षष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति। सञ्जातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम्। तारकाः सञ्जाता अस्य नभसः तारकितं नभः। पुष्पितो वृक्षः।

तारका। पुष्प। मुकुल। कण्टक। पिपासा। सुख। दुःख। ऋजीष। कुड्मल। सूचक। रोग। विचार। व्याधि। निष्क्रमण। मूत्र। पुरीष। किसलय। कुसुम। प्रचार। तन्द्रा। वेग। पुक्षा। श्रद्धा। उत्कण्ठ। भर। द्रोह। ❀ गर्भादप्राणिनि[1]॥ तारकादिराकृतिगणः॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥ ३७॥

'तदस्य'इत्यनुवर्त्तते। तदिति प्रथमासमर्थाद् 'अस्य'इति षष्ठ्यर्थे

पदमञ्जरी

पिपासित इति? सत्यं कर्मणि सिद्धम्—बुभुक्षित ओदनः, पिपासितमुदकमिति; कर्त्तरि तु न प्राप्नोति—बुभुक्षितो देवदत्तः, पिपासितो देवदत्त इति। अनेन तु यस्य बुभुक्षापिपासे सञ्जाते तत्र प्रत्यय उत्पद्यते।

पुष्पादीनां तर्हि किमर्थः पाठः, 'पुष्प विकसने,' 'मूत्र प्रस्रवणे,' 'द्रै स्वप्ने,' निपूर्वः, 'कठि शोके' उत्पूर्वः, 'सुख दुःख तत्क्रियायाम्,' 'व्रण गात्रविचूर्णने'—एभ्योऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते—पुष्पितः, मूत्रित इत्यादि सिद्धम्? सत्यम् भूते सिद्धम्; वर्त्तमाने तु न सिद्ध्यति, अतो वर्त्तमानार्थस्तेषां पाठः। कथं पुनरनेन वर्तमाने भवति, यावताऽत्रापि 'सञ्जात' इति भूते निष्ठा? एवं तर्हि गणे पुष्पादीनां पाठसामर्थ्यात्सञ्जातमित्यत्र भूतकालो न विवक्ष्यते। *गर्भादप्राणिनीति*। गर्भशब्दादप्राणिन्यभिधेये इतज्भवति—गर्भिताः शालयः, प्राणिनि तु गर्भिणी गौः॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥ यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवतीति। अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं प्रमाणस्य दर्शयति। यदि तु प्रत्ययार्थविशेषणं स्यात्—यत्त-

न्यासः

देवदत्त इति भवति? सत्यम्; भूते विधानाद् वर्त्तमाने न सिध्यति। अनेन तु वर्त्तमानेऽपि सिध्यति। तस्माद् युक्तस्तयोः पाठः। **गर्भादप्राणिनीति**। गर्भशब्दादप्राण्यभिधेय इतच्प्रतययो भवति। गर्भिताः शालयः। अप्राणिनीति किम्? गर्भः सञ्जातोऽस्या गर्भिणी गौः॥

प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः॥ प्रमाणशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्प्रत्ययार्थो विज्ञायते।

---

१. फल, उच्चार, स्तबक, पल्लव, खण्ड, धेनुष्या, अभ्र, अङ्गारक, अङ्गार, वर्णक, पुलक, कुवलय, शैवल, गर्व, तरङ्ग, कल्लोल, पण्डा चन्द्र, स्रवक, मुद्रा, राग, कण्टक, हस्त, कर, सीमन्त, कर्दम, कज्जल, कलङ्क, कुतूहल, कन्दल, आन्दोल, अन्धकार, कोरक, अङ्कुर, रोमाञ्च, हर्ष, उत्कर्ष, क्षुधा, ज्वर, गोर, दोह, शास्त्र, मुकुर, तिलक, बुभुक्षा, निद्रा—अत्रैते शब्दाः पुस्तकान्तरेऽधिकाः।

द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्-इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवति । ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम्, ऊरुदघ्नम्, ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् , जानुद्वयसम् , जानुदघ्नम् ॥

प्रथमश्च द्वितीयश्च उर्ध्वमाने मतौ मम ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुदघ्नमुदकम् । मात्रच्पुनरविशेषेण, प्रस्थमात्रमित्यपि भवति ।

❋ प्रमाणे लो वक्तव्यः ❋ । प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । शमः प्रमाणमस्य शमः । दिष्टिः । वितस्तिः ।

पदमञ्जरी

दस्येति निर्दिष्टं प्रमाणं चेत्तद्भवतीति; तदा प्रमाणस्य प्रमेयापेक्षत्वात्प्रमेयं प्रकृत्यर्थः स्यात्, यथा प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे प्रमेयं प्रत्ययार्थः,ततश्चेह प्राप्नोति–उदकं प्रमेयमस्योरोरिति,एतच्चायुक्तम्; अनियतप्रमेयविषयत्वात्प्रमाणानामेकेन विशेषणस्यान्याय्यत्वात्, प्रमेयस्य तु नियतप्रमाणत्वप्रतिपादनायोरुमात्रादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । *प्रथमश्च द्वितीयश्चेति* । उर्ध्वावस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानम् , ऊर्वादि । तत्र केचिदाहुः—'आयाममानमेव प्रमाणं सूत्रे गृह्यते, तिर्यङ्मानमेव चायाममानम् , ततश्चोर्ध्वमानेऽप्राप्तौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रमाणादपकृष्येह विधीयेते' इति । अपर आह—'ऊर्ध्वावस्थितेनापि येनायामः परिच्छिद्यते तदप्यायाममानत्वात् प्रमाणमिति सूत्रे गृह्यते । वचनं तूर्ध्वमान एव यथा स्यातां तिर्यङ्माने मा भूतामिति नियमार्थम्' इति । अन्यस्त्वाह—'परिच्छेदकमात्रं प्रमाणमिह गृह्यते' इति; तत्रापि नियमार्थमेतत् । *मात्रच्पुनरविशेषेणेति* । यद्यायाममानवाच्येवायं सूत्रे प्रमाणशब्दः, तदोन्मानपरिमाणयोरप्राप्तो मात्रज् विधीयते; अथ तु परिच्छेदकमात्रं प्रमाणम् , ततो न्यायप्राप्तानुवादोऽयम् । *प्रस्थमात्रमित्यपीति* । अपिशब्दादूरुमात्रमित्यपि भवति ।

प्रमाणे ल इति । लुक एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । *प्रमाणमिति ये प्रसिद्धा इति* । 'प्रमाणशब्दा एते' इति ये प्रसिद्धाः—दिष्टिवितस्त्यादय इत्यर्थः । *शमः, दिष्टिः,*

न्यासः

प्रथमश्च द्वितीयश्चेत्यादि । द्वयसज्दघ्नचौ ऊर्ध्वमान इष्येते । उपरि निक्षिप्य यत्र मीयते, न तिर्य्यक् समन्ततो वा, तदूर्ध्वमानम् । **अविशेषेणेति** । प्रमाणे परिमाण उन्माने वाऽविशेषेण सर्वत्र मात्रज् भवतीति । **प्रस्थमात्रमित्यपि भवतीति** । अपिशब्दाद् वितस्तिमात्रमित्यपि भवतीति ।

प्रमाणे लोरिति । लुकश्चायं पूर्वाचार्यविहिता संज्ञा । अयं मात्रच उत्पन्नस्य लुगुच्यते, न द्वयसज्दघ्नयोः; तयोरूर्ध्वमाने विधानात् । अस्मिन्नर्थे उत्पत्तिरपि नास्ति ।

❀ द्विगोर्नित्यम् ❀। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः। त्रिशमः। द्विवितस्तिः। नित्यग्रहणं किम्? संशये श्राविणं वक्ष्यति, तत्रापि द्विगोर्लुगेव यथा स्यात्। द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः।

❀ डट् स्तोमे वक्तव्य ❀। पञ्चदशस्तोमः। पञ्चदशी रात्रिः। टित्वाद् ङीप्।

❀ शन्शतोर्डिनिर्वक्तव्यः ❀। पञ्चदशिनोऽर्द्धमासाः। त्रिंशिनो मासाः।

पदमञ्जरी

वितस्तिरिति। अत्र मात्रचो लुग्; इतरयोरसम्भवात्। शमादीनामनूर्ध्वमानत्वाद्।

द्विगोर्नित्यमिति। द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुग्विधीयते। *नित्यग्रहणं किमिति*। नात्र विकल्पः प्रकृत इति प्रश्नः। *संशये श्राविणं वक्ष्यतीति*। श्रवणं श्रावः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्', इति घञ्, सोऽस्यास्तीति श्रावी, 'प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये' इति वक्ष्यमाणस्य मात्रचः 'प्रमाणे लः' इत्यनेन लुग्न भवति, परत्वाद्; अतोऽसौ श्रावी। अस्य द्विगावपि श्रवणे प्राप्ते लुग्विधीयत इत्यर्थः। द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमः। कथं पुनरत्र संशये मात्रच उत्पत्तिः? तदन्तविधिना। एतदेव लुग्वचनं ज्ञापकम्—अस्त्यत्र तदन्तविधिरिति। प्रकरणादिवशादस्य निश्चयसंशयविषयता प्रयोगस्यावसेया।

स्तोमे डड्वक्तव्य इति। अत्रायाममानस्यासम्भवात्परिच्छेदोपाधिकायाः सङ्ख्यायाः स्तोमेऽभिधेये डट्प्रत्ययः। डित्करणमेकविंश इत्यत्र ति शब्दस्य लोपार्थम्, त्रयस्त्रिंशादौ टिलोपार्थं च। पञ्चदशादौ 'नस्तद्धिते' इत्येव सिद्धम्—पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः स्तोमः, सप्तदशी रात्रिरिति। स्तोमसाहचर्याद्रात्र्यादौ स्त्रियां वृत्तिः, टित्त्वान्ङीप् 'तदस्य परिमाणम्' 'सङ्ख्यायाः संज्ञा' इत्यत्र तु स्तोमे डो विहितः, तत्र टाब् भवति यद्यस्ति प्रयोगः, अथ तु नास्ति ततोऽस्यैव स प्रपञ्चः।

शन्शतोर्डिनिर्वक्तव्य इति। एवं च छन्दसि च भाषायां च डिनेर्विधानात् 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घ' इत्यत्र 'शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि' इति वचनं प्रपञ्चार्थमेव।

न्यासः

द्विगोर्नित्यमिति। द्विगोरप्रमाणत्वात्। सत्यपि च प्रमाणान्तत्वे तदन्तविधेरभावात्; पूर्वेण प्राप्त एव लुगुच्यते। **नित्यग्रहणं किमिति**। न हि विकल्पः प्रकृतो यन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं क्रियते। न च पूर्वस्य विधेर्विकल्पेन प्रवृत्तिं ज्ञापयितुमिह नित्यग्रहणं कर्तुं युक्तम्। न ह्यसौ विभाषयेष्यत इत्यभिप्रायः। **संशय इत्यादिना** नित्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह। श्रवणं श्रावः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भावे घञ्। श्रावोऽस्यास्तीति श्रावी, स पुनर्वक्ष्यमाणो मात्रच्प्रत्ययः प्रमाणसम्बन्धेनोच्यते।

❀ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ❀ । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

❀ प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ❀ । शममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः ।

❀ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ बहुलम् ❀ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् । एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण्च ॥ ३८ ॥

'तदस्य' इत्येव, 'प्रमाणे' इति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्, पुरुषद्वयसम्, पुरुषदघ्नम्,

पदमञ्जरी

विंशिनोऽङ्गिरस इति । प्रवरभेदेन विंशतिर्भेदा उच्यन्ते, तत्र विंशतिशब्दात्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः संख्येये प्रमेये डिनिः, 'ति विंशतेर्डिति' इति लोपः, यस्येतिलोपश्च ।

प्रमाणपरिमाणाभ्यामिति । रूढिशब्दावेतौ; भेदेनोपादानात् । *शममात्रमिति* । शमः प्रमाणमस्य स्यान्न वेत्यत्रार्थे मात्रच् । *पञ्चमात्रा इति* । पञ्च स्युर्न वेति संशय्यमानार्थवाचिनः स्वार्थे प्रत्ययः । यद्वा—वृत्तिविषये 'द्व्येकयोः' इत्यादिवत्सङ्ख्यानमात्रवाचिनः षष्ठ्यर्थे प्रत्ययः । पञ्चत्वसङ्ख्या प्रमाणमेषां स्याद्वा न वेति पञ्चमात्राः । *तावदेवेति* । तत्परिमाणमस्य धान्यादिस्तावत्, ततः स्वार्थे प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे तु 'भावः सिद्धश्च डावतोः' इत्यर्थान्तरे वक्ष्यते ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ हास्तिनमिति । 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः ।

न्यासः

स्तोमे डडित्यादि । पञ्चदशाहानि परिमाणमस्य यज्ञस्य **पञ्चदशः** । **पञ्चदशीति** । टित्वान् ङीप् ।

शन्शतोर्डिनिरिति । स्तोमे चान्यत्राविशेषेणायं विधिः । **विंशिन इति** । डिनिः, 'ति विंशतेर्डिति' इति तिलोपः, यस्येतिलोपश्च । **शममात्रं दिष्टिमात्रमिति** । प्रमाणस्योदाहरणद्वयम्—**प्रस्थमात्रं कुडवमात्रमिति** । परिमाणस्य—**पञ्चमात्रम्** । **दशमात्रा इति**—संख्यायाः । यत्रैतन्न निर्णीयते शमं स्याद्वा न वेति तत्र शममात्रमिति प्रयुज्यते । एवमन्यत्रापि यथायोगं वेदितव्यम् ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ **हास्तिनमिति** । 'इनण्यनपत्ये' इति **प्रकृतिभावः** ।

पुरुषमात्रम् । हास्तिनम् , हस्तिद्वयसम्, हस्तिदघ्नम्, हस्तिमात्रम् ।

द्विगोर्नित्यं लुक्—द्विपुरुषमुदकम्, त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति, त्रिहस्ति । द्विपुरुषी, त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी, त्रिहस्तिनी ।।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।। ३९ ।।

'तदस्य' इत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्यः 'अस्य' इति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य यावान् । तावन् । एतावान् ।

प्रमाणग्रहणेऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ।।

पदमञ्जरी

द्विगोर्नित्यं लुगिति । नायम् 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इत्यस्यानुवादः; पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अत एव पुरुषद्वयसमित्यादौ 'प्रमाणे लः' इति लुग्न भवति; अन्यथाणो विधानसामर्थ्याल्लुगभावेऽपि द्वयसजादीनां स्यादेव । तस्माद् पूर्वोऽत्र लुग्विधीयते । स च द्वयसजादीनां नाणः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधाद् द्विगोरणः प्राप्त्यभावात् । *द्विपुरुषीति* । 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् ।।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।। यावानिति । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । 'उगिदचाम्' इति नुम् , 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । प्रमाणपरिमाणयोरेकत्वं मत्वा यश्चोदयेत्—परिमाणग्रहणमनर्थकम् प्रमाणाधिकारादिति ? तं प्रत्याह—*प्रमाण इति वर्तमाने इत्यादि* । स पुनरनयोर्भेदः 'परिमाणं तु सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति पूर्वमेव व्याख्यातः ।

न्यासः

द्विपुरुषीति । 'पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् । **द्विहस्तिनीति** । अत्र 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् ।।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।। यावानिति । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याकारः । 'उगिदचाम्' इति नुम्, 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । प्रमाणपरिमाणशब्दौ पर्यायाविति मन्यमानो यश्चोदयेद्—अथ कस्मात् परिमाणग्रहणं क्रियते, यावता प्रमाणग्रहणमनुवर्त्तत एवेति ? तं प्रत्याह—**प्रमाण इति वर्त्तमान इत्यादि** । स पुनरनयोः प्रमाणपरिमाणयोर्भेदः 'परिमाणं तु सर्वतः, आयामस्तु प्रमाणं स्यात्'—इति प्रागेव व्याख्यातः ।

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।
मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

पदमञ्जरी

डावताविति । इहास्माभिर्वतुपं विधाय 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वं विहितम् । *पूर्वाचार्यास्तु* डावतुं विदधिरे, तदपेक्षोऽयं निर्देशः । विशिष्यत इति विशेषः, तस्य भावो वैशेष्यम्, अर्थवैशेष्यादर्थभेदात्परिमाणस्य प्रमाणात् पृथग्निर्देशः, उच्यते क्रियत इत्यर्थः । स्यादेतत्—'यद्यपि प्रमाणपरिमाणशब्दयोरर्थो भिद्यते, तथापि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्य तदुपाधिकेभ्य एव वतुब्विधेयः । तत्रायमप्यर्थः— इदमपि सिद्धं भवति—यावानध्वा, यावती रज्जुरिति, अत्र ह्यायाममानं गम्यते । ये तु परिमाणे प्रयोगाः—यावान् धान्यराशिरित्यादयः, तेऽप्युपमानाद्भविष्यन्ति । यथा सिद्धान्ते यावानध्वा यावती रज्जुः यावत्कृत्वो भुङ्क्त इत्यादयः' इति, तत्राह—*मात्राद्यप्रतिघातायेति* । यदि यथोक्तं क्रियेत ततो डावतुर्विशेषविहितत्वात्सामान्यविहितान्मात्रजादीन्बाधेत । परिमाणग्रहणे तु सति भिन्नोपाधिकत्वाद् बाध्यबाधकभावाभावः, तेन तन्मात्रं यन्मात्रमित्यादि प्रमाणे सिद्धं भवतीति । *भावः सिद्धश्चेति* । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतं तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेस्तावन्मात्रं यावद्राशीकृतस्य धान्यस्य दैर्घ्यं तादृगस्यापीत्यर्थः । तदेवं भिन्नविषयत्वे सति वत्वन्तान्मात्रादयः सिद्ध्यन्ति । एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वात्तदन्तान्मात्रादयो न स्युः, । यस्य हि तावत्प्र-

न्यासः

डावतावर्थवैशेष्यादिति । 'डावतौ' इति **पूर्वाचार्य**संज्ञाप्रतिपादितापेक्षोऽयं निर्देशः, ते हि यत्तदेतेभ्यो डावतुमेव प्रत्ययं कृतवन्तः । विशिष्यत इति विशेषः, विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । अर्थस्य वैशेष्यमर्थस्य विशिष्टत्वमित्यर्थः । प्रमाणशब्दस्यान्योऽर्थः, परिमाणशब्दस्य चान्योऽर्थ इति भिन्नार्थत्वमनयोः; तस्मादर्थवैशेष्याड्डावतौ विधातव्ये परिमाणशब्दस्य **निर्देशः पृथगुच्यते** । उच्यत इति क्रियत इत्यर्थः । किमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियते ? इत्याह—**मात्राद्यप्रतिघातायेति** । पृथग्निर्देशेनार्थभेदे सिद्धे सति मात्रजादीनां बाधा मा भूदित्येवमर्थः पृथग्निर्देशः क्रियत इत्याह । अर्थैकत्वे तु प्रकृतिसामान्ये मात्रजादयो विधीयमाना उत्सर्गा भवन्ति, प्रकृतिविशेषात् तु वतुब् विधीयमानोऽपवादो भवति, 'अपवादेनोत्सर्गो बाध्यते' इति यत्तदेतेभ्यो मात्रजादयो न स्युः, ततश्च तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रमित्यादि न सिध्येत्, अर्थभेद्युत्सर्गापवादभावो नास्तीति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । किञ्च—**भावः सिद्धश्च डावतोरिति** । 'डावतोः' इति पञ्चमी । अर्थभेदे सति वतुप्प्रत्ययान्तात् मात्रजादीनामुत्पत्तिश्च सिद्धा भवति । परिमाणे वतुब् भवति—यत् परिमाणमस्य यावानिति । तदन्तात् परिमाणे मात्रजादयो भवन्ति—यावत् परिमाणमस्य यावन्मात्रम् । अर्थैकत्वे तु 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति मतुपाऽभिहितत्वादस्यार्थस्य तदन्तान्मात्रजादयो न स्युः ।

❀ वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ❀। 'न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते। त्वावतः पुरुवसो यज्ञं विप्रस्य मावतः। त्वत्सदृशस्य, मत्सदृशस्येत्यर्थः॥

किमिदम्भ्यां वो घः॥ ४०॥

किमिदम्भ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति। कियान्। इयान्।

एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकम्—किमिदम्भ्यां वतुप्प्रत्ययो भवतीति। अथ वा—योगविभागेन वतुपं विधाय पश्चाद्वो घो विधीयते॥

किमः संख्यापरिमाणे इति च॥ ४१॥

पदमञ्जरी

माणं तस्य तत्प्रमाणमिति तावच्छब्दस्यैव तत्रापि प्रयोगः स्याद्; अन्यथा हि मात्रजादिप्रत्ययमालाप्रसङ्गः।

सादृश्य इति। विषयनिर्देशोऽयम्, सदृशस्तु प्रत्ययार्थः॥

किमिदम्भ्यां वो घः॥ कियान्, इयानिति। 'इदं किमोरीश्की', यस्येतिलोपः। *एतदेवेति*। आदेशविधानान्यथानुपपत्त्या प्रत्ययोऽनुमीयते। *योगविभागेन वेति*। एवं प्रतिपादिते लाघवं भवति। 'आदेः परस्य' इत्येव सिद्धे 'वः' इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम्; इतरथा हि घः प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत॥

न्यासः

त्वावतः। मावत इति। मपर्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशौ, पूर्ववदात्त्वम्॥

किमिदम्भ्यां वो घः॥ कियान्। इयानिति। 'इदंकिमोरीश्की' इति किमः की। 'इदम ईश्' इति, यस्येतिलोपः। केन पुनः किमिदंभ्यां विहितस्य वतुपो वकारस्य घत्वं विधीयते? इत्याह—**अथ वेत्यादि**। **योगविभागेन वेति**। 'किमिदम्भ्याम्' इत्येतावता योगेन वतुपं विधाय ततः 'वो घः' इत्यनेन वतुपो वकारस्य घत्वं विधीयते।

अथ वग्रहणं किमर्थम्, यावता 'आदेः परस्य' इति वकारस्यैव घो विज्ञायते, ननु चानेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति? नैष दोषः, अकारो ह्यत्रोच्चारणार्थो वर्णमात्रमेव, न त्वादेशः। कुतः पुनरेतद् विज्ञेयम्? व्याख्यानात्। तर्हि वकार एव लघीयानिति युक्तं तस्य स्थानित्वेनोपादानम्। वकारे त्वस्थानिन्युपात्ते यद्यपि समुदायादेशः, तथापि न दोषः; द्वयोरकारयोः पररूपं भविष्यति॥

संख्यायाः परिमाणम्, संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्त्तमानात् किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः प्रत्ययो भवति । चकाराद्वतुप् च । तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात् परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते । का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः ।

पदमञ्जरी

किमः सङ्ख्यापरिमाणे इति च ॥ सङ्ख्यायाः परिमाणमिति । करणस्य कर्तृत्वविवक्षया कृद्योगलक्षणा कर्त्तरि षष्ठी । परिमितिः=परिमाणम् । *सङ्ख्या परिच्छेद इति ॥* सङ्ख्या यं परिच्छेदं करोति तत्रेत्यर्थः । *तस्य च वकारस्य घकार इति ।* 'वो घः' इत्यनुवृत्तेः । ननु का संख्या परिमाणमेषामित्यत्र किंशब्दः परिच्छेदिकायां सङ्ख्यायां वर्त्तते, न पुनः परिच्छेदे ? तत्राह— *पृच्छ्यमानत्वादिति* । परिच्छेदकत्वविशिष्टा संख्या पृच्छ्यते—का संख्या परिच्छेदिकैषामिति, तत्र परिच्छेदस्यापि पृच्छ्यमानाकारान्तर्भावात्संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानादित्युक्तमित्यर्थः । अपर आह—"संख्यायाः' इति कर्मणि षष्ठी, संख्यापरिच्छेदार्थप्रश्ने वर्त्तमानः संख्यापरिच्छेदे वर्तत इत्युच्यते । संख्यायां परिच्छेत्तुमिष्टायां यः प्रश्नस्तत्र वर्तमानादित्यर्थः" इति । कति । 'षड्भ्यो लुक्' इति जसो लुक् । अथैकवचनद्विवचने कस्मान्नोदाहृते ? उच्यते; संख्याप्रश्ने वर्त्तमानात्किमः प्रत्ययः, प्रश्नश्चानिर्ज्ञाते; अनिर्ज्ञातं च बहुष्विति वृत्तौ बहुवचनमेव भवति । उक्तं च—'अनिर्ज्ञातेऽर्थे बहुवचनं प्रयोक्तव्यम्' इति । कथं तर्हि कियान्, कियन्ताविति ? नात्र संख्याप्रश्ने किंशब्दः, किं तर्हि ? परिमाणमात्रप्रश्ने । संख्याप्रश्ने तु तत्रापि बहुवचनमेव भवति—कियन्तो ब्राह्मणा इति । यदीया च संख्या पृच्छ्यते तत्र प्रत्ययाः, तेन का संख्या परिमाणस्य वर्गावयवगतसंख्याप्रश्ने कति वर्ग इति न भवति । अवयवेष्वेव हि तदा प्रत्ययेन भाव्यम्—कति गावोऽस्मिन्वर्ग इति । सङ्घसङ्घिनोरभेदविवक्षायां तु—कति गावोऽयं वर्ग इति, न तु व्यवस्थितसंख्यासम्बन्धे वर्गे । वर्गसंख्याप्रश्ने तु कति वर्गा इति भवति ।

न्यासः

किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ संख्यायाः परिमाणमिति । कृद्योगलक्षणा कर्मणि षष्ठी । परिमितिः=परिमाणम् । संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । परिच्छेद इति भावे घञ् । **संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानादिति** । परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानादित्येषोऽर्थो विवक्षितः । यथा ह्ययमेवार्थोऽस्य वचनस्योत्तरत्र तथा व्यक्तीकरिष्यते । तस्य वकारस्य घत्वमिति, 'वो घः' इत्यनुवृत्तेः । **पृच्छ्यमानत्वादिति** । यदा संख्यायाः परिच्छेदे किंशब्दो वर्तते । कदा च वर्त्तते ? यदा संख्या परिपृच्छ्यमाना भवति । न ह्यपरि-

अथ वा–संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते—का संख्या परिमाणं येषामिति ।

ननु च संख्या एवमात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते ? यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र मा भूदिति । क्षेपे हि परिच्छेदो नास्ति–केयमेषां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

पदमञ्जरी

अथ वेत्यादि । अस्मिन्पक्षे संख्यापरिमाण इति कर्मधारयः, निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातः, करणसाधनश्च परिमाणशब्दः । *एवमात्मिकेत्यस्य* विवरणम्—*परिच्छेदस्वभावेति* । *यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते इति* । परिच्छेदकत्वेन न विवक्ष्यत इत्यर्थः । तथैव वा पाठः । क्व पुनरेवं न विवक्ष्यते ? इत्याह—*क्षेपे हीति* । *केयमेषामिति* । केयमीदृशानां दशत्वसंख्या येषाम् ।

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ इति ।

एवं संख्येयद्वारेण संख्यायां क्षेपः । प्रकृतः परिमाणशब्दो रूढिशब्दत्वात् संख्यया परिसम्बन्द्धुं नार्हतीति परिच्छित्तिमात्रवचनः पुनरिहोपात्तः ॥

न्यासः

पृच्छ्यमानायाः परिच्छेद उपपद्यते । यदा च परिपृच्छ्यमाना भवति, तदा च किंशब्दः परिच्छेदविशिष्टायां वर्त्तत इति पृच्छ्यमानत्वात् **परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्त्तमानात् किमः प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते** । परिच्छेद उपाधिविशेषणभूतो यस्याः सा परिच्छेदोपाधिका । परिच्छेदविशेषणेति यावत् । तदनेन संख्यापरिच्छेदे वर्त्तमानात् किम इत्यस्य योऽर्थोऽभिमतः स व्यक्तीकृतः । **कतीति** । जसः 'षड्भ्यो लुक्' इति लुक् ।

अथ वेत्यादि। अत्र च व्याख्याने 'संख्यापरिमाणे' इति कर्मधारयः, निपातनादुपसर्जनस्यायं परनिपातः । परिमाणशब्दश्च परिमीयतेऽनेनेति करणसाधनः । **एवमात्मिकैवेति** । अस्यार्थं परिच्छेदस्वभावेत्यनेन विस्पष्टीकरोति । परिच्छिद्यतेऽनेनेति परिच्छेदः, स स्वभावो यस्याः सा तथोक्ता । **यत्रेत्यादिना** यदर्थं परिमाणग्रहणेन संख्या विशेष्यते तद्दर्शयति । स्यादेतत्—नास्त्येव स विशेषो यत्र संख्यायाः परिच्छेदस्वभावो नास्ति, तदपार्थकं विशेषणमिति ? अत आह—**क्षेपे हीत्यादि** । **केयमेषां संख्या दशानामिति** । नात्र संख्या परिच्छेदकत्वेन विवक्षिता । न ह्यत्र परिच्छेदोऽस्ति; क्षेपपरत्वाद् वाक्यस्य । किंशब्दोऽत्र क्षेपे वर्त्तते, न प्रश्ने ॥

'तदस्य' इत्येव। संख्याया अवयवे वर्त्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति। अवयवा अवयविनः सम्बन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते। पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयम्। दशतयम्। चतुष्टयम्। चतुष्टयी॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वाऽयजादेशो भवति। द्वाववयवावस्य द्वयम्, द्वितयम्। त्रयम्, त्रितयम्।

तयग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थम्; अन्यथा प्रत्ययान्तरमयज्विज्ञायेत।

पदमञ्जरी

संख्याया अवयवे तयप्॥ इहास्येत्यधिकारात्संख्याया अवयवे वर्त्तमानायाः स्वार्थे तावत्प्रत्ययो न भवति; अवयवस्वामिनि तु प्राप्नोति—पञ्च अवयवा अस्य देवदत्तस्येति। तत्राह—*अवयवावयविनः सम्बन्धिन इति।* अवयवशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्यं प्रत्यवयवत्वं तत्रैवावयविनि प्रत्यय इत्यर्थः। यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयः प्रत्ययार्थः, तद्वत्। *चतुष्टयीति।* रेफस्य विसर्जनीये तस्य सत्वे 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वम्, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा॥ ननु तयः प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते, 'द्वित्रिभ्याम्' इति पञ्चमी, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति तस्य षष्ठ्यन्ततां सम्पादयिष्यति; तत्किं 'तयस्य' इत्यनेन? तत्राह—*तयब्ग्रहणमित्यादि।* असत्यामपेक्षायामनुवृत्तिः षष्ठीप्रकृतिश्च दुर्ज्ञानेति भावः। अथ प्रत्ययान्तरे को दोषः? त्रयी गतिरिति

न्यासः

संख्याया अवयवे तयप्॥ चतुष्टय इति। चतुरो रेफस्य 'विसर्जनीयस्य सः' इति सः; तस्यापि 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति मूर्धन्यः, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायज् वा॥ तयप्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, यावता प्रकृत एवासावनुवर्त्तिष्यते? इत्याह—तयग्रहणमित्यादि। यदि तयब्ग्रहणं न क्रियते, तदा तयप्रत्ययादन्य एवायमयच् प्रत्ययो विज्ञायेत, न तयबादेशः। किं पुनः स्याद् यदि प्रत्ययान्तरं स्यात्? तयप्कार्य्यमयचो न स्यात्। किं तत्? 'प्रथमचरम' इत्यादिना जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा—द्वये, द्वयाः; 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्—द्वयी। ननु च पूर्वसूत्रेणैव विहितस्य तयप इह चादेशार्थानुवृत्तिर्विज्ञायते; प्रयोजनान्तराभावात्, 'द्वित्रिभ्याम्' इति पञ्चमीनिर्देशः 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति षष्ठ्यन्तं सम्पादयिष्यते, अतोऽनेनान्तरेणापि

तत्र को दोषः ? त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात्, 'प्रथमचरमतय' इत्येष विधिश्च न स्यात्। द्वये, द्वयाः। चकारः स्वरार्थः।

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः। वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते।

उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या, ततः पूर्वेणैव विहितस्य तयप आदेशविधानार्थं वचनम्। अथ न संख्या, ततो योगविभागेन तयपं विधाय तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते। उभयो मणिः, उभये देवमनुष्याः ॥

पदमञ्जरी

तयब्निबन्धन ईकारो न स्यात्, 'प्रथमचरमतय' इति चैष विधिर्न स्याद्–द्वये, द्वया इति। क्वचित् *तत्र को दोष* इत्यादि वृत्तावेव पठ्यते। *चकारः स्वरार्थ इति*। तेन स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वं न भवति ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ *उदात्तवचनसामर्थ्यादिति*। अन्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरेणैव सिद्धत्वात्। सर्वोदात्तत्वं तु न भवति, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनात्। नापि हे उभयेत्यत्रामन्त्रितानुदात्तत्वम्, उभयेत्यत्र चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुमुदात्तवचनम्; पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरस्यैव बाधनात्।

उभशब्दो यदि लौकिकी संख्येति। उभावित्युक्ते द्वाविति प्रतीतेः। *अथ न संख्येति*। कृत्वसुजादिसंख्याकार्यादर्शनात्; एकः, उभौ, त्रय इत्येवं लोके गणनाऽदर्शनाच्च। *तस्य नित्यमयजादेश इति*। अथ प्रत्ययान्तरमेवायः कस्मान्नाश्रितः,

न्यासः

तयब्ग्रहणं तयप्स्थानित्वं लभ्यत एव ? नैतदस्ति; यद्यनुवृत्तिस्तयपोऽन्यार्था न स्यात्, ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात् तयपः स्थानित्वं विज्ञायेत। तस्य त्वनुवृत्तिरुत्तरार्थापि भवति। 'उभादुदात्तो नित्यम्' इत्यत्र योगविभागेन तयब्विधातव्यः। न चानुवर्तमानः शक्यते विधातुम्। अत उत्तरार्थायामनुवृत्तौ सत्यां तयप्स्थानित्वमयुक्तमिति तयब्ग्रहणं क्रियते ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ **वचनसामर्थ्यादित्यादि**। यद्यन्तोदात्तः स्याद् उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्। अयचि च कृते चित्स्वरेणैव 'सतिशिष्टस्वरो बलीयान्' इत्यन्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात्। आद्युदात्तत्वं ह्यन्यथा न सिध्यतीति तदर्थं क्रियमाणमर्थवद् वचनं भवतीति। **यदि लौकिकी संख्येति**। द्वित्रादिवत्। पूर्वेण योगेन तयपो विधानम्, तस्यापरेण योगेन नित्यमयजादेशो विधीयते। **उभये देवमनुष्या इति**। उभावव-

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात्प्रातिपदिकाद् डः प्रत्यो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । एकादश अधिका अस्मिन् शते एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं शतम् । द्वादशं सहस्रम् ।

दशान्तादिति किम् ? पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहणं किम् ? दशाधिका अस्मिन् शते ।

प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते—

पदमञ्जरी

तत्रायमप्यर्थः—उदात्त इति न वक्तव्यं भवति, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्; यच्च सर्वनामसंज्ञायामुक्तमुभयशब्दस्य जसि सर्वादिपाठान्नित्या संज्ञा भवति, न 'प्रथमचरमतय' इति विभाषा; व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्पूर्वविप्रतिषेधाद्वेति, तदप्ययत्नसिद्धं भवति, कथम् , न ह्ययं तयप आदेशः ? सत्यम् ; उभयीत्यत्र तु तयब्निबन्धन ईकारो न स्यात् । यदि तु ङीब्विधौ मात्रजित्ययचश्चकारेण प्रत्याहारग्रहणम् , ततः प्रत्ययान्तरत्वेऽप्ययचः सिद्ध ईकारः ।

उदात्तग्रहणं नित्यग्रहणं च शक्यमकर्तुम् , ङीब्विधौ च तयपो ग्रहणम् ।

अथ वा—दघ्नञ्मात्रचोरपि तत्र ग्रहणं शक्यमकर्तुम् , द्वयसजित्येवायचश्चकारेण प्रत्याहारोऽस्तु; तत्तु तथा नाश्रितमित्येव ।

उभयो मणिरिति । उभौ पीतलोहितावयवावस्येत्यवयवद्विनिबन्धनोऽवयविनो व्यपदेशः । *उभये देवमनुष्या इति* । वर्गद्वयापेक्षमतिरोहितभेदानां वर्गिणामिदमभिधानम् ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः॥ अस्मिन्नधिकम्, यस्मादधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः । अधिका खारी द्रोणेनेति कर्त्तरि तृतीयापि भवति । *एकादश अधिका अस्मिन् शत इति* । व्यपदेशिवद्भावोऽपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः । *प्रत्ययार्थेन* चेत्यादि । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोस्तुल्यजातीयत्वे

न्यासः

यवौ येषामित्युभये । कथं बहुत्वे देवमनुष्याणां द्वाववयवौ भवतः ? यद्यप्यत्र बहुत्वमस्ति, द्वित्वमपि तु प्रातिपदिकयोरस्त्येव; अत्र हि द्वौ राशी समुदायस्यावयवौ—एको देवानां राशिः, अपरो मनुष्याणामित्यदोषः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ॥ प्रत्ययार्थेन चेत्यादि । यथाजातीयः प्रत्ययार्थस्तथाजातीय एव यदि प्रकृत्यर्थो भवति एवं प्रत्यय इष्यते, नान्यथा । प्रत्ययार्थेन प्रकृत्यर्थस्य तुल्यजातीयत्वं दर्शयितुमुदाहरणमुपन्यस्यति—**एकादश कार्षापणा इति** ।

एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते एकादशं कार्षापणशतमिति ।

इह तु न भवति—एकादश माषा अधिका अस्मिन्कार्षापणशत इति ।

शतसहस्रयोश्चेष्यते । इह न भवति—एकादशाधिका अस्यां त्रिशतीति ।

'इतिकरणो विवक्षार्थः' इत्युक्तम्, तत इदं सर्वं लभ्यते ।

पदमञ्जरी

प्रत्यय इत्यर्थः । न्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि—वाक्ये तावदेकादश अधिका अस्मिन् गोशते इति शतविशेषणत्वेनाप्युपात्ता गावः सन्निधानात्प्रकृत्यर्थमपि स्पृशन्ति । वृत्तावप्येकादशं गोशतमित्युक्ते प्रकृत्यर्थतया गावः सन्निहिता एव प्रतीयन्ते । यत्र तु विजातीयसंख्येयवाची शब्दः प्रयुज्यते, तत्र शब्दसन्निहितेन तेनान्यद्दर्थं सन्निहितं बाध्यते । न च वृत्तौ तादृशेन शब्देन प्रकृत्यर्थः शक्यो विशेषयितुम्; प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतत्वात्, यथा—वृद्धस्यौपगव इति ।

शतसहस्रयोश्चेष्यत इति । इयमिष्टिरेव ।

इतिकरणो विवक्षार्थस्ततः, इदं सर्वं लभ्यत इति । यद्यपि पूर्वार्थो न्यायादेव लभ्यते, तथापि 'शतसहस्रयोश्चेष्यते' इत्ययमर्थ इतिकरणादेव लभ्यते इति लाघवाय साधारणो हेतुरुपदिष्टः ।

न्यासः

प्रकृत्यर्थोऽप्येकादश कार्षापणा एवेति प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थेन समानजातीयः । **इह तु नेत्यादि** । अत्र हि कार्षापणशतं प्रत्ययार्थः । प्रकृत्यर्थस्त्वेकादश माषाः । ते च कार्षापणेभ्यो विजातीया इति न भवति प्रत्ययः । **शतसहस्रयोश्चैवेष्यत इति** । यत् 'तदस्मिन्' इत्युच्यते, तस्मिंश्च शते सहस्रे वा प्रत्यय इष्यते; नान्यत्र त्रिशत्यादौ ।

कथं पुनरनुपात्तमेव सूत्रे लभ्यते ? इत्याह—**इतिकरणो विवक्षार्थ इत्यादि** । **कथमित्यादि** । यदि शते सहस्रे वाधिकिनि प्रत्ययेन भवितव्यम्, इह प्रत्ययो न प्राप्नोति—एकादशं शतसहस्रमिति । अत्र हि शतसहस्रं संख्यान्तरञ्चाधिकम्, न शतं नापि सहस्रमित्यभिप्रायः । **शतानामित्यादि** । अनेन शतसहस्रस्य संख्यान्तरं निरस्यति । यदा शतशब्दः षष्ठ्यन्तः सहस्रशब्देन समस्यते तदा शतानां सहस्रं शतसहस्रशब्देनोच्यते । यदा तु सहस्रशब्दः षष्ठ्यन्तशब्देन समस्यते, तदा सहस्राणां शतं शतसहस्रशब्देनोच्यते । ननु च सहस्रशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य समासे सहस्रशतमिति भवितव्यम् ? राजदन्तादिषु दर्शनात् तस्य परनिपातो भविष्यतीत्यदोषः । **तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धमिति** । शतसहस्रवाच्यस्यार्थस्य शतसहस्रयोरेवान्तर्भावात् ।

कथमेकादशं शतसहस्रमिति ? शतानां सहस्रम्, सहस्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते । तत्र 'शतसहस्रयोः' इत्येव सिद्धम् ।

अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।
यस्य संख्या तदाधिक्ये डः कर्तव्यो मतो मम ॥

पदमञ्जरी

कथमित्यादि । शते सहस्रे चाभिधेये प्रत्ययो भवन्नत्र न प्राप्नोति, अत्र हि संख्यान्तरमधिकं शतसहस्रं नाम, न शतं सहस्रं वेति भावः । अत्रापि शतसहस्रयोरेवान्यतरस्य प्रत्ययार्थत्वं न संख्यान्तरस्येत्याह—*शतानामिति* । *सहस्राणां वा शतमिति* । अत्रापि पक्षे 'संख्याया अल्पीयस्याः' इति द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च स्मरणाच्छतस्यैव पूर्वनिपातः । तत्र पूर्वस्मिन्विग्रहे शतानि संख्यायन्त इति तान्येव प्रकृत्यर्थः—एकादश शतान्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति, उत्तरत्र तु सहस्राणां संख्येयत्वात्तान्येव प्रकृत्यर्थः—एकादशसहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति । प्रकरणादिवशाच्च शतानां वा संख्येयत्वावसायः ।

उक्तमेवार्थं श्लोकेन दर्शयति—*अधिके समानजाताविति* । प्रत्ययार्थसम्बन्धिन्या जात्या प्रकृत्यर्थस्य जातौ समानायां सत्यामधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रत्यय इत्यर्थः । यद्वा—'समानजातौ' इति बहुव्रीहिः । जात्यन्तलक्षणस्तु छो न भवति; भाष्यप्रयोगात् । प्रत्ययार्थेन समानजातीयेऽर्थे वर्त्तमानादित्यर्थः । *इष्टमिति* । प्रत्ययाख्यं कार्यम् । एकादशं शतसहस्रमित्यत्र निर्वाहार्थमाह—*यस्य संख्येति* । 'शतानि सहस्राणि संख्यायन्ते', इत्युक्तम्, 'अधिके समानजातौ' इति च, तेन यस्य संख्या यज्जातीयं संख्यायते। सामान्यापेक्षमेकवचनम् । तदा-

न्यासः

अधिक इत्यादि । लोके प्रत्ययार्थेन समानजातावधिके शतसहस्रयोरेव प्रत्ययाख्यं कार्यमिष्टम् । यदा त्वसमानजात्यधिकं भवति, न च शतं सहस्रं वा प्रत्ययार्थेन विवक्षितम्, तदा नेष्यते । अथैकादशं शतसहस्रमित्यत्र कस्याधिक्ये सति डः कर्त्तव्यः ? इत्याह—यस्येत्यादि । संख्या=संख्यानम्, गणनमित्यर्थः । यस्य संख्या, तस्याधिक्ये डः कर्त्तव्यः । कस्य च संख्या भवति ? अधिकत्वं संख्यायते यस्य । यदा शतानि संख्यायते तदा—शतानां सहस्रमिति शतसहस्रम्, तदा शताधिक्ये डः कर्त्तव्यः । एकादशाधिकान्यस्मिन् सहस्र एकादशं शतसहस्रमिति । यदा तु सहस्राणि संख्यायते—सहस्राणां शतं सहस्रशतमिति, तदर सहस्राण्यधिकान्यस्मिन्नेकादशं शतसहस्रमिति । अथ किमर्थं तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते, यावता 'तदस्य सञ्जातम्' इत्यनुवर्त्तत एव, तत्र प्रत्ययार्थ एवास्मिन्निति निर्देष्टव्यः ? नैवं शक्यम्; तदनुवृत्तौ हि तत्सम्बन्धस्यास्येति प्रत्ययार्थस्याप्यनुवृत्तिः प्रसज्येत । न च षष्ठीसप्तम्यर्थयोर्विरोधः; ततोऽस्मिन्निति निर्देशात् पूर्वः प्रत्ययार्थो न निवर्त्तते, तस्यां त्वनुवृत्तौ

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

'तदस्मिन्नधिकम्' इत्यनुवर्तते, 'डः' इति च। शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च डः प्रत्ययो भवति 'तदस्मिन्नधिकम्' इत्येतस्मिन् विषये। त्रिंशदधिका अस्मिन् शते त्रिंशं शतम्।

शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेरधिकार्थम्। एकत्रिंशं शतम्। एकचत्वारिंशं शतम्। संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम्। इह मा भूद्—गोस्त्रिंशदधिका अस्मिन् गोशते इति।

पदमञ्जरी

धिक्ये स कर्त्तव्यो मतो मम। एतच्चोदाहरण एव व्यक्तीकृतम्, नात्र किञ्चिदपूर्वमुक्तम्॥

शदन्तविंशतेश्च॥ अन्तग्रहणमनर्थकम्, केवलस्य शतः प्रातिपदिकस्याभावात्; प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिर्भविष्यति, पङ्क्त्यादिसूत्रे त्रिंशदादीनां शत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितत्वात्तत्राह—*शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणमिति*। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः स्यात्, अस्मिंस्त्वन्तग्रहणे सति यावतः समुदायस्यान्ते शच्छब्दस्तावतो ग्रहणं भवति। *संख्याग्रहणं चेति*। 'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यतः संख्याग्रहणमनुवर्त्तनीयमित्यर्थः। तेन संख्यावाचिनः शदन्तात्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। एकत्रिंशदादयश्च संख्यान्तरस्य वाचकाः,

न्यासः

षष्ठ्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यात्। तस्मादस्येति निवृत्त्यर्थं पुनस्तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिरुपादीयते। यद्येवम्, अस्येति प्रत्ययार्थस्य निवृत्तत्वात् 'संख्याया गुणस्य निमाने मयट्' इत्यत्र षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो न प्राप्नोति। इह निवृत्तस्यापि मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः। अन्ये तु ज्ञापकं तदित्यस्य वर्णयन्ति। तदिति प्रकृते यत् तदित्याह, तज् ज्ञापयति—'तदस्य सञ्जातम्' इत्यादौ सूत्रे यन्निर्दिष्टं तदिहानुवर्त्तमानमप्यङ्गभावं न यातीति षष्ठ्यर्थे प्रत्ययो न भवति॥

शदन्तविंशतेश्च॥ ननु च 'पङ्क्ति' इत्यादौ सूत्रे त्रिंशदादयः शब्दाः शत्प्रत्ययान्ता निपातिताः, ततश्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव तदन्तात् प्रत्ययो लभ्यते, तत् किमन्तग्रहणेन? इत्याह—**शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणमित्यादि**। यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत, तदा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरेव स्यात्; नाधिकात्। अतोऽधिकादपि यथा स्यादित्येवमर्थमन्तग्रहणम्। यदि तर्हि यस्मात् प्रत्ययो विहितस्तदादेरधिकार्थमन्तग्रहणं केवलान्न प्राप्नोति? नैष दोषः; चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन केवलादपि भविष्यति। **संख्याग्रहणञ्च कर्त्तव्यमिति**। संख्या गृह्यते येन तत् संख्याग्रहणं कर्त्तव्यम्। किं पुनः कर्त्तव्यम्? व्याख्यानम्। तत्रेदं व्याख्या-

❀ विंशतेश्च ❀। विंशं शतम्।

❀ तदन्तादपीति वक्तव्यम् ❀। एकविंशं शतम्।

❀ संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम् ❀। इह मा भूत्—गोविंशतिरधिकाऽस्मिन्गोशतते इति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

'तदस्य' इत्यनुवर्तते 'तदस्य सञ्जातम्' इत्यतः। तदिति प्रथमासमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य निमाने चेत्तद् वर्तते। गुणः=भागः। निमानम्=

पदमञ्जरी

न तु समुदायस्य; तेन तेषामपि ग्रहणम्। गोत्रिंशदादयश्च न संख्यावचना इति तेषामग्रहणम्।

विंशतेश्चेति। विंशतिशब्दानन्तरमन्तशब्दः पठितव्य इत्यर्थः; अन्यथा 'ग्रहणवता' इति निषेधात्तदन्तान्न स्यात् ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ *तदस्य सञ्जातमित्यत इति*। तत्र तावत् 'तदस्य' इति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञातम्, अनुवृतं च बहुषु योगेषु। 'तदस्मिन्नधिकम्' इत्यत्र तु पुनस्तच्छब्दोपादानान्न सम्बद्ध्यत इत्येतावत्। इह तु प्रतिबन्धाभावात्स एव समुदायोऽनुवर्तत इत्यर्थः, तेन 'तदस्मिन्' इत्यस्यैव तच्छब्दस्यानन्तर्यादनुवृत्तिर्युक्ता। 'अस्मिन्' इत्यनेन विच्छिन्नत्वादस्येत्यनुवृत्तिश्चायुक्तेति न चोदनीयम्। *निमानं मूल्यमिति*। 'मेङ् प्रणिदाने' इत्य-

न्यासः

नम्—'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यतः संख्याया इत्यनुवर्त्तते, तेन संख्याधिकादेव भविष्यति, नान्याधिकात्।

विंशतेश्चेत्यादि। विंशतिशब्दाच्च तदन्ताच्च प्रातिपदिकाड् डप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—विंशतिशब्दात् तावत् साक्षात् सूत्रोपात्तात् प्रत्ययो भवति, तदन्तादपि; चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति।

संख्याग्रहणं चेत्यादौ पूर्व एवार्थः। व्याख्यानमपि पूर्वकमेव ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ **गुणो येन निमीयत इति**। परिवर्त्त्यते, विक्रीयत **सोऽपीत्यादि**। न हि तस्य भागत्वमन्तरेण निमेयस्य गुण इत्येव निर्दिष्टस्य भागत्वमध्यवसातुं शक्यम्। यदा हि मूलस्य भागत्वं नास्ति, भागव्यपदेशो न प्रवर्त्तत एव। तेन यद्यपि निमानस्य भागता नोक्ता, तथापि सामर्थ्यात् सा प्रतीयते। **यवानां द्वौ भागौ निमानमस्येति**। ननु चोभयत्रापि परिवर्त्तनम्, तथापि मूल्य एव निमानशब्दो रूढ इति यन्मूल्यत्वेन विवक्षितं तदेव निमानं भवति, नेतरत्। **यवानामिति**। भागापेक्षया षष्ठी। यद्येवम्, परापेक्ष उदश्विच्छब्दे तद्धितस्य वृत्तिर्विरुध्यते। ननूदश्विद्-

मूल्यम् । गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागेऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवति—द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितम्, तेनेह न भवति—द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति ।

पदमञ्जरी

स्मान्निपूर्वात्करणे ल्युट्, निमीयते=क्रीयत इत्यर्थः । *गुणस्येति* । कर्मणि षष्ठी । *सोऽपि सामर्थ्यादिति* । गुणशब्दोऽपि सापेक्षं रूपमाचष्टे, तथा हि—द्विगुणम्, त्रिगुणमित्युक्ते किञ्चिदपेक्ष्येति गम्यते; तत्र निमेयस्य गुणत्वं सन्निहितं निमानमपेक्ष्येत्येतत्सामर्थ्यम् । *यवानां द्वौ भागाविति* । यद्यपि तुल्यमुभयत्रापि स्वत्यागः परकीयस्य ग्रहणम्, तथापि क्वचित्काचित्प्रसृततरा गतिः, तद्यथा—समाने त्यागे धान्यं विक्रीणीत इत्युच्यते, न कश्चिदाह–कार्षापणी विक्रीणीत इति, तेन यवभागयोरेव निमानत्वम्, नोदश्विद्भागस्य । देशकालापेक्षो वा निमाननिमेयभावः । निमानस्य च निमेयापेक्षत्वान्निमेयं प्रत्ययार्थः, एकगुणस्योदश्वितो द्विगुणा यवा मूल्यमित्यर्थः । तद्यथा—प्रस्थस्योदश्वितो द्वौ प्रस्थौ यवाः, द्विमयमुदश्विद्यवानामिति । भागविशेषप्रतिपत्त्यर्थ प्रकृत्यर्थविशेषणस्य यवादेः प्रयोगः । द्विशब्दश्च वृत्तिविषये भागयोरेव संख्येययोर्वर्तत इति सम्बन्धिशब्दत्वेन नित्यसापेक्षत्वात्तद्धितवृत्तिरविरुद्धा । कथं पुनः प्रत्ययान्तस्योदश्वि-

न्यासः

भागे प्रत्ययः, नोदश्विति, तत् कथं द्विमयमुदश्विदिति प्रत्ययान्तस्योदश्विच्छब्देन सामानाधिकरण्यम् ? इत्यत आह—**भागेऽपि त्वित्यादि** । अत्र पुनरभिधानशक्तिस्वाभाव्यं हेतुः । यथैवाणादयोऽपत्यापत्यवत्सम्बन्धेऽपि विधीयमाना अभिधानशक्तिस्वाभाव्यात् प्राधान्येन सम्बन्धिनमाचक्षते—औपगवी दाक्षिरिति, तथायमपि भागे विधीयमानो भागवन्तमुदश्विदादिकमाचष्टे । **गुणस्येति चैकत्व विवक्षितमिति** । गुणस्येति यैकसंख्या सा विवक्षिता । ननु च 'तद्धिता इति निर्देशेऽपि बहुवचनमप्रमाणम्, तस्याविवक्षितत्वात्' इत्युक्तम्, तत् कथमिहैकत्वविवक्षा युज्यते ? नैष दोषः; इह हि षष्ठीसमासं कृत्वा गुणनिमान एव कर्त्तव्यम्, एवं हि लघु सूत्रं भवति । सोऽयमेवं वक्तव्ये सति यद् गुणस्येत्येकवचनमुच्चारयति, तेनैतत् सूचयति—विवक्षितमत्रैकत्वमिति । **तेनेत्यादिनैकत्वविक्षायाः** फलं दर्शयति । एकत्वविवक्षायां ह्येतत् प्रयोजनम्—एकस्य गुणस्य निमाने वर्त्तमानाद् यथा स्यात् । **द्वौ भागो यवानां त्रय उदश्वित इति** । अत्र त्रयाणां भागाणां निमाने द्विशब्दो वर्त्तत इति न भवति प्रत्ययः ।

भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते । इह न भवति—एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितम् । बहुत्वमतन्त्रम्, तेन द्विशब्दादपि भवति ।

गुणशब्दः समानावयववचनः । तेनेह न भवति—द्वौ भागौ यवानामध्यर्द्धं उदश्वित इति ।

पदमञ्जरी

च्छब्देन सामानाधिकरण्यम्, यावतोदश्विद्भागे प्रत्ययो विहितः, नोदश्विति ? तत्राह—*भागेऽपि तु विधीयमान इति* । अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः । अपर आह—यत्रोदश्वितो भागो द्विगुणैर्यवैः क्रीयते, तत्रार्थात्समुदायोऽपि द्विगुणैर्यवैः क्रीतो भवति बहुभिरेकेन वा, तदपेक्षं सामानाधिकरण्यमिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितमित्येतदर्थमेव हि 'गुणनिमाने' इति लघुरपि निर्देशो न कृतः । *द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वित इति* । न तावद् 'भूयसश्च वाचिकायाः' इत्युक्तमिति मत्वेदमुदाहृतम्, न त्वत्र द्विशब्दो भूयसो वाचकः । यद्वा उदाहरणदिगियं दर्शिता, त्रयो यवानां द्वावुदश्वित इति दर्शयितव्यम्, निमाननिमेयभावस्य विपर्ययो वा प्रष्टव्यः । *भूयसश्चेति* । प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्य भूयसो या वाचिका संख्या ततः प्रत्यय इत्यर्थः । *इह न भवतीति* । निमाननिमेययोः साम्यविषये न भवतीत्यर्थः; अन्यथा गुणस्येत्येकत्वविवक्षायामपि स्यादेव प्रसङ्गः । कुतस्तर्हि न भवति ? अनभिधानात् ।

'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति भूयःशब्दस्य व्युत्पादितत्वात्प्रकृत्यर्थस्य बहुतरत्वे सति प्रत्ययेन भाव्यम्, ततश्च द्विशब्दान्न स्यादित्याशङ्क्याह—*भूयस इति चेति* । *गुणशब्द इत्यादि* । न ह्ययं भागमात्रवचनः, किं तर्हि ? समानतामपि तस्य भागस्य ब्रूते ।

न्यासः

ननु च सत्यामप्येकत्वविवक्षायां नैवात्र प्रत्ययेन भवितव्यम्, यतः 'भूयसश्च वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इष्यते' इति वचनम्, न ह्यत्र द्विशब्दो भूयसो वाचकः ? एवं तर्हि यवानां यौ द्वौ भागौ, ताविह निमेयत्वेन विवक्ष्येते । ये त्रय उदश्वितो भागास्ते निमानत्वेन । तत्र यद्येकत्वविवक्षा न स्यात् तदा त्रिषूदश्विद्गुणेषु वर्त्तमानात् प्रत्ययः स्यात् । भूयसश्चेत्यपि प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्य भूयसो वाचिकायाः प्रत्यय इष्यते, नान्यतः । **इह न भवतीति** । अनभिधानात् । 'तदस्मिन्नधिकम्' इत्यादेः सूत्रादितिकरणानुवृत्तेर्वा । यदि भूयसो वाचिकायाः संख्याया इष्यते यवानां द्वौ भागौ निमानमस्येत्यत्र न प्राप्नोति ? इत्यत आह—**भूयस इति चेत्यादि** ।

एवमपि हि प्राप्नोति—द्वौ यवानामध्यर्द्धं उदश्वित इति, अस्ति ह्यत्र प्रत्ययार्थात् प्रकृत्यर्थस्याधिक्यम् ? इत्यत आह—**गुणशब्द इत्यादि** । गुणशब्दो ह्ययं भागवचनोऽपि समतामपि तस्य भागस्य ब्रूते, न चाध्यर्द्धशब्देन समभाग उच्यते ।

❀ निमेये चापि दृश्यते ❀। निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते। उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य द्विमया यवा उदश्वितः। त्रिमया यवा उदश्वितः। चतुर्मयाः।

गुणस्येति किम्? द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः। निमान इति किम्? द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणोत्यत्र मा भूत्॥

पदमञ्जरी

निमेये चापि दृश्यते इति। कथं तल्लभ्यते? तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन। द्वे अत्र वाक्ये; तत्रैकं व्याख्यातम्, द्वितीये निमानमिति, कृत्यल्युटो 'बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट्।

गुणस्येति। करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि षष्ठी, निमेयस्य निमानापेक्षत्वान्निमानं प्रत्ययार्थः, परिशिष्टं सर्वं पूर्ववत्। संख्याया इति किम्? यवभागौ निमानमुदश्विद्भागस्य द्विवचनान्ताद्यवभागशब्दात्प्रत्ययो न भवति। *व्रीहियवाविति।* अत्रोदश्वित एव निमानं द्वौ न तद्भागस्य, तेन द्विमयमुश्विद् व्रीहियवाविति न भवति। *द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेणेति।* क्षीरसम्बन्धिनौ द्वौ गुणावस्मिंस्तैले तत्तेनैव सुभगं सह क्षीरेण पच्यत इत्युच्यत इति॥

न्यासः

निमेये चापि दृश्यत इति। केन पुनर्विहितो दृश्यते? अनेनैव। कथम्? द्वे अत्र वाक्ये निमानशब्दः करणसाधनः—निमीयतेऽनेनेति निमानम्; द्वितीये तु कर्मसाधनो निमीयत इति निमानम्, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट्। यदा करणसाधनस्तदा गुणस्येति कर्मणि षष्ठी, यदा तु कर्मसाधनस्तदा कर्त्तरि। गुणो निमानक्रियाकरणमिति कर्तृत्वेन विवक्ष्यते। भवति हि करणस्य कर्तृत्वेन विवक्षा, यथा—साध्वसिश्छिनत्तीति। तत्रैकेन वाक्येन निमाने वर्त्तमानायाः संख्याया निमेयेऽभिधेये प्रत्ययो विधीयते, अपरेण निमेये वर्त्तमानाया निमानेऽभिधेयेऽपि प्रत्ययोऽभिधीयते। वाक्यभेदस्य च संख्याग्रहणं निबन्धनम्—'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यतः। एवञ्च संख्याग्रहणमनुवर्त्तते। इदमिह द्वितीयम्। तत्र यद्यत्रैकं वाक्यं स्याद् द्वितीयं संख्याग्रहणमनर्थकं स्यात्, सौत्रानुमिताभ्यां तु द्वे वाक्ये क्रियमाणे तदर्थवद्भवति। तस्माद् द्वे अत्र वाक्ये।

द्वौ व्रीहियवावित्यादि। अत्र नोदश्विद्भागस्य द्वौ व्रीहियवौ निमानत्वेन विवक्षितौ, किं तर्हि? उदश्वितः। एवं **द्वौ गुणावित्यादि।** अत्र प्रथमासमर्थो गुणस्य निमानेन वर्त्तते। न हि क्षीरस्य भागद्वयेन तैलस्य भागो निमीयते। मयटष्टित्करणं ङीबर्थम्—द्वौ गुडस्यैको द्राक्षाया द्विमयी द्राक्षेति॥

तस्य पूरणे डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् 'पूरणे' इत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति। पूर्यतेऽनेनेति पूरणम्। येन संख्या संख्यानं पूर्यते सम्पद्यते स तस्याः पूरणः। एकादशानां पूरण एकादशः। त्रयोदशः। यस्मिन्नुपसञ्जातेऽन्या संख्या सम्पद्यते स प्रत्ययार्थः। इह न भवति—पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

पदमञ्जरी

तस्य पूरणे डट् ॥ तस्येत्येकत्वमविवक्षितम्। एकस्य पूरणासम्भवात्, तेन द्व्यादिभ्यो द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यः प्रत्ययः। *पूर्यतेऽनेनेति पूरणमिति।* करणे ल्युट्। *पूर्यते इति।* ण्यन्तात्कर्मणि यक्, न प्रकृत्यन्तरात्, कर्तरि श्यन्। यदि संख्यावाचिनः शब्दात्पूरणे प्रत्ययो भवति, इहापि प्राप्नोति–पञ्चानामन्यतो लब्धपञ्चसंख्यानामुष्टिकाणां पूरणो घट इति? तत्राह–*येनेति।* संख्येत्यस्य विवरणम्—*संख्यानमिति।* इह संख्यावाचिनः प्रत्ययो विधीयते, तत्र प्रत्यासत्त्या यस्य संख्यावाचिनो यत्प्रवृत्तिनिमित्तं संख्यानं पञ्चत्वादि, तस्य पूरण इति विज्ञायते; न तु विप्रकृष्टे पञ्चादिशब्दवाच्यानन्तर्भूतम्,यथा 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' कुत्सित इत्यादाविति भावः। *एकादशानां पूरण इति।* तथा वैयाकरणपाश इत्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामपि याप्यो वैयाकरण इति विग्रहः,न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति; तथेहापि संख्यानपूरणे विवक्षिते संख्येयवाचिनापि विग्रहो न विरुध्यते। *एकादश इति।* पुनर्गणनायां क्रियमाणायां चरमबुद्धिस्थेन येनैकादशत्वसंख्या पूर्यते स इति वेदितव्यः। एवं च व्युत्क्रमेणाष्टाध्यायेषु गण्यमानेषु 'समर्थः पदविधिः' इत्यध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा निर्माणद्वितीयस्यापि गणनाक्रमेणाष्टमत्वव्यपदेशो भवत्येव। ननु प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तेन प्रत्ययार्थेन भवितव्यम्, इह त्वेकादश-

न्यासः

तस्य पूरणे डट् ॥ इह द्वे संख्याग्रहणे अनुवर्त्तेते, तत्र चैकेन **संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादिति** ब्रुवता प्रकृतिर्विशेषिता। द्वितीयेन तु प्रत्ययार्थं विशेषयितुमाह—**येनेत्यादि।** संख्यानशब्दं समुच्चारयन् संख्यावचनः संख्यानशब्देन प्रत्ययार्थो विशेष्यते इति दर्शयति। द्विविधो हि संख्याशब्दः—संख्यानवचनः, संख्येयवचनश्च। तत्र यदि संख्येयवचनेन प्रत्ययार्थो विशेष्यते, तदायमर्थः स्यात्—संख्येयं मुष्ट्यादिकं येन पूर्यते द्रव्यान्तरेणातिरिक्तं क्रियते स च पूरण इति, ततश्च पञ्चानां मुष्टिकाणां घट इत्यत्रापि स्यात्। तस्मात् संख्यानवचनेनैव प्रत्ययार्थो विशेषयितुं युक्तः। **सम्पद्यत इति।** पूर्यत इत्यस्यार्थमाचष्टे। एतेनैतद्दर्शयति—संख्यानवचनेन प्रत्ययार्थो विशेष्यते। न मुष्टिकाणामिव द्रव्याणां द्रव्यान्तरेणातिरिक्तकरणं संख्यायाः पूरणम्, किं तर्हि? **सम्पत्ति-**

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

'डट्' इति वर्तते। नकारान्तात्संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति। नान्तादिति पञ्चमी डट आगमसम्बन्धे षष्ठीं प्रकल्पयति। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। सप्तमः।

पदमञ्जरी

स्वन्तर्भूत एकादशानीयन्तामित्युक्ते एकादशस्याप्यानयनात्? सत्यम्, समुदायावयवयोस्तु भेदात्समुदायः प्रकृत्यर्थोऽवयवः प्रत्ययार्थः, यथा–वृक्षस्यावयवो वार्क्षी शाखेति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ *डटो मडागमो भवतीति*। कथं पुनरयमागमः शक्यो विज्ञातुम्, नात्रागमी निर्दिष्टः, यदपि प्रकृतं तदपि प्रथमान्तम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः? अत आह—*नान्तादिति*। पञ्चमीग्रहणं तावदनुवर्तते, न च तस्य विधानार्थानुवृत्तिः, पूर्वमेव विहितत्वात्। न च विशेषविहितेन मटा बाधप्रसङ्गे विधानार्था डटोऽनुवृत्तिः, एवं हि प्रकृतस्य समुच्चयार्थश्चकारः क्रियेत, मट् चेति; यथान्यत्र। ततोऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्षष्ठीप्रक्लृप्तावागमित्वमेव विज्ञायते। कः पुनर्मटः प्रत्ययत्वे आगमत्वे वा विशेषः, यावता तदेव रूपं स एव स्वरः? सत्यम्; डटि मटि च नास्ति विशेषः, 'विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्' इत्ययं तु तमड्यदि प्रत्ययः स्यादाद्युदात्तः स्याद्, आगमत्वेनागमानुदात्तत्वं भवति, न तु प्रत्ययस्वर इति विंशतितम इत्यस्यान्तोदात्तत्वं भवति।

न्यासः

रेवेति। **इह न भवतीत्यादि**। न हि घट उपजाते पञ्चत्वसंख्या मुष्टिकाणां सम्पद्यते। किं तर्हि? तत्र पञ्चसंख्यकानामेव द्रव्यान्तरेणातिरिक्तता ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट्॥ डटो मडागमो भवतीति। अथ प्रत्यय एव नान्तात् मट् कस्मान्न भवति? नार्हति प्रत्ययो भवितुम्। प्रत्यये हि तस्मिन् सति डटोऽनुवृत्तिरपार्थिका स्यात्, स हि पूर्वमेव विहितः, न च विहितस्यानुवृत्तिर्विधानार्थोपपद्यत इति। आगमार्थे च सा विज्ञायते। ननु च पञ्चम इत्यादौ न कश्चिद् विशेषः—मट आगमत्वे, प्रत्ययत्वे वा; तदेव हि रूपम्, स एव हि स्वरः, किञ्चानुवृत्तेन, मट एव प्रत्ययत्वमस्तु? सत्यम् इह नास्ति विशेषः; विंशतितम इत्यादौ तु विद्यते। तथा हि 'विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्' इति मयट्प्रत्ययः स्यात्। विंशतितमप्रभृतयः शब्दाः प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ताः स्युः। डटि तु प्रत्यये सति तस्याद्युदात्तत्वे कृते ततश्चागमानुदात्तत्वे चान्तोदात्ता भवन्ति। तस्मादुत्तरार्थोऽनुवर्तमानस्येहापि डट एव प्रत्ययत्वं विज्ञायते। कथं पुनर्डटो मडागमः शक्यो विधातुम्, यावता प्रथमानिर्दिष्टं प्रकृतं डड्ग्रहणम्, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः? इत्याह–नान्तादित्यादि। यद्यपि प्रथमान्तं डड्ग्रहणं प्रकृतम्, तथापि डट आगमसम्बन्धेन 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति नान्तादित्येषा पञ्चमी

नान्तादिति किम्? विंशतेः पूरणो विंशः। असंख्यादेरिति किम्? एकादशानां पूरण एकादशः॥

थट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति। चकारात्पक्षे मडपि भवति। पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति। पञ्चथः। सप्तथः। मट्—पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामन्॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ ५१ ॥

'डट्' इत्यनुवर्तते, तदिह सप्तम्या विपरिणम्यते। षट्, कति, कतिपय, चतुर्—इत्येतेषां डटि परतस्थुगागमो भवति। कतिपयशब्दो न

पदमञ्जरी

एकादश इति। नायं संख्यासमुदायः, किं तर्हि? संख्यान्तरमेव। अत एवात्र डड्भवति; अन्यथा सोऽपि न स्यात्। न हि संख्यासमुदायः संख्याग्रहणेन गृह्यते, यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन—काशिकोशलीयाः। अथाप्ययं संख्यासमुदायः; तथापि संख्याग्रहणेन तत्समुदायो गृह्यत इति ज्ञापनार्थमेव 'असंख्यादेः' इति वक्तव्यम्; तेन सर्वमेव संख्याकार्यमेकादशादीनामपि भवति॥

षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्॥ तदिह सप्तम्या विपरिणम्यत इति। यदि पूर्ववत् षष्ठ्या विपरिणाम इष्टः स्यात्,पञ्चम्या निर्दिशेत्; षष्ठ्या निर्देशात्तु षषादीनामेवागमित्वं विज्ञायते। ततश्चानुवृत्तस्य डटोऽर्थात्सप्तम्या विपरिणाम इत्यर्थः। एवं च कृत्वा षष्ठाष्टमाभ्यां द्वितीयतृतीयचतुर्थेति निर्देश उपपद्यते। *कतिपयशब्दो न संख्येति।* यद्यप्यसावतिप्रचयरहितं बहुत्वमाचष्टे, तथापि लोके संख्यात्वेन न

न्यासः

डडिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयतीत्यदोषः। **पञ्चम इति।** टिलोपोऽत्र न भवति; मटि कृते सत्यभसंज्ञकत्वात्। ननु च परत्वाट् टिलोपेनैव तावद् भवितव्यम्? नैतदस्ति; अन्तरङ्गो ह्यागमः, स हि प्रत्ययसन्नियोगेनोच्यते। टिलोपस्तूत्पन्ने प्रत्यये भसंज्ञायां सत्यां प्रकृतिप्रत्ययावाश्रित्य भवतीति बहिरङ्गो भवति।

एकादशानां पूरण एकादश इति। कथं पुनरस्मात् प्राप्तिः, यावता संख्याग्रहणमनुवर्त्तते, संख्यासमुदायोऽपि हि संख्याग्रहणेन गृह्यते—संख्यायतेऽनयेति कृत्वा। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्; अन्यथाऽदशतया न स्यात्॥

थट् च छन्दसि ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ तदिह सप्तम्येत्यादि। पूरणाधिकारे ह्ययं विधीयमानो डट्सन्नियोगेन विधीयते। तत्र यद्यपि सप्तमी नास्ति, तथापि डटि परतो विज्ञायते। तेनार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति डडिति यद् वर्त्तते

संख्या । तस्यास्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । षण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः । चतुर्थः ।

❀ चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च ❀। चतुर्णां पूरणः तुरीयः, तुर्यः ।।

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

'डटि' इत्येव । बहु, पूग, गण, सङ्घ—इत्येतेषां डटि परतस्ति-

पदमञ्जरी

प्रसिद्धः, यथा—द्वित्राः पञ्चषा इति । शास्त्रेऽपि नैवास्य संख्यासंज्ञा विहिता, कथं तर्हि डट्प्रत्ययः ? इत्याह—*तस्येति* । किं पुनस्थुग्विधीयते, न पञ्चमीनिर्देशेन प्रकृतस्थडेव विधीयेत ? नैवं शक्यम्; इह षष्ठ इति जश्त्वं प्राप्नोति, चतुर्थ इति रेफस्य विसर्जनीयस्तस्य च सत्वं प्राप्नोति; थटः परादित्वेन पूर्वस्य पदत्वात् । यदि पुनः पूर्वसूत्रे थुगेव विधीयेत ? नैवं शक्यम् ; पञ्चथः, सप्तथः—नलोपो न स्यात् । इह लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कतिपयशब्दादाबन्तादपि थुग्भवति, तत्र 'भस्याढे तद्धिते' इति डटि विषयभूत एव पुंवद्भावः, कतिपयानां पूरणी कतिपयथीति भवति ।

चतुरश्छयताविति । छयद्भ्यां डट् न बाध्यते; डटि परतस्थुग्विधानात् । *आद्यक्षरलोपश्चेति* । अच्सहितं व्यञ्जनमक्षरशब्देनोच्यते, अच्सहितस्यादेर्व्यञ्जनस्येत्यर्थः । व्यञ्जनसहिताच्वचने त्वक्षरशब्दे द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यात् ॥

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ अत्रापि षष्ठीनिर्देशाद् बह्वादीनामेवागमित्वम् । *पूगसङ्घयोरित्यादि*रेक एव ग्रन्थः । इह बह्वीनां पूरणीति पूर्ववड्डट् प्रत्ययः पुंवद्भावश्च ॥

न्यासः

तदिह सप्तम्या विपरिणम्यते । **कतिपयशब्दो न संख्येति** । लौकिकत्वाभावात् संख्या न भवति; लोकेऽस्य संख्यात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । शास्त्रीयोऽपि न भवति; शास्त्रे संख्यासंज्ञाऽविधानात् । यदि न संख्या, कथमस्य डट्, यत्र परतस्थुग् विधीयते ? इत्याह—**तस्येत्यादि** । यदेतदड् डटि परतः कतिपयशब्दस्य थुग्विधानं तत एव ज्ञापकाड् डट्प्रत्ययोऽस्य भवतीत्यवसीयते । **षष्ठ इति** । ष्टुत्वम् । टिलोपोऽत्र न भवति; थुग्विधानसामर्थ्यात् । आगमस्य पूर्वान्तकरणं भसंज्ञार्थम् । यदि परादिः क्रियते ततो भसंज्ञा न स्यात्, तथा चासत्याम्, 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञा स्यात् । ततश्च षष्ठ इत्यत्र जश्त्वं प्रसज्येत । **चतुर्थ इति** । अत्र रेफस्य 'विसर्जनीयस्य सः' इति सत्वम् । पूर्वान्ते तु संज्ञायां सत्यां न भवति ॥

बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ॥ **पूगसङ्घयोरसंख्यात्वादिति** । अत्र कथं प्रत्यय इति, पूगसङ्घशब्दौ हि न लौकिकी संख्या, नापि शास्त्रीया, तत् कथं ताभ्यां डट्प्रत्ययः,

थुगागमो भवति । पूगसङ्घशब्दयोरसंख्यात्वादिदमेव ज्ञापकं डटो भावस्य । बहूनां पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः । गणतिथः । सङ्घतिथः ॥

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

'डटि' इत्येव । वतोर्डटि परत इथुगागमो भवति । वत्वन्तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण डड्विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो यावतिथः । तावतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति 'तस्य पूरणे' इत्यस्मिन्विषये । डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः ॥

पदमञ्जरी

वतोरिथुक् ॥ अत्रापि पूर्ववद्वत्वन्तस्यैवागमित्वम् । इह तावतीनां पूरणी तावतिथीति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रत्ययः, पुंवद्भावश्च । कथं पुनरत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा, यावता प्रातिपदिकस्वरूपग्रहणे सा भवतीत्युक्तम् ? यत्रापि प्रातिपदिकविशेषणं स्वरूपेणोपादीयते, तत्रापि सा भवति, यथा—'तृजकाभ्यां कर्त्तरि'—अपां स्रष्ट्रीति । इहापि वतोरिति विशेषणं स्वरूपेणोपादीयते, तेन भवत्येव लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणम् । उक्तं च—बहुकतिपयवस्तूनां लिङ्गविशिष्टादुत्पत्तिः; प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादिति ॥

द्वेस्तीयः ॥ *तीयप्रत्ययो भवतीति* । डटो द्विशब्दस्य चादेशो न भवति; द्वितीयेति निर्देशात् । यद्येवम्, तस्मादेव निर्देशान्न सिद्धमस्य साधुत्वम् ? सिद्ध्यतु साधुत्वम् , पूरणार्थस्तु कथं लभ्यते ! किञ्च तदाश्रयणे प्रकृतिप्रत्ययविभागाभावात्प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्यात् , 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति पक्षे डटः प्रसङ्गश्च ॥

न्यासः

यत्र परतस्तयोस्तिथुग् विधीयते, डटि च विधानम् ? अथात्रोत्तरमाह—इदमेवेत्यादि । यदेतड् डटि परतस्तयोस्तिथुको विधानमेतदेव ज्ञापयति—भवति ताभ्यां डट्प्रत्यय इति । न ह्यसतस्तिथुगागमं प्रति निमित्तभाव उपपद्यते ॥

वतोरिथुक् ॥ **यावतिथ इति** । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्', 'आ सर्वनाम्नः' ॥

द्वेस्तीयः ॥ **द्विशब्दात् तीयप्रत्ययो भवतीति** । अथ द्विशब्दादुत्तरस्य डटस्तीयादेशः कस्मादेव न भवति ? ज्ञापकत्वात् । यदयम् 'कर्मणि द्वितीया' इति टापा निर्देशं करोति, तज्ज्ञापयति—नायमादेश इति । यद्येवमनेनैव सिद्धत्वात् प्रत्ययविधानमनर्थकम् ? न; स्वरार्थत्वात् । निपातनाद्धि प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः स्यात् । तीयप्रत्यये तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तो भवति । किञ्च—यदि प्रत्ययो न विधीयते 'बाधकान्यपि

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति 'तस्य पूरणे' इत्येतद्विषये। तत्सन्नियोगेन त्रेः संप्रसारणं च भवति। डटोऽपवादः। त्रयाणां पूरणस्तृतीयः। 'हलः' इति संप्रसारणस्य दीर्घत्वं न भवति। 'अणः' इति तत्रानुवर्त्तते—'ढ्रूलोपे' इत्यतः, पूर्वेण च णकारेणाण्ग्रहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम्। पूरणाधिकाराद् डट् प्रत्यय आगमी विज्ञायते। विंशतेः पूरणः विंशतितमः, विंशः। एकविंशतितमः, एकविंशः। त्रिविंशतितमः, त्रिविंशः। त्रिंशत्तमः, त्रिंशः। एकत्रिंशत्तमः, एकत्रिंशः।

पदमञ्जरी

त्रेः सम्प्रसारणं च ॥ अण इति तत्रानुवर्त्तत इति। 'ढ्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतः। एवमपि यदि परेण णकारेण प्रत्याहारः स्यात्पुनरपि स्यादेव दीर्घः, स तु न तथा? इत्याह—*पूर्वेणेति*। एतच्च 'लण्' इत्यत्रैव प्रतिपादितम्।

'त्रेस्तृ च' इति नोक्तम्, प्रत्ययो मा विज्ञायीति ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ विंशत्यादिभ्यः परस्येति। कथं पुनः 'द्वेस्तीयः' इति तीयप्रत्ययेन विच्छिन्नस्य डट आगमित्वं शक्यं विज्ञातुम्? तत्राह—*पूरणाधिकारादिति*। सत्यं डट्प्रत्ययो विच्छिन्नः; पूरणार्थस्तु न विच्छिन्नः, सोऽनुवर्त्तते, तेन पूरणे यो विहितः स आगमी विज्ञायते। न च डटोऽन्यो विंशत्यादिभ्यः पूरणे विहितोऽस्ति।

न्यासः

निपातनानि भवन्ति, इति डडपि स्यात्। यदि पुनरयं डडादेशः स्यात्, तर्हि किं स्यात्? डट्स्वरेण तीयशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात्, स्त्रियां च टित्वान्ङीप्, ततश्च द्वितीयेति निर्देशो नोपपद्यते ॥

त्रेः संप्रसारणञ्च ॥ अण इति तत्र वर्त्तत इति। 'ढ्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इत्यतः। ननु च परेण णकारेणाण्ग्रहण ऋकारोऽप्यण् भविष्यति? इत्यत आह—**पूर्वेण चेत्यादि**।

अत्र 'त्रेस्तृ च' इत्येवं कस्मान्नोक्तम्? अशक्यमेवं वक्तुम्, एवं ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमयमादेशः, उत प्रत्ययः? इति ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ विंशत्यादिभ्यःपरस्येत्यादि। ननु च तीयप्रत्ययेन डड् व्यवहितः, तत् कथं तमडागमः शक्यो विज्ञातुम्? अत आह—**पूरणाधिकारादिति**। पूरणार्थे यो विहितस्तस्य विंशत्यादिभ्यः परस्य तमड् विधीयते, स नान्यो डटः सम्भवतीति डडेव विज्ञायते।

विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न पङ्क्त्यादिसूत्रसन्निविष्टाः। तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्; ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्। एवं च सति 'षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एव ॥

पदमञ्जरी

कः पुनः पङ्क्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टानां ग्रहणे सति दोषः? तत्राह—*तद्ग्रहणे हीति*। स्यादेतत्—तदन्तविधिना एकविंशतिप्रभृतिभ्योऽपि भविष्यतीति? तत्राह—*ग्रहणवतेति*। ननु यदयं 'षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः' इत्याह, तज्ज्ञापयति—भवति पूरणप्रकरणे तदन्तविधिरिति। तेनैकविंशतिप्रभृतिभ्योऽपि भविष्यति। अस्त्वेतत्, केवलेभ्यस्तु न स्यात्, अतदन्तत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति, 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन'। *एवं चेत्यादि*। लौकिकानां विंशत्यादीनां यदीदं ग्रहणम्, तदा 'षष्ट्यादेश्च' इत्यत्रापि लौकिकानामेव षष्ट्यादीनां ग्रहणम्, ततश्चैकषष्टिप्रभृतिभ्यो नित्यस्य तमटः प्रसङ्गे 'असंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एव, न कथञ्चिन्न युज्यते; अनिष्टलेशस्याभावात्। सूत्रसन्निविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थं पर्युदासो युज्यते। केवलं न तु युज्यत एव, केवलानामप्रसङ्गादिति तावद्वृत्तेरर्थः। यथा तु भाष्यं तथा सूत्रसंनिविष्टानां ग्रहणम्, ज्ञापनाच्च तदन्तविधिरिति स्थितम्। न च केवलानामप्रसङ्गस्तदन्तानामपि भवतीति ज्ञापनशरीरम्, न तु तदन्तानामेव भवतीति। यदि वा यत्र प्रातिपदिकस्य श्रुतिरस्ति—'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन', व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति, तदुभयमपि न प्रवर्त्तते इति सामान्येन ज्ञापनम्। एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति—एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितम इति। भवति ह्येतत्सूत्रसन्निविष्टविंशत्यन्तं संख्यादि संख्यावाचि च। लौकिकानां तु ग्रहणे नैतत्सिध्यति; विंशतेः प्राग्भावित्वादस्यास्संख्यायाः ॥

न्यासः

विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा गृह्यन्त इति। व्याप्तेर्न्यायात्। ते पुनर्विंशत्येकविंशतिप्रभृतयः संगृहीता भवन्ति। किं पुनः स्याद् यदि पङ्क्त्यादिसूत्रे सन्निविष्टा गृह्येरन्? इत्याह—**तत्र ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यादिति**। पङ्क्त्यादिसूत्रेण तेषामसन्निविष्टत्वात्। स्यादेतत्। तदन्तविधिना तेभ्योऽपि भविष्यति? इत्यत आह—**ग्रहणवतेत्यादि**। ननु च 'असंख्यादेः' इति प्रतिषेधात् तदन्तविधिरिति विज्ञायते? नैवं शक्यम्; 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति केवलेभ्यो न स्यात्। **एवञ्चेत्यादि**। लौकिकानां ग्रहणे सति विंशत्यादिभ्यः प्राप्तौ सत्याम्। **षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो युज्यत इति**। अन्यथा कथञ्चिन्न प्रयुज्यते। सूत्रसन्निविष्टानां तु ग्रहणे तदन्तविधिज्ञापनार्थः पर्युदासो न प्रयुज्यत एव; केवलानामप्राप्तिप्रसङ्गात् ॥

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्धमाससंवत्सरशब्देभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दा न भवन्ति, तेभ्योऽस्मादेव ज्ञापकाद् डट्प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः शततमः । सहस्रतमः । लक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः ।

'षष्टयादेश्चासंख्यादेः' इति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्यर्थम् । एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्टयादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । 'विंशत्यादिभ्यः' इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । षष्टितमः । सप्ततितमः[1] ?

पदमञ्जरी

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ *मासादय इत्यादिर्विज्ञायत इत्यन्त* एको ग्रन्थः ।

अथ शतादिग्रहणं किमर्थम्, यावता 'षष्ट्यादेश्च' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धम् ? तत्राह—*षष्ट्यादेरित्यनेनैवेति* । यदि तेन स्याद्, एकशतादिभ्यो न स्याद्; असंख्यादेरिति प्रतिषेधात् ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ *संख्यादेस्तु विकल्प एव भवतीति* । न ह्ययं विकल्पस्यापि प्रतिषेधः । पर्युदासो ह्ययं संख्यादेः, न विधिर्न प्रतिषेधः, यदि केनचित् प्राप्नोति भवत्येव, पूर्वेण च प्राप्नोति, प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यनन्तरा प्राप्तिः प्रतिषिध्यते, न व्यवहिता ॥

न्यासः

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ **शतादिग्रहणमित्यादि** । संख्यादिभ्यः शतादिभ्यो यथा स्यादित्येवमर्थं शतादिग्रहणम् । अथ नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावताऽऽरम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिर्भविष्यति ? भवेच्छतादिभ्य आरम्भसामर्थ्यादित्येवम् । मासादिभ्यस्त्वन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेर्विभाषा स्यात् । ननु चास्वरितत्वादेव निवर्त्तिष्यतेऽन्यतरस्यांग्रहणम् ? विस्पष्टार्थं तर्हि नित्यग्रहणम् ॥

षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ प्राक्शतात् षष्ट्यादयो विज्ञेयाः । शतादीनां स्वशब्देन तमटो विधानात् ॥

---

1. 'अशीतितमः, नवतितमः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।



असंख्यादेरिति किम् ? एकषष्टः । एकषष्टितमः । एकसप्तः । एकसप्ततितमः ॥

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

'मतौ' इति मत्वर्थ उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः, प्रकृतिविशेषणम्, प्रत्ययार्थ इति सर्वमाक्षिप्यते । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्निति अच्छावाकीयं सूक्तम् । मित्त्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्तीयम् ।

पदमञ्जरी

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ *मताविति मत्वर्थ उच्यत इति* । साहचर्याद् मुख्यस्य ग्रहणं न भवति । कथं हि मतुरभिधेयः स्याच्छब्दस्य शब्दः ? *मत्वर्थग्रहणेनेत्यादि* । समर्थविभक्तिः प्रथमा, प्रकृतेरर्थद्वारकं विशेषणम् अस्तित्वम्, प्रत्ययार्थः-अस्यास्मिन्निति च । तत्र यद्यपि प्रत्ययार्थो मतोरभिधेयम्, इतरदनभिधेयम्; तथापि साहचर्यमविशिष्टमिति सर्वमेतदाक्षिप्यते=सन्निधाप्यते, उपस्थाप्यत इत्यर्थः । अथ वा—प्रधानवशवर्तित्वाद् गुणानां प्रधाने प्रत्ययार्थे उपस्थापिते समर्थविभक्त्यादिकमपि गुणभूतमुपस्थाप्यते एव, आचमनादिवत्, यथा—ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्युक्तेऽनुक्ता अप्याचमनादयोऽङ्गभूता आक्षिप्यन्ते ।

इहास्यवाम इत्यस्मिन्नस्तीति षष्ठीप्रथमयोरुपलम्भादनेकपदसमुदायोऽयम्, ततश्चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावादेवंविधेभ्यः प्रत्ययो न प्राप्नोतीत्यत आह—*अनुकरणशब्दाश्चेति* । *स्वरूपमात्रप्रधान इति* । नात्र तदानीमुच्चरितमनुकरणस्वरूपं विवक्षितम्, किं तर्हि ? अनुकार्यस्वरूपम् । मात्रशब्दो बाह्यार्थव्यवच्छेदार्थः, एतदुक्तं भवति—यथा गवादयः शब्दाः सास्नादिमदाकृतिमर्थं प्रत्याययन्तस्तेनार्थेन तद्वति मतुपमुत्पादयन्ति—गोमान्, वृक्षवानिति; तथानुकरणशब्दाः प्रथमासमर्थाः स्वेनानुकार्येण

न्यासः

मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ मताविति मत्वर्थ उच्यते; साहचर्यात् । **मत्वर्थेनेत्यादि** । समर्थविभक्तिः प्रथमा, प्रकृतिविशेषणम्-अस्तित्वम्, प्रत्ययार्थः-अस्यास्मिन्निति च, सर्वमेतद् मत्वर्थग्रहणेन आक्षिप्यत इति । सन्निधाप्यते, उपस्थाप्यत इत्यर्थः । युक्तं यन्मतुब्ग्रहणे प्रत्ययार्थ आक्षिप्यते; तस्य तद्विषयत्वात् । समर्थविभक्त्यादि कथमाक्षिप्यते ? अर्थसाहचर्य्यात् ।

अथ वा—प्रधानानुवृत्तित्वाद् गुणानाम्, प्राधान्येन प्रत्ययार्थ उपस्थापिते प्रत्ययसामर्थ्यात् तदपि गुणभूतमुपस्थाप्यत एव । इहास्यवामादिशब्दोऽनेकपदान्तत्वाद् वाक्यम् । वाक्यस्य चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रातिपदिक-

अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति, तेनानेकपदादपि सिद्धम्—अस्यवामीयम्, कयाशुभीयम् ॥

पदमञ्जरी

तद्वति छप्रत्ययमिति। तत्र 'अनुकरणशब्दाः' इत्यनेन पदसमुदायत्वं निरस्यति। अनुकार्यो हि पदसमुदायः, न त्वनुकरणम्। किं पुनरन्यदनुकार्यमनुकरणं च, ननु रूपभेदो नोपलभ्यते ? यद्यप्येवम्, तथाप्यर्थभेदाद् भेदः, अनुकार्यस्य बाह्योऽर्थः,अनुकरणस्य तु तदेवानुकार्यम्। अत एवास्यवामीयमित्यादौ विभक्त्यर्थाप्रतिपादनात्सुप्त्वाभावात्स्यशब्दादीनां लुग्न भवति। ये चाम्नायशब्दानां नियमाः—'श्मशाने नाध्येयम्', 'चतुर्दश्यां नाध्येयम्', 'शूद्रस्य वेदमुपश्रृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणम्' इत्येवमादयः, तेऽप्यनुकरणेषु न भवन्ति। अस्यवामीयमिति हि सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां च सकाशे प्रयुज्यते। तस्मादन्येऽनुकरणशब्दाः। अनुकार्यशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधाना इत्यनेन त्वर्थवत्त्वमाह।

अनेकपदादपीति। अनेकं पदं यत्र समुदाये तस्मादपीत्यर्थः। परप्रसिद्धया चैवमुच्यते, यम्भवाननेकपदसमुदायं मन्यते तस्मादपीत्यर्थः। न त्वत्र वस्तुतोऽनेकपदत्वमस्ति—अस्यवामीयमिति, अस्य वामस्येति वेदे यत्पदद्वयं पठितं तदैकदेशस्यास्यवामशब्दस्य छप्रत्ययप्रकृतिरस्यवामशब्दः प्रतिपादक इत्यर्थवत्त्वम्, पदसमुदायत्वाभावाच्च प्रातिपदिकत्वे सति प्रत्ययः। किं पुनरत्र छप्रत्ययप्रकृतेरनुकरणत्वे प्रमाणम् ? छप्रत्यय एव। न ह्यसावनुकरणत्वमन्तरेण सम्भवति। तस्मादितिशब्दवच्छप्रत्ययोऽप्यनुकरणत्वे प्रमाणम् ॥

न्यासः

संज्ञा नास्ति, अतस्तेभ्यो न प्राप्नोति; अप्रातिपदिकत्वादिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—**अनुकरणशब्दाश्चेत्यादि**। अनुकरणग्रहणेन च वाक्यत्वमस्यवामप्रभृतीनां निरस्यति। न ह्यनुकरणशब्दानामवयवभूतानि पदानि सन्ति, तत् कुतस्तेषां वाक्यत्वम् ? यतः प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्। **स्वरूपमात्रप्रधाना** इत्यनेनार्थवत्त्वं तेषां दर्शयति। अनर्थकत्वे ह्यर्थवतः प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् प्रातिपदिकत्वं न स्यात्। तथा च स एव प्रत्ययाभावः प्रसज्येत। मात्रशब्दोऽर्थान्तरव्यवच्छेदाय। स्वरूपमात्रं प्रधानमभिधेयं येषां ते तथोक्ताः। चशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति, तेनानेकपदादपि प्रत्ययाख्यं कार्यं सिद्धम्; तस्य प्रातिपदिकत्वात्। अप्रातिपदिकत्वञ्च वाक्यत्वादनर्थकत्वाद्वा भवेत्। न चास्यवामप्रभृतीनां वाक्यत्वम्; अनुकरणशब्दत्वात्। नाप्यनर्थकत्वम्; स्वरूपमात्रेणार्थवत्त्वात्। यदि ह्यस्यवामेत्यादावनुकरणशब्देनानेकानि पदान्यस्यावयवभूतानि सन्ति तत् कथं तेनानेकपदादपि सिद्धमित्युक्तम् ? परप्रसिद्धया पदस्य। अस्यवामादयोऽप्येवम्, एषामनेकावयवाः प्रसिद्धाः; तस्मात् तत्प्रसिद्धचैवमुक्तम्; न तु विद्यमानानेकपदत्वाद्।

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

'मतौ' इत्येव । मत्वर्थे उत्पन्नस्य छस्य लुग्भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति गर्दभाण्डोऽध्यायः, अनुवाको वा; गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः, दीर्घजीवितीयः । पलितस्तम्भः, पलितस्तम्भीयः ॥

पदमञ्जरी

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ *केन पुनरिति* । सूक्तसाम्नोरेव छो विहित इति प्रश्नः । *इदमेवेति* । न ह्यसतो लुग्विधानमुपपद्यते । *विकल्पेन चेति* । तत्कथं

न्यासः

अथ कथमनुकरणशब्दाः स्वरूपमात्रप्रधाना भवन्ति, यावतानुकार्यमेव तेषामभिधेयम्, अतस्तदेव प्रधानस्वरूपम् ? नैतदस्ति; इह हि प्रथमासमर्थादस्तिना समानाधिकरणात् प्रत्ययो विधीयते । अनुकरणशब्दाश्चानुक्रियमाणेनार्थेनार्थवन्तोऽपि प्रत्यवमृष्टा इतिकरणेन शब्दशब्देन वा प्रथमासमर्थास्तिसमानाधिकरणा भवन्ति । अर्थे हि गुणीभूतानां प्रथमासमर्थत्वमस्त्युपाधिकत्वञ्च नोपपद्यते । तथा ह्यस्यवामोऽस्मिन्नस्तीत्युक्तेऽनुकरणप्रत्यायितस्यानुकार्यस्यैव शब्दस्य प्रथमासमर्थत्वमस्त्युपाधिकत्वञ्च गम्यते, न त्वनुकरणशब्दस्य । तस्मादितिकरणेन शब्दशब्देन वाऽवश्यम्भावी प्रत्यवमर्शः । अस्यवाम इत्यस्मिन्नस्त्यस्यवामशब्दो वास्मिन्नस्तीति भेदानुक्रियमाणपदार्थता निवर्त्तते, स्वरूपपदार्थतैवानुजायते । नन्वेवं सति मत्वर्थो नोपपद्यते, अनुकार्या ह्याम्नायशब्दाः सूक्तसाम्नोः सन्ति, न तु तदनुकरणशब्दा लौकिकादयः ? नैष दोषः; वाक्ये स्वातन्त्र्यहेतोरिति करणादेः सन्निधौ तेन प्रत्यवमृश्यमाना अनुकरणशब्दाः स्वरूपेणार्थवन्तो भवन्ति, वृत्तौ त्वनुकार्येणैव; तत्र स्वातन्त्र्यहेतोरितिकरणादेरभावात् । वृत्तावेव सूक्तसामनी मत्वर्थवत्तया वक्तुमिष्टे, न वाक्य इति किमत्र नोपपद्यते ! अस्यवामशब्दोऽस्मिन्नस्त्यस्यवामीयम् । कयाशुभाशब्दोऽस्मिन्नस्ति कयाशुभीयम् । योगश्चायं मत्वर्थीयानामपवादः ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ अनन्तरसूत्रे सूक्तसाम्नोरेव च्छस्य विहितत्वात् प्रकरणान्तरे च क्वचिदध्यायानुवाकयोश्छस्याविधानात् पृच्छति—**केन पुनरित्यादि** । न ह्यसतस्तस्य लुगुपपद्यते, आह एवायं लुकम्, अत एतदेव लुग्ववचनं ज्ञापयति—अध्यायानुवाकयोश्छस्य विधानमस्तीति । **विकल्पेन चेत्यादि** । चशब्दोऽवधारणे, विकल्पेनैवेत्यर्थः । कथं पुनर्विकल्पेन लभ्यते ? 'विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्' इत्यन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः । यद्येवम्, पूर्वत्रापि विकल्पेन विधिः प्राप्नोति ? मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवृत्तिर्भविष्यतीत्यदोषः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

'मतौ' इत्येव, 'अध्यायानुवाकयोः' इति च। विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः। विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तोऽध्यायः, अनुवाको वा। दैवासुरः।

विमुक्त। देवासुर। वसुमत्। सत्वत्। उपसत्। दशार्हपयस्। हविर्द्धान। मित्री। सोमापूषन्। अग्नाविष्णू। वृत्रहति। इडा। रक्षोसुर। सदसत्। परिषादक्। वसु। मरुत्वत्। पत्नीवत्। महीयल। दशार्ह। वयस्। पतत्रि। सोम। महित्री। हेतु[1]। विमुक्तादिः॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

'मतौ' इत्येव, 'अध्यायानुवाकयोः' इति च। गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन्प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः। गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा। इषेत्वकः। मातरिश्वकः।

गोषद। इषेत्व। मातरिश्वन्। देवस्यत्वा। देवीरापः। कृष्णोस्याखरेष्टः। दैवींधियम्। रक्षोहण। अञ्जन। प्रभूत। प्रतूर्त। कृशानु[2]। गोषदादिः॥

पदमञ्जरी

मतुप्प्रकरणे एवास्मिन्सूत्रे कर्तव्ये तदत्र छस्य लुग्विधानम्? तस्मात्पाक्षिको लुगनुमीयते। अत्र केचिदाहुः—अनुवाकसाहचर्याद्वैदिकोऽध्यायो गृह्यत इति। अन्ये पुनः—पौरुषेयग्रन्थविशेषस्याप्यध्यायस्य ग्रहणमिच्छन्ति। तथा च 'दीर्घजीवितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः' इत्यादिवैद्यकग्रन्थेषु दृश्यते॥

न्यासः

विमुक्तादिभ्योऽण्॥ पूर्वेणच्छे तस्य च पक्षे लुकि प्राप्ते विमुक्तादिभ्योऽणिवधीयते॥

गोषदादिभ्यो वुन्॥ 'अध्यायानुवाकयोर्लुक्' इति च्छस्य च लुकि प्राप्ते गोषदादिभ्यो वुनारभ्यते॥

---

१. अस्यहत्य, दशार्ण, उर्वशी, सुपर्ण—एते शब्दाः पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकाः।

२. युञ्जान, सहस्रशीर्षा, वातस्यते, कृशाश्व, स्वाहाप्राण, प्रसुत—एते शब्दा अत्र गणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे।

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

'वुन्' इत्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात्पथिन्शब्दात् 'कुशलः' इत्यस्मिन्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

'तत्र' इत्येव, 'कुशलः' इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः 'कुशलः' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशलः आकर्षकः । त्सरुकः ।

आकर्ष । त्सरु । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अश्मन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । ह्रद । ह्राद । ह्लाद । शकुनि[1] । आकर्षादिः ॥

पदमञ्जरी

तत्र कुशलः पथः ॥ पथि कुशल इति । 'आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम्' इति सप्तमी, कौशलस्य क्रियाविषयत्वात्पथिन्शब्देन गमनादिका तद्विषया क्रिया लक्ष्यते । योगश्चायम् 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इत्यणोऽपवादः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ आकर्षत्यस्मिन्सुवर्णादिकमित्याकर्षः, 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घः । 'हलश्च' इति घञ् तु न भवति; प्रायग्रहणानुवृत्तेः, यथा निकष इति । ये तु *आकर्षादिभ्य* इति सरेफं पठन्ति, तेषामाकृष्यतेऽस्मिन्निति घञि रूपम् । *त्सरुक इति ।* 'त्सर छद्मगतौ', 'भृमृश्' इत्यादिनौणादिक उप्रत्ययः । त्सरुः= खड्गग्रहणप्रदेशः । एतदर्थं प्रत्ययान्तरकरणमिवर्णान्तार्थं च । अकारान्तेष्वाकर्षादिषु प्रकृतेन वुनापि सिद्धम् ॥

न्यासः

तत्र कुशलः पथः ॥ 'कृतलब्धक्रीतकुशलाः' इत्यणि प्राप्ते वुन् विधीयते ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ आकर्षादिषु यद्वृद्धं ततश्छे प्राप्ते शेषेभ्यस्त्वणि कन्विधीयते । प्रत्ययान्तरकरणम्—यदत्रोकारान्तं तस्यात्र गुणो मा भूत्, यच्चेकारान्तं तस्य यस्येतिलोपो मा भूदित्येवमर्थम् । वुनि तु सति तदुभयं प्रसज्येत । तत् पुनरिहाशिष्टं प्रसज्येत । तस्य पुनर्वुनि कनि वा सति न कश्चिद् विशेष इति न तत्प्रत्ययान्तरं प्रयोजयति ॥

---

१. पिशाच, पिण्ड—एतौ शब्दौ पुस्तकान्तरेऽत्र गणेऽधिकौ ।

धनहिरण्यात्कामे ॥ ६५ ॥

'तत्र' इत्येव, 'कन्' इति च। धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्याम् 'कामे' इत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। कामः= इच्छा, अभिलाषः। धने कामः धनको देवदत्तस्य। हिरण्यको देवदत्तस्य॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

'तत्र' इत्येव, 'कन्' इति च। स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः 'प्रसिते' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। प्रसितः= प्रसक्तः, तत्पर इत्यर्थः। केशेषु प्रसितः केशकः। केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते।

बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात्—दन्तौष्ठकः। केशनखकः॥

पदमञ्जरी

धनहिरण्यात् कामे ॥ *काम इच्छेति*। कामयिता तु न गृह्यते; अनभिधानात्॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ *प्रसितः प्रसक्त इति*। 'षिञ् बन्धने' कर्मणि क्तः, यो यत्र प्रसक्तः स तत्र प्रकर्षेण बद्ध इव भवतीत्युपमानादिदमभिधानम्। *केशेषु प्रसित इति*। 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तमी। *केशादिरचनायामिति*। केशादिस्थायां रचनायां केशादिशब्दस्य वृत्तिं दर्शयति। एतच्च क्रियाविषयत्वात् प्रसक्तेर्लभ्यते।

बहुवचनमित्यादि। स्वरूपविधिनिरासार्थं तु बहुवचनं न भवति, 'अद्रवम्' इत्यादिना स्वाङ्गस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपग्रहणासम्भवात्॥

न्यासः

धनहिरण्यात् कामे ॥ **धने काम इति**। धनविषय इच्छेत्यर्थः॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ **प्रसित इति**। यद्यपि सिनोतिरयम् 'षिञ् बन्धने' इति बन्धने पठ्यते, तथाप्यनेकार्थत्वादिहासक्तौ वर्त्तते। **केशेषु प्रसित इति**। 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया' इति सप्तमी। आसक्तिश्च क्रियाविषयो धर्म इति केशादिस्थानबला क्रिया केशादिशब्देनोच्यते। अत एवाह—**केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यत इति**।

बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायादपि यथा स्यादिति। असति हि तस्मिन्, यथा जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते, तथा स्वाङ्गसमुदायोऽपि स्वाङ्गग्रहणेन नेति स्वाङ्गसमुदायान्न स्यात्, तस्मिंस्तु सति भवति; अन्यथा तस्य प्रयोजनाभावात्। स्वरूपविधिनिरासस्तस्य प्रयोजनमिति चेत्? न; 'अद्रवम्' इत्यादिना स्वाङ्गस्य परिभाषितत्वेन स्वरूपविधेरसम्भवात्।

उदराट्ठगाद्यूने ॥ ६७ ॥

'तत्र' इत्येव, 'प्रसिते' इति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात् 'प्रसिते' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । 'आद्यूने' इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । उदरेऽविजिगीषुर्भण्यते । यो बुभुक्षयाऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसित औदरिक आद्यूनः ।

आद्यून इति किम् ? उदरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन्प्रत्यय इत्येव स्वर्यते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्यशब्दात्तृतीयासमर्थात् 'परिजातः' इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं गुणवाची । परिः सर्वतो भावे वर्त्तते । यो गुणैः सम्बद्धो जायते, यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यं नास्ति, तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः सस्यकः शालिः । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकरशुद्ध इत्यर्थः ॥

पदमञ्जरी

उदराट्ठगाद्यूने ॥ *आद्यूनो विजिगीषुरिति* । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इति तत्र निष्ठानत्वविधानात् । *उदरक इति* । उदरपरिमार्जनादौ प्रसित उच्यते ॥

सस्येन परिजातः ॥ *सस्यशब्दो गुणवाचीति* । न धान्यवाची; अनभिधानात् । केचित्तु 'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इति क्यबन्तं *शस्यशब्दं* पठन्ति । सस्येनेति कर्त्तरि तृतीया । परिगतो जातः *परिजातः*, 'प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया' इति समासः । समन्तात्सम्बद्धः परिगतः, तत्र सस्यस्य कर्तृत्वम् , तदाह—*यो गुणैः सम्बद्धो जात इति* ॥

न्यासः

उदराट्ठगाद्यूने ।। पूर्वेण कनि प्राप्ते ठग् विधीयते । **आद्यूनोऽविजिगीषुरिति** । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' इत्यविजिगीषायामेव दिवो निष्ठातकारस्य नत्वविधानात् । **उदरक इति** । पूर्वेण कनेव भवति ॥

सस्येन परिजातः ।। **सस्येनेति** सहयोगलक्षणे तृतीया, इत्थम्भूतलक्षणे वा । **सस्यशब्दोऽयं गुणवाचीति** । सस्यशब्दो ह्ययं धान्यवचनोऽप्यस्ति, यथा—शालिः सस्यम्, यवाः सस्यमिति; तस्य ग्रहणं मा विज्ञायीत्येवमर्थमिदमुक्तम्—**इदमभिधानमिति** । **सस्यक इत्येतत्** कन्प्रत्ययान्तम् ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद् 'हारी' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अंशं हारी अंशको दायादः । अंशकः पुत्रः ।

'हारी' इत्यावश्यके णिनिः, तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थाद् 'अचिरापहृते' इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । अचिरापहृतः=स्तोककालापहृत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहृतः तन्त्रकः पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्यग्रो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक, उष्णिक–इत्येतौ शब्दौ कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते संज्ञायां विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः ।

पदमञ्जरी

अंशं हारी ॥ *तत्र षष्ठीप्रतिषेधादिति* । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इत्यनेन । ननु तत्र भविष्यदधिकारविहितस्याकस्य ग्रहणम्? सत्यम्; इनस्त्वविशेषेण ग्रहणम्, अस्मादेव द्वितीयानिर्देशात् ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति तन्त्रम्=तन्तुवायशलाका, तन्त्रयतेर्वा एरचि णिलोपः । *अचिरापहृत इति* । अचिरः कालोऽपहृतस्येति 'कालाः परिमाणिना' इति समासः । *पञ्चमीसमर्थादिति* । अपहृतयोगे 'अपादाने पञ्चमी' ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ *कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते इति* । किं पुनरत्र निपा-

न्यासः

अंशं हारी ॥ कर्मणि द्वितीयैव भवतीति । कर्मणि द्वितीयायां प्राप्तायां कृद्योगलक्षणा तदपवादा षष्ठ्यारभ्यते, तस्याश्चावश्यके णिनि प्रत्यये 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति प्रतिषेधः । तेन निरपवादाद् द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहृते ॥ अचिरापहृतमिति । अचिरशब्दोऽल्पकालवचनः, तस्यापहृतशब्देनापहृतो गतः कालोऽस्येति 'कालाः परिमाणिना' इति समासः । **पञ्चमीसमर्थादिति ।** निर्देशादेव । न हीह काचित् प्रकृता विभक्तिरनुवर्त्तते, पञ्चमीनिर्देशश्च श्रूयते, तस्माद् निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते । सा पुनः पञ्चम्यपहरतेरपायवचनत्वात् तद्योगेन तन्त्रमपादानमेव भवतीत्यपादानलक्षणा वेदितव्या ॥

यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति तत्र 'ब्राह्मणक' इति संज्ञा। अल्पान्ना यवागूः 'उष्णिका' इत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन्प्रत्ययो भवति। क्रियाविशेषणाद् द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः। शीतं करोति शीतकः=अलसः, जड उच्यते। उष्णं करोति उष्णकः=शीघ्रकारी, दक्ष उच्यते ॥

पदमञ्जरी

त्यते, ब्राह्मणशब्दादायुधजीव्युपाधिकात्प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्प्रत्ययः, अन्नशब्दादल्पत्वोपाधिकात्सप्तम्यर्थ एव कन्प्रत्ययः, अन्नशब्दस्योष्ण्यादेशः? तदाह—*यत्रायुधजीविन इत्यादि* ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ शीतं करोति स शीतकः, यश्चोष्णं करोति स उष्णकः। किं चातः? तुषारे आदित्ये च प्राप्नोति, शीतोष्णशब्दयोर्हि स्पर्शविशेषो मुख्योऽर्थः, तं च ताववश्यं कुरुत एवेति मुख्यार्थग्रहे दोषं दृष्ट्वा गौणार्थयोर्ग्रहणमिति दर्शयन्नाह—*क्रियाविशेषणादिति*। तत्र शीतोष्णशब्दयोरुपमानाद् वृत्तिः—शीतमिव शीतम्, मन्दकरणमित्यर्थः। शीतं हि मन्दतायुक्तम्; सति शीते कार्यकरणे पाटवाभावात्। एवमुष्णमिवोष्णम्=पटुकरम्, शीघ्रकरणमित्यर्थः। एवं क्रियाविशेषणाभ्यां प्रत्ययः। *द्वितीयासमर्थादिति*। 'कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणान्न भवति' इति प्रागेवोक्तम्। मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवति; अनभिधनात् ॥

न्यासः

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ किमर्थं पुनरिदम्, यावता संज्ञायां व्युत्पाद्यते, संज्ञायामेव तु ब्राह्मणकोष्णिके ? न; विषयान्तरेऽपि। तमेव विषयं दर्शयितुमाह—**यत्रेत्यादि**। गतार्थम् ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ **क्रियाविशेषणादिति**। क्रियाविशेषणस्य हि कर्मत्वं प्रतिपादितम्। **कारिणीति**। ताच्छील्ये णिनिः। तस्य च प्रयोगे षष्ठी प्रतिषिद्धा, तस्मात् कर्मणि द्वितीययैव भवितव्यम्। क्रियाविशेषणाच्छीतादिशब्दाद् द्वितीयासमर्थात्प्रत्ययो विज्ञायते। तेन नेह शीतोष्णशब्दौ स्पर्शविशेषे वर्त्तमानौ प्रत्ययमुत्पादयतः। क तर्हि ? मान्द्ये, शैघ्र्ये च; यस्मादावश्यके णिनिः। न स पदार्थोऽस्ति यः शीतोष्णस्पर्शौ नियोगतः करोति। तुषारातपावपि हि नावश्यं कुरुतः; प्रतिबन्धसम्भवात्। कर्तृशक्तिस्तु पदार्थानां नियतेति सा शक्तिः कर्तृत्वे कश्चिन्नियोगतो मन्दं करोति, कश्चित् शीघ्रमिति युज्यत एवावश्यकत्वम्।

अधिकम् ॥ ७३ ॥

'अधिकम्' इति निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कँश्च प्रत्ययः । अधिको द्रोणः खार्याम् । अधिका खारी द्रोणेन ।

कर्त्तरि कर्मणि चाऽध्यारूढशब्दः ॥

अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

पदमञ्जरी

अधिकम् ॥ *अध्यारूढशब्दस्येति* । यदि पुनरधिशब्दात्ससाधनक्रियावचनात् कन्निपात्यते, तदा कर्तृकर्मणोरन्यतरस्यैवाभिधानं प्राप्नोति । अध्यारूढशब्दस्तूभयार्थ इति तस्यैवेदमङ्गीकृतसाधनभेदं निपातनमुचितमिति भावः । *अधिको द्रोणः खार्याम्, अधिका खारी द्रोणेनेति* । यथैतत्प्रयोगद्वयमुपपद्यते तथा दर्शयति— *कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारूढशब्द इति* । 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यादिना रुहेः कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहितः । निपातनसामर्थ्याच्च सकृदुपात्तोऽप्यङ्गीकृतसाधनभेदः संगृह्यते । तत्र यदा कर्तरि तदा तत्राभिहितत्वात्प्रथमैव भवति, न तृतीया; यदा तु कर्मणि तदा कर्तुरनभिहितत्वात्तृतीया, कर्मणस्त्वभिहितत्वात्प्रथमा । यदा च कर्त्तरि क्तस्तदा कर्मणोऽनभिधानादध्यारूढयोगे यथा द्वितीया भवति— अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति, ग्रामं गत इतिवत्, तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायाम् 'यस्मादधिकम्' 'तदस्मिन्नधिकम्' इति च निर्देशात् पञ्चमीसप्तम्यौ भवतः ॥

न्यासः

अधिकम् ॥ अध्यारूढशब्दस्योत्तरपदलोप इति । उत्तरपदमारूढशब्दस्तस्य लोपो निपात्यते । कथं पुनरधिको द्रोणः खार्यामित्यस्य प्रथमान्तस्य द्रोणशब्दस्य प्रयोगः, अधिका खारी द्रोणेनेति तृतीयान्तस्य च ? इत्यत आह—**कर्त्तरि कर्मणि चेत्यादि** । 'गत्यर्थाकर्मकश्लिष' इत्यादिना सूत्रेण रुहेः कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहितः, तेन कर्त्तरि कर्मणि चाध्यारूढशब्दो वर्त्तते, ततश्च तस्यार्थे व्युत्पाद्यमानोऽधिकशब्दोऽपि तदर्थयो भवँस्तयोरेवार्थयोर्भवति । तत्र यदा कर्त्तरि वर्त्तते तदा द्रोणशब्दात् प्रथमा भवति, न तृतीया । यदा कर्मणि वर्तते तदा कर्तुरनभिहितत्वादधिकशब्देन द्रोणशब्दात् तृतीया भवति । कर्मणस्त्वभिहितत्वात् खारीशब्दात् प्रथमैव भवति, न द्वितीया । **अधिका खारी द्रोणेनेति** । ननु चाधिको द्रोणः खार्यामस्यामित्यत्र कर्मणोऽनभिहितत्वात् खारीशब्दाद् द्वितीया प्राप्नोति ? नैष दोषः; यदयम् 'यस्मादधिकम्' 'तदस्मिन्नधिकम्' इति च निर्देशं करोति, तज्ज्ञापयति—अधिकशब्देन योगे पञ्चमीसप्तम्यावेव विभक्ती भवत इति ॥

अनुक, अभिक, अभीक—इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते 'कमिता' इत्येतस्मिन्नर्थे। अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते। अनुकामयते अनुकः। अभिकः। अभीकः॥

पार्श्वेनान्विच्छति॥ ७५॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थाद् 'अन्विच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति। अनृजुरुपायः=पार्श्वम्, तेनार्थानन्विच्छति पार्श्वकः=मायावी। कौसृतिकः, जालिक उच्यते॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ॥ ७६॥

'अन्विच्छति' इत्येव। अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्याम् 'अन्विच्छति' इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः। तीक्ष्ण उपायः=अयःशूलमुच्यते, तेनान्विच्छति आयःशूलिकः। साहसिक इत्यर्थः। दम्भः=दण्डाजिनम्, तेनान्विच्छति दाण्डाजिनिकः। दाम्भिक इत्यर्थः॥

पदमञ्जरी

अनुकाभिकाभीकः कमिता॥ सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिङ्गव्यत्ययः, अनुशब्दादभिशब्दाच्च ससाधनक्रियावचनात्स्वार्थे कन्निपात्यत इत्याह—*अनुकामयतेऽनुक इति*। 'अभिकामयते' इत्येतद् गम्यमानत्वान्नोक्तम्॥

पार्श्वेनान्विच्छति॥ अनृजुरुपायः पार्श्वमिति। तिर्यगवस्थानात्पार्श्वं तावदनृजु, तद्वदन्योऽप्यनृजुरुपाय एवमुच्यत इत्यर्थः। य ऋजुनोपायेनान्वेष्टव्यानर्थाननृजुनाऽन्विच्छति स *पार्श्वकः*। कुत्सितो मार्गः=कुसृतिः, जालम्=आनायः, ताभ्यां चरतीति *कौसृतिको जालिकः*॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ॥ तृतीयासमर्थाभ्यामिति। निर्देशादेव तृतीया हीयम्, न पञ्चमी; पूर्वेण साहचर्यात्। *तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमिति*। यथायःशूलं तीक्ष्णं तथान्योऽपि तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमित्युपचारादुच्यत इत्यर्थः। दम्भो

न्यासः

अनुकाभिकाभीकः कमिता॥ अनुक इति। अनुशब्दात् कन्। अभिकोऽभीक इति। अत्राप्यभिशब्दात्॥

पार्श्वेनान्विच्छति॥ निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यत इत्याह—**पार्श्वशब्दात् तृतीयासमर्थादिति**॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यामिति। तृतीयान्तनिर्देशादेवार्थात् तृतीया समर्थविभक्तिर्लभ्यत इत्याह—**तृतीयासमर्थाभ्यामिति**॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम्। गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्। प्रकृतिविशेषणं चैतत्। पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति। पूरणस्य प्रत्ययस्य वा लुक्। द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं ग्रहणम्, द्वितीयकम्। त्रिकम्, तृतीयकम्। चतुष्कम्, चतुर्थकम्।

पदमञ्जरी

दण्डाजिनमिति। दम्भसाधनत्वात्। दम्भवन्तो हि प्रायेण दण्डमजिनं च धारयन्ति। *तेनेति*। दम्भेन दण्डाजिनं तु धारयतु मा वाऽदीधरदित्यर्थः, सर्वत्र मुख्यार्थाग्रहणेऽनभिधानमेव हेतुः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशः, तथा तावतिथमिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः। *पूरणप्रत्ययस्य चेति*। न तु कनः लुक्; वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्, महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्तेः पञ्चमं ग्रहणम्, पञ्चमकं ग्रहणमिति रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्। तथा च वार्त्तिकम्—'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वचनानर्थक्यं विभाषाप्रकरणात्' इति। अतो लुग्वाग्रहणं कुर्वतः *सूत्रकारस्य* पूरणप्रत्ययस्य वा लुग्विधीयत इति पक्षो लक्ष्यते। *द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णातीति*। अत्र ग्रहणे द्वितीयस्य करणत्वं प्रदर्शयितुमिदं वाक्यम्। वस्तुतस्तु द्वितीयं ग्रहणं देवदत्तस्येति विग्रहीतव्यम्। *द्विकं ग्रहणमिति*। ग्रहीतर्यपि प्रत्ययो वक्ष्यते, तेन प्रकृत्युपाधिभूतस्य ग्रहणस्य नियमेनाप्रतीतेर्ग्रहणशब्दप्रयोगः। द्विकं रूपं देवदत्तस्येत्येव तु नोदाहृतम्, स्वच्छन्दतो हि वचसां प्रवृत्तिः। *चतुष्क इति*। सन्नियोगशिष्टपरिभाषया डटि निवृत्ते थुकोऽपि निवृत्तिः, रेफस्य विसर्जनीयः, 'इदुदुपधस्य' इति षत्वम्।

न्यासः

तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ॥ पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशोऽयम्। अथ स्वरूपग्रहणं कस्मान्न भवति? अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्य। शब्दप्रधाने हि निर्देशे स्वरूपग्रहणं भवतीत्युक्तम्। कथं प्रत्ययः स्वार्थे भवतीति? अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्तीति कृत्वा। **द्विकं त्रिकमिति**। तीयस्य लुक्। **चतुष्कमिति**। पूरणःप्रत्ययस्य डटः सथुकश्च लुक्, चतूरेफस्य 'विसर्जनीयस्य सः', तस्य 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति षत्वम्।

❀ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः, पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् ❀। षष्ठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पञ्चकः। चतुष्कः।

इतिकरणो विवक्षार्थः। तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम्।

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

'स' इति प्रथमासमर्थादेषामिति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत्स भवति। ग्रामणीः=प्रधानः, मुख्यः, इत्यर्थः। देवदत्तो ग्रामणीरेषां देवदत्तकाः। यज्ञदत्तकाः।

ग्रामणीरिति किम्? देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति। यत्तत्प्रथमासमर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स

पदमञ्जरी

तावतिथेनेति। स्वार्थे प्रत्ययो विधीयमानो ग्रहीतरि न प्राप्नोतीति वचनम्। *नित्यं च लुकं वक्ष्यामीति*। *षट्क इति*। रूपशब्दस्य वाक्ये प्रयुक्तस्यापि वृत्तौ गम्यमानत्वादप्रयोगः, पदत्वाज्जश्त्वचर्त्वे। इह यः षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षड्भिरसौ रूपैर्गृह्णाति, ततः किं सङ्ख्यायाः, तेन गृह्णातीत्येव वक्तव्यम्, एवं हि लुग्वेति न वक्तव्यं भवति? नैवं शक्यम्; एवं ह्युच्यमाने इहापि प्राप्नोति—एकेन रूपेण गृह्णातीति। पूरणप्रत्ययस्त्वेकशब्दान्नास्ति, तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायत इति। तेनेह न भवति—द्वितीयो हस्तो ग्रहणो दण्डस्येति ॥

स एषां ग्रामणीः। इह त्वत्को मत्को वा विजय इत्यादावनेन कन्। त्वं ग्रामणीरस्य त्वत्कः, अहं ग्रामणीरस्य मत्कः। प्रायेण त्विदमर्थमात्रे प्रयुज्यते ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ननु न शृङ्खलमात्रेण करभो बद्ध्यते, किं तर्हि?

न्यासः

तावतिथेनेत्यादि। पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् तृतीयासमर्थाद् गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक्। **षट्क इति**। षकारस्य जश्त्वं डकारः, तस्यापि चर्त्वं टकारः। अत्र च डटः सथुको लुक्। **पञ्चक इति**। अत्रापि डटः। अथेह कस्मान्न भवतीति—द्वितीयेन हस्तेन दण्डं गृह्णाति? इत्याह—इतिकरणो विवक्षार्थं इत्यादि। सुबोधम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ननु च न शृङ्खलमात्रेण करभो

भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य करभस्य शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः=करभाः, तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिषच्यते, तदुच्यते शृङ्खलमिति।

यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्रीकरणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

'उत्कः' इति निपात्यते, उन्मनाश्चेत्स भवति । उद्‌गतं मनो यस्य स उन्मनाः । उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनात् तद्वति कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ ८१ ॥

पदमञ्जरी

रज्ज्वा, कीलेन च, तस्माच्छृङ्खलमस्य बन्धनमिति न युक्तं वक्तुम्, एवं तु वक्तव्यम्—'शृङ्खलवदस्य सम्बन्धनं करभे लुक्च मतोः' इति ? तत्राह—*यद्यपीति* । अस्तु रज्ज्वादेरपि करणत्वम्, शृङ्खलस्यापि करणत्वमस्त्येव; तदन्तरेण बन्धनस्यानिर्वृत्तेरित्यर्थः ॥

उत्क उन्मनाः ॥ *उच्छब्दात्ससाधनक्रियावचनादिति* । साधनम्=मनः, क्रिया=गमनम्, उद्गते मनसि वर्त्तमानादित्यर्थः । *तद्वतीति* । उद्गतं मनो यस्य तस्मिन्नित्यर्थः । उत्सुकः=उत्कण्ठितः ॥

न्यासः

बध्यते, किं तर्हि ? रज्ज्वादिकेन च, तत् कथं *शृङ्खलं* बन्धनमुच्यते ? इत्याह—**यद्यप्यस्त्यादि** । यद्यपि तत्र रज्ज्वादिकमप्यपरमस्ति, तथापि *शृङ्खलमस्य* तन्त्रीकरणं प्रति साधनं भवत्येव, न हि तेन तद् भवति । ततः *शृङ्खलं* बन्धनमुच्यते । रज्ज्वादिकमपि यदि बन्धनं भवति, भवतु ! न ह्यत्रावधार्यते—*शृङ्खलमेवेति* ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ससाधनक्रियावचनादिति । साधनम् = मनः । क्रिया = गमनम्, सह तेन गमनक्रिया । तद्वचनात् ससाधने गमने वर्त्तमानादित्यर्थः । **तद्वतीति** । तच्छब्देन क्रिया प्रत्यवमृश्यते । ससाधनक्रियावतीत्यर्थः । **उत्सुक इति** । उत्कण्ठित इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद् रोगे ॥ अर्थलभ्येत्यादि । अर्थोऽधिकरणादिः । तेनात्र सप्तमीप्रभृतिरनुक्तापि समर्थविभक्तिर्लभ्यते । **प्रयोजनं कारणमिति** । यदि तर्हि प्रयोजनं कारणशब्देनोच्यते कालग्रहणं पृथग् न कर्त्तव्यम्, कालोऽपि रोगस्य कारणं भवति ? नैतदस्ति; न ह्यवश्यं कालो रोगस्य कारणं भवति । तत्र यदा ह्यसौ रोगस्य कारणं न भवति, तथापि ततो यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणम् । **द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयक**

अर्थलभ्या समर्थविभक्तिः । कालात्प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्रोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालः=दिवसादिः, प्रयोजनम्=कारणम्, रोगस्य फलं वा । द्वितीयेऽह्नि भवो द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात्—विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । शीतको ज्वरः ।

उत्तरसूत्रादिह संज्ञाग्रहणमपकृष्यते । तेनायं प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

पदमञ्जरी

कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ *अर्थलभ्येति* । अर्थः=सामर्थ्यम्, तेन लभ्या । तत्र काले सप्तमी समर्थविभक्तिः, भवो हि तत्र प्रत्ययार्थः । प्रयोजने तृतीया, जनितो हि तत्र प्रत्ययार्थः । फले तु प्रयोजने प्रथमा । *प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं चेति* । उभयमपि प्रयोजयतीति प्रयोजनमुच्यते । यदि तर्हि कारणमपि प्रयोजनमुच्यते, कालग्रहणमनर्थकम्, कथम्? योऽसौ द्वितीयेऽह्नि भवो ज्वरस्तस्य द्वितीयमप्यहः कारणम्; अहरन्तरे तदनुत्पत्तेः? सत्यम्; सदपि कारणत्वं यदा न विवक्ष्यते 'तत्र भवः' इत्येव तु विवक्ष्यते, तदापि यथा स्यादित्येवमर्थं कालग्रहणम् । *द्वितीयेऽह्नि भव इति* । सामान्यशब्दस्यापि द्वितीयशब्दस्यार्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये कालेऽपि वृत्तेः कालशब्दत्वम् । किं पुनः कारणं साक्षात्कालवाचिभ्यो मासादिभ्यः प्रत्ययो न भवति द्वितीयादिभ्यश्च भवति, तत्रापि सप्तमीसमर्थेभ्यो भवार्थ एव भवति कारणवाचिनस्तृतीयासमर्थात्, फलवाचिनस्तु प्रथमासमर्थात्, न ह्येतत्सर्वं सूत्राक्षरैरुपात्तम्? तत्राह—*उत्तरसूत्रात्संज्ञाग्रहणमिहानुकृष्यत इति* ।

न्यासः

इति । तत्र कारणान्तराद् वातादेः कुतश्चिद् भवतो ज्वरस्य कालः केवलमधिकरणभावेन विवक्षितः, न तु हेतुभावेन । कथं पुनः कालादन्यतः प्रत्ययो द्वितीयादिभ्यः शब्देभ्यो भवति, न ह्येते कालशब्दाः प्रसिद्धाः, सामान्यशब्दा ह्येते, शब्दान्तरसन्निधानात् तु काले वृत्तिरेषां गम्यते? नैष दोषः; वाक्ये ह्येषां शब्दान्तरसन्निधौ काले वृत्तिः, वृत्तिगतश्च प्रकृत्यर्थः प्रत्ययानां विशेषणम्; सन्निहितत्वात् । न वाक्यगतः; विप्रकर्षात् । **विषपुष्पैर्जनित इति** । तृतीया । **उष्णं कार्यमस्येति** । अत्र कार्यकारणसम्बन्धो विवक्षितः । स चेदंशब्दादेवोत्पन्नया षष्ठ्याभिहित इत्युष्णशब्दात् प्रथमैव भवति । इह कालप्रयोजनविशेषवाचिभ्यः प्रत्ययोऽभिहितः, न कालप्रयोजनशब्दाभ्याम्; कालविशेषवाचिभ्यो भवन् क्रियायाः कर्त्तरि ज्वरे प्रयोजनविशेषवाचिभ्यः प्रयोजनमिति; कार्यकारणविवक्षायाञ्च कार्यसम्बन्धिनि । न चायं प्रकारनियमः सूत्रे उक्तः, तत् कथं लभ्यते? इत्यत आह—**उत्तरसूत्रादिह संज्ञाग्रहणमपकृष्यते** ।

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्प्रायविषयं तद् भवति । प्रायः=बाहुल्यम् । संज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी[1] ।

❀ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः ❀ । वटकिनी पौर्णमासी ॥

पदमञ्जरी

सिंहावलोकितन्यायेन, यथा सिंहा धावन्तः पृष्ठतोऽवलोकयन्ते । अपर आह— उत्तरसूत्रे योगविभागः, 'तदस्मिन्नन्नं प्राये', ततः 'संज्ञायाम्', यदेतदनुक्रान्तं तत्संज्ञायां द्रष्टव्यमित्यर्थः । संज्ञाग्रहणमुभयोः शेषः, एतदेव चानुकर्षणं विवक्षितम् ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ अन्नम्=अभ्यवहार्यम्, अद्यते स्मेति कृत्वा । गुडामिश्रा अपूपा *गुडापूपाः*=कृसरस्तिलौदनः, तिलक्षोद इत्यन्ये । त्रिबिलोऽपूपस्त्रिपुटः । *वटकेभ्य इनि रिति* । कनि प्राप्ते वचनम् । ननु संज्ञाग्रहणात्कन्न भविष्यति, तस्मिंश्चासति मत्वर्थीय इनिर्भविष्यति ? न सिद्ध्यति; 'सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' इति वचनात् ॥

न्यासः

तेन तस्मिन् सत्ययमर्थो भवति—प्रत्ययान्तश्चेत् संज्ञा भवति, तस्मिंश्चार्थे सति प्रत्ययान्तं यदि संज्ञा भवत्येवं प्रत्यय उत्पद्यते, नान्यथेति । संज्ञाग्रहणसन्निधानादिह सर्वप्रकारोऽयं नियमो लभ्यते । न हि विना तेन प्रकारेण प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति । ननु चोत्तरसूत्रे संज्ञाग्रहणं तस्यैव शेषभूतम्, तत् कथं ततोऽपकृष्टुं शक्यते ? नैष दोषः; उभयोरपि योगयोस्तच्छेषभूतम् । कथम् ? योगविभागः करिष्यते— 'तदस्मिन्नन्नं प्राये', ततः 'संज्ञायाम्' इति, तेन संज्ञाग्रहणमुभयेषां शेषो विज्ञास्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ **अन्नञ्चेत् प्रायविषयमिति** । प्रायो विषयो यस्य तत् तथोक्तम् । विषयग्रहणेन 'प्राये' इति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वं दर्शयति । **प्रत्ययो भवतीति** । अन्यथा गुडापूपाः प्रायेणान्नमिति विवक्षायाः कारकाणि भवन्तीति प्रायस्य विषयभूतस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात् तृतीया । **गुडापूपिकेति** । 'प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यातः' इतीत्त्वम् ।

वटकेभ्य इनिर्वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इह संज्ञा-

१ 'कृशरिका, त्रिपुटिका'—इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे ।

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दाञ् प्रत्ययो भवति 'तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम्' इत्येतस्मिन्नर्थे । ञकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

'श्रोत्रियन्' इति निपात्यते 'छन्दोऽधीते' इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो ब्राह्मणः । 'श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते' इति वाक्यार्थे पदवचनम् । छन्दसो वा श्रोत्रभावः 'तदधीते' इति घँश्च प्रत्ययः ।

पदमञ्जरी

कुल्माषादञ् ॥ कुल्माषाः=मुद्गाः ॥

श्रोत्रियँश्छन्दोधीते ॥ वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयश्छन्दोऽध्यायी पुरुष उपचारादुच्यते, कुतः ? मुख्यो हि वाक्यार्थः क्रियारूपः, सम्बन्धरूपो वा, स चासत्त्वभूतः । श्रोत्रियशब्दस्तु सत्त्वभूतार्थाभिधायी, तस्मिन्वाक्यार्थेऽविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागः श्रोत्रियशब्दो निपात्यत इत्यर्थः । अथ कथमस्मिन्पक्षे स्वरसिद्धिः, यावता नकार इद्यस्य तत्र परतः स्वरो विधीयते, न चात्रैवं व्यपवर्गोऽस्ति ? मा भूद्व्यपवर्गे, नित्करणसामर्थ्यात्तदभावेऽपि भविष्यति । यद्वा, नितीति कर्मधारयोऽयम्—नश्चासाविच्च नित्, तत्र परत इति ।

न्यासः

ग्रहणस्य प्रत्ययान्तोपाधिकत्वाद् यत्र प्रत्ययान्तं संज्ञा भवति तत्र प्रत्ययेन भवितव्यम् । न च वटकशब्दः कन्प्रत्ययान्तः कस्यचित् संज्ञा, तेन ततः कन् न भविष्यति, तस्मिंश्चासति मत्वर्थीय इनिर्भविष्यतीति । वटकिनीति । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' ॥

कुल्माषादञ् ॥ संज्ञाग्रहणेन पूर्वेण कनः प्राप्तावसत्यां वाक्येनाभिधाने प्राप्ते मत्वर्थीये मतुबादाविदमुच्यते । **कौल्माषीति** । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ॥

श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीते ॥ **नकार स्वरार्थ इति** । ननु च नकार इद् यस्य तस्मिन्निति परतः स्वर उच्यते, न च समुदायानुबन्धे नकारे नित्परत्वमस्ति ? नैष दोषः; न एवेत् नित्, तत्पुरुषोऽयम् । तेन नकार इत्संज्ञे परतः पूर्वस्य स्वरो भविष्यति । किं पुनरत्र निपात्यते ? इत्याह-**छन्दोऽधीते इति** । अस्य वाक्यस्यार्थे श्रोत्रियन्निति निपात्यते । **छन्दसो वेत्यादि** । पूर्वत्र वाक्यार्थे पदमविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागं निपातितम्, इदानीं तु प्रकृतिप्रत्ययौ निपात्येते तदधीत इत्यस्मिन्नर्थे । अत्र यद्यपि निदिति बहुव्रीहिः, तथापि स्वरः सिध्यत्येव; घन्प्रत्ययस्य नितः परस्य विद्यमानत्वात् ।

कथं छन्दोऽधीते छान्दसः ? वाग्रहणमनुवर्त्तते, 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा' इत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

'श्राद्धम्' इति प्रकृतिः, 'अनेन' इति प्रत्ययार्थः, 'भुक्तम्' इति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्धशब्दाद् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयं तत्साधने द्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धं भुक्तमनेन श्राद्धी, श्राद्धिकः ।

इनिठनोः समानकालग्रहणम्--अद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति प्रयोगो मा भूत् ॥

पदमञ्जरी

कथमित्यादि । छन्दसः श्रोत्रभावो घन् च प्रत्ययः, छान्दस इति न सिद्ध्यति; घनाऽणो बाधितत्वात्, श्रोत्रभावेन च छन्दःशब्दस्य निवर्तितत्वादिति प्रश्नः । *वाग्रहणमनुवर्तत इति* । अपर आह—यश्छन्दोऽधीते तदर्थं चानुतिष्ठति तत्र श्रोत्रियशब्दः, अध्येतृमात्रे तु छान्दसशब्द इत्यर्थभेदान्नास्ति बाध्यबाधकत्वमिति । 'एकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति' इति *धर्मशास्त्रम्* ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयमिति । श्रद्धया निष्पाद्यस्य पित्र्यस्य कर्मणः श्राद्धशब्दः संज्ञा, श्रद्धास्मिन्नस्तीति 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' इति णः । *तत्साधने द्रव्य इति* । मुख्यश्राद्धस्य भोजनासम्भवात् । *समानकालग्रहणमिति* । भुजिना समाने काले प्रत्ययान्तस्य प्रयोगो यथा स्यात्, यद्यपि भुजिक्रिया कतिपयक्षणसाध्या, तथापि यावन्तं कालं तदाशिनस्तृप्तिविशेषस्तल्लिङ्गं चानुवर्तते तावत्समानकालः, स च प्रायोवृत्त्याऽद्यतन एवेति तस्मिन्नेव प्रत्ययान्तस्य प्रयोगः । यदा तु कस्यचिद्दुर्बलस्य द्वितीयेऽप्यह्नि भुक्तमपरिणतं तदा प्रयोगाभावः । तदिदमाह–*अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति प्रयोगो मा भूदिति* ॥

न्यासः

कथमित्यादि । यदि च्छन्दःशब्दस्य श्रोत्रशब्द आदेशो घंश्च प्रत्ययः 'तदधीते' इत्यस्मिन्नर्थे निपात्यते, निपातनेन बाधितत्वादत्रार्थे च्छान्दस इति न सिध्यतीत्यभिप्रायः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ श्राद्धशब्द इत्यादि । शास्त्रोक्तेन विधिना निष्पाद्यस्य कस्यचिदेव क्रियाविशेषस्य श्राद्धशब्दः संज्ञा । कर्मशब्दोऽयं क्रियावाची । श्रद्धा यत्र कर्मण्यस्ति तच्छ्राद्धम्, 'प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः' इति णप्रत्ययः । **तत्साधन इत्यादि** । भुक्तत्वं कर्मणो विशेषणं न सम्भवतीति तत्साधने भक्तादौ वर्त्तित्वा श्राद्धं प्रत्ययमुत्पादयतीति विज्ञायते । तत्साधने तु तस्य वृत्तिः, तादर्थ्याद् ; यथा—प्रदीपार्थायां मल्लिकायां प्रदीपशब्दस्य । **समानकालग्रहणमिति** । समानः कालो गृह्यते येन तत्समानकालग्रहणम् । व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । किमर्थम् ? इत्याह—**अद्य भुक्त**

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

'अनेन' इति प्रत्ययार्थः कर्ताऽनुवर्त्तते। न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता सम्भवतीति यां काञ्चित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः। पूर्वाद् 'अनेन' इत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति। पूर्वं गतमनेन पीतं भुक्तं वा पूर्वी, पूर्विणौ, पूर्विणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम्, तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः। सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति। पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटम्। भुक्तपूर्वी ओदनम्। 'सुप्सुपा' इति समासं कृत्वा तद्धित उत्पाद्यते।

पदमञ्जरी

पूर्वादिनिः ॥ *पूर्वं गतमनेनेत्यादि*। क्रियाविशेषणाद् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ॥

सपूर्वाच्च ॥ *विद्यमानं पूर्वमस्मिन्निति सपूर्वमिति*। 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्युपाधिवचनस्य प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि समासः। पूर्वशब्दोऽवयववचनः। न च शब्दान्तरं पूर्वशब्दस्यावयव उपपद्यते। पकारस्त्वव्यभिचारी, तेन प्रातिपदिकस्यैतद्विशेषणम्—सपूर्वं यत्प्रातिपदिकमिति। एवं च पूर्वशब्दोऽपि तस्यैव विशेषणम्, विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह—*तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिरिति*। *सपूर्वादित्यादि*। यद्यपि पूर्वशब्दान्तं प्रातिपदिकं सपूर्वमेव, तथापि असति सपूर्वग्रहणे तदन्तविधिर्न लभ्यत इति 'सपूर्वात्' इत्युक्तम्। कृत-

न्यासः

इत्यादि। यस्मिन्नहनि श्राद्धमनेन भुक्तं तस्मिन्नेव श्राद्धिक इति स्यात्, अद्य भुक्ते श्वो मा भूदित्येवमर्थम्। तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि वेत्यनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन यस्मिन्नेवाहनि श्राद्धं भुक्तं तस्मिन्नेवेष्यते; नान्यत्रेति ॥

पूर्वादिनिः ॥ **पूर्वं गतं पीतं भुक्तमिति**। पूर्वशब्दोऽत्र क्रियाविशेषणत्वात् कर्म भवतीति द्वितीयासमर्थात् प्रत्ययो विज्ञायते। **पूर्वीति**। 'सौ च' इति दीर्घः ॥

सपूर्वाच्च ॥ सहशब्दो विद्यमानवचनः। अत एवाह—विद्यमानं पूर्वमिति। 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः। **कृतपूर्वी कटमिति**। ननु च निष्ठया कर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीयात्र न प्राप्नोति ! नैष दोषः; नेयं कर्मणि निष्ठा, किं तर्हि ? भावे। यदापि कर्मणि तदापि न दोषः; निष्ठया हि सामान्यं कर्माभिहितम्, न विशेषकर्म। तस्माद् विशेषकर्मणोऽनभिहितत्वाद् द्वितीया भविष्यति। ननु च पूर्वं कृतमित्यनेकपदावयवत्वाच्च वाक्यमिदम्। वाक्यस्य स्वार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियः-

योगद्वयेन चानेन—'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्च' इति, परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते—'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन', 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

'अनेन' इत्येव। इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति। इष्टमनेन इष्टी यज्ञे। पूर्त्ती श्राद्धे। 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' इति सप्तम्युपसंख्यायते।

इष्ट। पूर्त। उपसादित। निगदित। परिवादित। निकथित। परिकथित। सङ्कलित। निपठित। सङ्कल्पित। अनर्चित। विकलित। संरक्षित। निपतित। पठित। परिकलित। अर्चित। परिरक्षित। पूजित। परिगणित। उपगणित। अवकीर्ण। परित। उपकृत। उपाकृत। आयुक्त। आम्नात। श्रुत। अधीत। आसेवित।

पदमञ्जरी

पूर्वी कटमिति। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्रायं प्रयोग उपपादितः।

योगद्वयेनेत्यादि। यदि 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्येषा परिभाषा न स्यात् 'पूर्वादिनिः सपूर्वात्' इत्येकमेव योगं कुर्यात्, व्यपदेशिवद्भावात्केवलादपि भविष्यति, किं योगद्वयकरणेन! अत्र चकारः कर्त्तव्यो न भवति। यदि च 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन' इत्येषा परिभाषा न स्यात्, 'पूर्वादिनिः' इत्येतावदेव

न्यासः

मार्थमिति प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति। तत् कथमतः प्रत्ययः? इत्याह—सुप्सुपेत्यादि।

योगद्वयेन चेत्यादि। यदि 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्येषा परिभाषा न स्यात्, तदा 'सपूर्वात्पूर्वादिनिः' इत्येकयोगं कुर्यात्, किं योगविभागेन! एकयोगे हि सति केवलादपि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययो भविष्यति। तदेवमेकयोगेन सिद्धे यत् 'पूर्वादिनिः' इति पृथग्योगं करोति, तज्ज्ञापयति—अस्तीयं परिभाषा 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति। यदि वा 'ग्रहणवता' इत्यादिका परिभाषा न स्यात् 'सपूर्वाच्च' इतीमं योगं न कुर्यात्। 'पूर्वादिनिः' इत्यनेनैव हि कृतपूर्वीत्यादावपि भविष्यति तदन्तविधिना। तदेवं पूर्वयोगेणैव पूर्वशब्दान्तादपि सिद्धे प्रत्यये यत् 'सपूर्वाच्च' इतीम योगं करोति, तज् ज्ञापयति—अस्तीयं परिभाषा 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न भवति' इति ॥

अपवारित । अवकल्पित । निराकृत । अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निगृहीत[1] । इष्टादिः ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन्, परिपरिन्—इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता=सम्पन्नप्रतिपक्ष उच्यते । मा त्वा परिपन्थिनो विदन् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

'अनुपदी' इति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत्स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्ट्राणाम् ॥

पदमञ्जरी

ब्रूयात्, तदन्तविधिना सपूर्वादपि भविष्यतीति किं द्वितीयेन योगेन ! तदिह योगद्वयेन परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ अत्र पर्यवस्थातृशब्दात्स्वार्थे इनिप्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य च पन्थि, परि—इत्येतावादेशौ निपात्येते । भाषायां तु परिपन्थिशब्दस्यासाधुः प्रयोगः ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ पदस्य पश्चादनुपदम्, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः, अन्वेष्टरीनिप्रत्ययो निपात्यते । *अनुपदी गवामिति* । पदापेक्षया षष्ठी, गोपदस्य पश्चादन्वेषणं गवामेव, हिरण्यादावन्वेष्ये न भवति; पदाभावात् । यदि त्वन्वेष्टृशब्दात् स्वार्थे इनिप्रत्ययः, एष्टृशब्दस्य च पदशब्द आदेशो निपात्येत; यदि वा—श्रोत्रियवदविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययमन्वेष्टरि निपात्येत, ततो गवामिति षष्ठी न प्राप्नोति—कृतपूर्वी कटम्, अनुको भार्यामभिको दासीमितिवत् द्वितीया प्राप्नोति; हिरण्यादौ चान्वेष्ये—अनुपदी हिरण्यमिति । तस्माद्यथोक्तमेव साधीयः ॥

न्यासः

इष्टादिभ्यश्च ॥ **इष्टी यज्ञ इति** । कथं पुनरत्र सप्तमी; यावता यज्ञस्य कर्मतायां द्वितीयया भवितव्यम् ? इत्याह—**क्तस्येन्विषयस्येत्यादि** ॥

छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ किं पुनरत्रेदं निपात्यते ? पर्यवस्थातृशब्दं व्यवस्थाप्य तदवयवस्यावस्थातृशब्दस्य पन्थ आदेश एकत्र क्रियते, अपरत्र तस्यैव परिशब्दः, पश्चादिनिप्रत्ययः ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ **अनुपदीति** । पश्चात् पदस्यानुपदम्, पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । तस्मादिनिप्रत्ययो निपात्यते ॥

---

१. 'अवधारित, अपचित'—एतौ शब्दावत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकौ ।

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् । तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी, साक्षिणो साक्षिणः । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते; न दाता, ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् 'चिकित्स्यः' इत्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः

पदमञ्जरी

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ *साक्षाच्छब्दोऽव्ययमिति* । तेन प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पञ्चम्या अलुक्, उदाहरणे च 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोप इति भावः । *संज्ञाग्रहणादित्यादि* । त्रिभिः साक्षाद् दृष्टं भवति—यश्च ददाति, यस्मै च दीयते, यश्च पार्श्वे स्थितः पश्यति, तत्र सर्वत्र प्रत्ययः प्राप्नोति । संज्ञाग्रहणाद्धनिकाधमर्णयोर्न भवतीत्यर्थः ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्माद्यथायोगमधिकरणादौ ष्ट्रन्, क्षेत्रम् । *परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरमिति* । आत्मनो निवासस्थानत्वात्क्षेत्रम्, परं च तत्क्षेत्रं चेति कर्मधारयः । तत्र चिकित्स्यः=प्रतिकार्योपनेय इत्यर्थः, न तु तत्र भिषजितव्य इति । यदाह—*नामृतस्येति* ।

न्यासः

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ **संज्ञाग्रहणमित्यादि** । विशिष्ट एवाभिधेये प्रत्ययान्तस्य वृत्तिरभिधेय नियमः, स यथा स्यादित्येवमर्थं संज्ञाग्रहणम् । **साक्षीति** । 'अव्ययानां भमात्रेटिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थम्' इति टिलोपः । **संज्ञाग्रहणादित्यादि** । असति हि संज्ञाग्रहणे यथोपद्रष्टा साक्षिशब्देनोच्यते, तथा दाता ग्रहीता चोच्येयाताम्, एतावपि हि द्रष्टारौ भवत एव । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते । दातृग्रहीतृभ्यां योऽन्यो द्रष्टा समीपे स उपद्रष्टा । ननु च 'स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षि' इति निपातनादेव साक्षिशब्दः साधुर्भविष्यति, अभिधेयनियमोऽपि लौकिकत्वादस्य पदस्य लोकोक्त एव विज्ञास्यते, तदपार्थकमिदम् ? नैतदस्ति; न हि तस्मिन् निपातने साक्षिशब्दस्य नकारान्तता शक्यते व्यवसातुम्, प्रमाणाभावात् । लोके न स्वाभिधेये प्रतीयमाने प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मान्नकारान्ततप्रतिपत्तिगौरवपरिहारार्थं चेदमुच्यते ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ चिकित्स्य इति शक्यार्थे कृत्यः । **वाक्यार्थ इत्यादि** । 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इत्यस्य वाक्यस्यार्थे क्षेत्रिय इत्येतत् पदवचनमविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागं निपात्यते । चकारोऽन्तोदात्तार्थः । **परक्षेत्राद्वेत्यादि** । वाशब्दः

क्षेत्रियो व्याधिः। क्षेत्रियं कुष्ठम्। परक्षेत्रम्=जन्मान्तरशरीरम्, तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः। असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते। नामृतस्य निवर्तत इत्यर्थः।

अथ वा—क्षेत्रियं विषम्। यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते।

अथ वा—क्षेत्रियाणि तृणानि। यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि नाशयितव्यानि।

अथ वा—क्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रम्, तत्र चिकित्स्यः निग्रहीतव्यः। सर्वं चैतत्प्रमाणम्॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा॥ ९३॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते। रूढिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम्। तथा च व्युत्पत्तेरनियमं दर्शयति। इन्द्रशब्दात्षष्ठी-

पदमञ्जरी

अथ वेति। समुच्चय एवात्र विवक्षितः, न तु विकल्पः। वक्ष्यति—'सर्वं चैतत्प्रमाणम्' इति। अत्र परस्य क्षेत्रमिति षष्ठीसमासः, एवमुत्तरयोः। *चिकित्स्य इति।* कृत्यः शक्यार्थे, पूर्वत्र तु कर्ममात्रे, उत्तरयोरर्हार्थे। *सस्यार्थ इति।* अनेन क्षेत्रस्य परकीयत्वमाह—*परदाराः परक्षेत्रमिति।* कर्मणि ष्ट्रन्, क्षेतव्याः=गन्तव्याः, उपगमनार्हा दाराः=क्षेत्रम्। *तत्रेति।* तस्मिन्विषये। *निगृहीतव्य इति।* दण्डादिना॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा॥ अन्तोदात्त इति। 'क्षेत्रियच्' इत्येतत्साहचर्यात्। *रूढिरेवेति।* किमत्र प्रमाणम्? इत्याह—*तथा चेति।* न हि यौगिकेषु व्युत्पत्तेरनियमो भवति। इन्द्र *आत्मेति।* कार्य-

न्यासः

प्रकारान्तरं द्योतयति। अथ वा—परक्षेत्रशब्दात् तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्यत्रार्थे प्रत्ययो निपात्यते, परशब्दस्य च लोपः। **परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरमिति।** इहत्याच्छरीरादन्यत्वादसाध्य इत्यनेन परशब्दस्यार्थं दर्शयति।

सस्यार्थं हि यत् क्षेत्रं संस्कृतं तदनुत्पाद्यत्वात् तृणानां परक्षेत्रं भवति।

सर्वं चैतत् प्रमाणमिति। सर्वस्याचार्येण प्रतिपादितत्वात्॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा॥ रूढिरेषेत्यनेनावयवार्थं त्याजयति। कथं पुनर्ज्ञायते रूढिरेषा? इत्याह—**तथा चेत्यादि।** यद्येषा रूढिर्न स्याद्, व्युत्पत्तेरनियमो न स्यात्; अरूढिशब्देषु नियतत्वादेव तदर्थस्य। रूढिशब्दे

समर्थात् 'लिङ्गम्' इत्येतस्मिन्नर्थे घच्प्रत्ययो भवति। इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम्। इन्द्रः=आत्मा, स चक्षुरादिना करणेनानुमीयते, नाकर्तृकं करणमस्ति। इन्द्रेण दृष्टम्, तृतीयासमर्थात्प्रत्ययः। आत्मना दृष्टमित्यर्थः। इन्द्रेण सृष्टम्। आत्मना सृष्टम्, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति कृत्वा। इन्द्रेण जुष्टम्, आत्मना जुष्टम्=सेवितम्; तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद्। इन्द्रेण दत्तम्, आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय।

इतिकरणः प्रकारार्थः। सति सम्भवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या; रूढेरनियमादिति।

पदमञ्जरी

कारणसङ्घातं प्रतीश्वरत्वात्। विज्ञायते च तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणेति। *करणेनेति*। हेतुगर्भविशेषणम्। यथा पुनरयं हेतुस्तथा दर्शयति—*नाकर्तृकमिति*। इतिकरणो हेतौ। न हि वास्यादिकरणमनधिष्ठितं कर्त्रा प्रवर्तते। *इन्द्रेण दृष्टमिति*। दृष्टम्=ज्ञातम्, तथा च कार्यकारणसङ्घातं प्रस्तुत्य भवति वादः—'स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यत्', 'इदमदर्शम्' इत्यादि। कथं पुनश्चक्षुरादिकमात्मना सृष्टम्? इत्याह—*तत्कृतेनेति*। शुभं कर्म=विहितम्, प्रतिषिद्धम्=अशुभम्—तदुभयं मिलितं कारणानामुत्पादकम्; इष्टानिष्टानां रूपादीनां चक्षुरादिभिरुपलम्भात्। *यथायथमिति*। यो यस्य विषयः–चक्षुषो रूपम्, घ्राणस्य गन्ध इत्यादि, तद्ग्रहणायेत्यर्थः।

न्यासः

त्वस्मिन् युज्यते व्युत्पत्तेरनियमः। रूढिशब्दानां हि यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः क्रियते परिकल्पितेनावयवार्थेन। कथं पुनरात्मा चक्षुरादिना करणेन शक्योऽनुमातुम्? इत्याह—**नाकर्तृकमित्यादि**। अनेनाविनाभावं दर्शयति। इतिकरणो हेतौ। यस्मात् करणादीनां प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा कर्त्रधीना, तस्माद् यत्र तानि तत्रावश्यं कर्त्रा भवितव्यम्। चक्षुरादिना करणेनाविनाभावेनालिङ्गेनात्मानुमीयते। कथं पुनस्तदात्मना सेवितम्? इत्याह—**तद्द्वारेणेत्यादि**। द्वारेण हि विषयेष्वात्मनो ज्ञानमुत्पद्यते। तस्माद् विषयान् ज्ञातुमात्मा चक्षुरादीन्द्रियं सेवते। **यथायथमिति**। यथास्वम्। यो यस्येन्द्रियस्य विषयस्तत् तस्मै दत्तम्।

इतिकरणः प्रकारार्थ इति। एवं प्रकारान्तरेणापि व्युत्पत्तिः कर्त्तव्येत्येतदितिकरणः प्रकारार्थं द्योतयति। अत एवाह—**सति सम्भव इत्यादि**। इन्द्रेण विषया नीयन्ते सम्बध्यन्त इतीन्द्रियमित्येवमादिका सति सम्भवे तथा व्युत्पत्तिः कर्त्तव्या।

वाशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थाविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थौ ।

पदमञ्जरी

अन्यथापि कर्त्तव्येति । तद्यथा–इन्द्रेण दुर्जयमिति । *प्रत्येकमभिसम्बध्यमान इति* । हेतुगर्भविशेषणम्; यस्मात्प्रत्येकमभिसम्बध्यते तस्मादित्यर्थः ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ *अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थाविति* । ननु च यद्यस्य भवति तस्मिन्नपि तद्भवति, यच्च यस्मिन् भवति तस्यापि तद्भवति; यथा—वृक्षस्य शाखा, वृक्षे शाखेति; तत्रान्यतरनिर्देशेनैव सिद्धम्, किमर्थमुभावर्थौ निर्दिश्येते ? नैतयोरवश्यम्भावी समावेशः; तथा हि—षष्ठ्यर्थमात्रनिर्देशे यत्राधिकरणं तेनैव रूपेण विवक्ष्यते, न तज्जन्यः शेषसम्बन्धः, यथा—वृक्षा अस्मिन्पर्वते सन्तीति न तत्र प्रत्ययः स्यात् । न ह्यत्र क्रियाकारकपूर्वकः शेषसम्बन्धो दृश्यते; वृक्षैः पर्वतस्यानारम्भात् नावयवावयविभावः । आनन्तर्यादिसम्बन्धस्तु सम्भवति । न तु तत्र मत्वर्थीयो भवति; अनभिधानात् । तथा केवलसप्तम्यर्थनिर्देशे कारकान्तरपूर्वः सम्बन्धो न गृहीतः स्यात्; ततश्च पुत्रवान्, गोमानित्यादौ न स्याद् । उत्पादनप्रतिग्रहादिक्रियाविषयकर्तृत्वजन्यो ह्यत्र सम्बन्धः,नाधारपूर्वकः; देशान्तरगतेऽपि पुत्रादौ तद्वानिति व्यपदेश्यस्य भावात् । सामीपिकस्याप्यधिकरणस्यासम्भवः । स्यादेतत्—पुत्रस्य पित्रधीनत्वाद्गवां च स्वाम्यधीनत्वाद्गुरौ वसतीतिवदधिकरणं भविष्यति, करणसंज्ञायां हि तमब्ग्रहणेन कारकप्रकरणे प्रकर्षस्यानाश्रयणाद्गौणस्याप्याधारस्याधिकरणसंज्ञा भवत्येवेति ? भवत्वेवमधिकरणसंज्ञा, मत्वर्थीयस्तु मुख्य एवाधिकरणे स्यात्—वृक्षवान् पर्वतः, गोमाञ्जनपद इत्यादौ; न गौणे—पुत्रवान् गोमान्देवदत्त इत्यादौ, न ह्यत्र

न्यासः

वाशब्द इत्यादि । असति हि वाशब्दे 'इन्द्रलिङ्गम्' इत्येवमादीनां विकल्पप्रकाराणां पारतन्त्र्यं विज्ञायेत । परस्परापेक्षया समुच्चिततया एव व्युत्पत्तेः कारणमिति । वाशब्दस्त्विन्द्रलिङ्गमितीन्द्रदृष्टमिति चेत्येवं प्रत्येकं सम्बध्यमानस्तेषां स्वातन्त्र्यं दर्शयति । तेनैकैकः प्रकारः प्रकारान्तरनिरपेक्षो व्युत्पत्तावङ्गभावमुपयाति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ **प्रत्ययार्थाविति** । ननु च यद् यस्य भवति तत् तस्मिन्नस्ति, यच्चास्मिन्नस्ति तत् तस्य भवति, यथा—वृक्षे शाखा, वृक्षस्य शाखेति; तत्रान्यतरनिर्देशेनैव सिद्धम्, तत् किमर्थं द्वौ निर्दिश्येते ? नैतदस्ति; न हि षष्ठीसप्तम्यर्थयोरवश्यम्भावी समावेशः, तथा हि गावो गङ्गायां भवन्ति, न च ते तस्याः; तथा देशान्तरगतोऽपि पुत्रो देवदत्तस्य च भवति, न चासौ तत्र । तस्मादुभावपि

अस्तीति प्रकृतिविशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदिति प्रथमा-

पदमञ्जरी

गौणग्रहणस्य लिङ्गमस्ति । तस्मादुभयोरपि निर्देशः कर्तव्यः । *अस्तीति प्रकृति-विशेषणमिति* । अर्थद्वारेणेति द्रष्टव्यम् ।

ननु सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणविशेष्यभावो भवति नीलोत्पलवत्, न च सत्तां पदार्थो व्यभिचरति, तामन्तरेण पदस्योच्चारयितुमप्यशक्यत्वात्; तथा हि-यावद्बुद्ध्या पदार्थो न विषयीकृतस्तावत्पदस्य प्रयोगाभावः, तेन बुद्धिसत्तासमाविष्टमर्थं शब्दो गोचरयति, तस्यैव बहिस्सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनाय वृक्षोऽस्ति, वृक्षो नास्तीति प्रयोगः। यदि बाह्यसत्तासमाविष्टं वस्तु वाच्यं भवेत्, तदा विरोधपौनरुक्त्याभ्यां प्रयोगो न भवेदयम् । एवमेवात्यन्तासतोऽपि बहिः शशविषाणादीनर्थान्बुद्ध्या विषयीकृत्य तद्वाचिशब्दप्रयोगः । तस्माद् बुद्ध्युपारूढोपचरिता सत्ता शब्दप्रयोगस्य निमित्तमिति न तां पदार्थो व्यभिचरति । तदुक्तम्–'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इति । कस्यचित्पदस्यार्थः सन्नेवंविधां सत्तां न व्यभिचरतीत्यर्थः?

इदं तर्हि प्रयोजनम्—या सम्प्रतिसत्ता मुख्या वर्तमानलक्षणा बाह्या तस्यां यथा स्याद्, भूतभविष्यतोर्या सत्तातीतानागतवस्तुपरामार्शिन्या बुद्ध्योत्प्रेक्षितोपचरितरूपा तस्यां मा भूत् । तेन गावोऽस्यासन् , गावोऽस्य भवितार इत्यत्रार्थे गोमानिति प्रयोगाभावः ।

यद्येवम्, विद्यमान एव देवदत्ते तद्गवीनामतीतानागतत्वप्रतिपादनाय गोमानासीत् गोमान्भवितेति प्रयुज्यते, तत्र प्रकृत्यर्थस्य सम्प्रतिसत्ताया अभावात्प्रत्ययाप्रसङ्गः? नैष दोषः; नात्र साक्षाद्गवां सत्ता कथ्यते, किं तर्हि? गोमत एषा सत्ता कथ्यते । यदि पुनर्गवां सत्ता कथ्येत; यथेहास्तेः प्रयोगो न भवति—गावोऽस्य सन्ति गोमानिति प्रत्ययेनैव प्रकृत्यर्थोपाधेः प्रतीतत्वात्, तथेहापि न स्यात्—गोमानासीद्, गोमान्भवितेति । सत्यपि वा प्रयोगे यथेह बहुवचनं भवति–गावोऽस्यासन्, गावोऽस्य भवितार इति; एवमिहापि स्याद्–गोमानासीद्, गोमान्भवितेति । तस्मान्नैषा गवां सत्ता कथ्यते, किं तर्हि ? गोमत्सत्तैषा कथ्यते । तत्र यद्यपि यो गोमान्स विद्यते, गोमत्तारूपं तु तस्यातीतमनागतं वेति भूतभविष्यत्प्रयोगः । यथा–ईश्वरोऽयमासीद्दरिद्रोऽयं भविष्यतीति । तत्रार्थात्प्रकृत्यर्थस्याप्यतीतानागतत्वप्रतीतिर्भवति, सा वाक्यार्थवशादुपजायमाना बहिरङ्गेति नान्तरङ्गं शब्दसंस्कारं निवर्तयति, यथा—ग्रामं न गच्छतीति । तदेवं सम्प्रति सत्तायां यथा स्याद्, भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थमस्तीत्युच्यत इति स्थितम् ।

न्यासः

निर्देष्टव्यौ । अस्तीति प्रकृतिविशेषणमिति । ननु च सम्भवे व्यभिचारे च विशेष्यविशेषणभावो भवति नीलोत्पलवत् , न चास्तित्वस्य व्यभिचारोऽस्ति, यथोक्तम्—'न

समर्थादस्येति षष्ठयर्थे 'अस्मिन्' इति सप्तम्यर्थे वा मतुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति । अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्भवतीत्यर्थः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । गावोऽस्य सन्ति गोमान् देवदत्तः । वृक्षा अस्मिन्सन्ति वृक्षवान्पर्वतः । यवमान् । प्लक्षवान् ।

पदमञ्जरी

ननु च यत्रान्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रास्तिर्भवतिपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते, ततश्च गावोऽस्य गावोऽस्मिन्नित्युक्ते किमित्यपेक्षायां सन्तीति गंस्यते, नार्थोऽस्तिग्रहणेन ? न सार्वत्रिकमेतत्; यदा खलु गावोऽस्य नान्यस्य, गावोऽस्मिन्नान्यस्मिन्नित्येवं विवक्षा, न तदास्तित्वं प्रतीयते । तस्मादस्तीति वक्तव्यम् ।

अथ क्रियमाणेऽप्यस्तिग्रहणे इह कस्मान्न भवति—गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इति ? सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । इह कस्मान्न भवति-चित्रगुः, शबलगुरिति ? बहुव्रीहिणोक्तत्वात् । वाक्ये तु चित्रा गावोऽस्य सन्तीति प्रत्येकमसामर्थ्यान्न भवति, समुदायात्त्वप्रातिपदिकत्वात् । इह तु पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः दशगुरिति 'तद्धितार्थ' इति द्विगुश्च प्राप्नोति, बहुव्रीहिश्च; तत्रचित्रगुरित्यादौ सावकाशं बहुव्रीहिं संख्यावाचिषु द्विगुर्बाधेत, ततश्च तद्धितार्थे विषयभूते विहितेन द्विगुनाऽनुक्तस्तद्धितार्थ इति यथेह तद्धितो भवति-द्वैमातुरः, पाञ्चनापितिरिति, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुगपि प्राग्दीव्यतीयस्य विधीयते, तेन मतुपो लुगलभ्यः । तस्मात् 'तद्धितार्थ' इत्यत्र यदुक्तम् 'सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेधः' इति, तदेवात्र शरणम् ।

न्यासः

सत्तां पदार्थो व्यभिचरति' इति, तस्या व्यवच्छेद्याभावादपार्थकमिदं विशेषणम् ? नैतदस्ति; विशेषणोपादानसामर्थ्यादेव विशिष्टैव सत्ता विशेषणत्वेनोपात्ता, न सत्तामात्रमिति प्रतीयते । सा पुनर्विशिष्टसत्ता सम्प्रतिसत्तैव । अस्ति च तस्या व्यभिचार इति प्रसज्यत एव विशेष्यविशेषणभावः । किं पुनः सम्प्रतिसत्ता विशेषणत्वेनोपात्ता ? तस्यामेव प्रत्ययो यथा स्यात्, भूतभविष्यत्सत्तायां मा भूदित्येवमर्थम् । तेन गावोऽस्यासन्, गावोऽस्य भवितार इत्यत्र न भवति । ननु च गोमानासीद्, गोमान् भवितेति भूतभविष्यत्सत्तायां मतुपं विधाय कथं प्रयुज्यते ? नैष दोषः; धातुसम्बन्धेऽयथाकालोक्तानामपि प्रत्ययानां साधुत्वविधानादेवं प्रयुज्यते; न भूतभविष्यत्सत्तायाम् प्रत्ययविधानात् । अस्त्यर्थोपाधिकं चेद् भवतीत्यर्थ इति । वर्त्तमानसत्ताविशिष्टं यदि तत्र भवतीत्यर्थः । गोमानिति । 'उगिदचाम्' इति नुम् । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । वृक्षवानिति । 'मादुपधायाश्च' इत्यादिना वत्वम् ।

इतिकरणाद्विषयनियमः—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥

भूम्नि तावत्—गोमान् । निन्दायाम्—कुष्ठी, ककुदावर्त्तिनी । प्रशंसायाम्—रूपवती कन्या । नित्ययोगे—क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने—उदरिणी कन्या । संसर्गे—दण्डी, छत्री । अस्तिविवक्षायाम्—अस्तिमान् ॥

पदमञ्जरी

भूमेत्यादि । अस्तिविवक्षायां ये मतुबादयो विधीयन्ते ते भूमादिषु विषयभूतेषु भवन्तीत्यर्थः ।

बहूनां भावो भूमा, तत्र भूम्नि; गोमान्, यवमान् । बहुत्वं चाभिधानवशाद्विशिष्टमेवाश्रयणीयम्, यदाह—'यावतीभिः खल्वपि गोभिर्वाहदोहप्रसवाः कल्पन्ते तावतीषु सत्ता कथ्यते, कस्यचिच्चतसृभिरपि कल्पन्ते कस्यचिच्छतेनापि न कल्पन्ते' इति । एवं च यवमानिति त्रिप्रभृतिषु बहुत्वसद्भावेऽपि न भवति । इह यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति जातिमात्रसम्बन्धो विवक्षित इति भूमाभावेऽपि भवति । भूमादिग्रहणं त्वभिधानस्वभावप्रदर्शनार्थम् । *निन्दायां ककुदावर्त्तिनी कन्या, प्रशंसायां रूपवान्, नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः, अतिशायने उदरिणी कन्या । संसर्गे,* संसर्गः=संयोगः; दण्डी संसक्तदण्ड उच्यते । गृहावस्थिते तु दण्डे दण्डीति न भवति । क्वचिद् वृत्तौ ग्रन्थः *अस्तिविवक्षायामस्तिमानिति ।* तत्र भूमादिष्वस्तिविवक्षायां च भवति मतुबादय इति समुच्चयो व्याख्येयः । अस्तिशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः कर्तृविशिष्टसत्तावाची, नैषोऽस्तेर्लट् । प्रत्ययान्तरमपि दृश्यते—अस्तित्वम्, अस्तितेति । अव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यं नास्तीत्यस्तिविवक्षायां प्रत्ययो विधीयते । एतच्च सूत्रे 'अस्ति' इति तन्त्रेण लुप्तपञ्चमीकप्रकृतिनिर्देशाश्रयणाल्लभ्यते । अस्तिमानिति च वृत्तिविषये कर्तृविशेषे धनेऽस्तिशब्दो वर्त्तते । न हि कर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य विशेषणं सम्भवति, सर्वस्यैव हि सर्वदा यत्किञ्चिदस्ति ।

न्यासः

विषयनियम इति । विषये प्रत्ययस्य भावो विषयनियमः ।

स पुनर्विशिष्ट विषयो भूमादिरिति दर्शयन्नाह—**भूमनिन्देत्यादि** । बहोर्भावो भूमा । 'पृथ्वादिभ्य इमनिच्' इतीमनिच्, 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति भूभावः, इकारलोपश्च । गावो बहवोऽस्य सन्तीति **गोमान्** । एकस्य द्वयोर्वा विद्यमानत्वेऽपि गोमानिति न व्यपदिश्यते । **निन्दायाम् ककुदावर्त्तीति** । निष्कलत्वान्निन्दितः । **प्रशंसायाम्** प्रशस्तं रूपं यस्यास्ति रूपवानित्युच्यते । **नित्ययोगे** क्षीरमेषामस्तीति

❀ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । ❀ शुक्लो गुणोऽस्यास्ति शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ९५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति, 'तदस्यास्त्यस्मिन्' इत्येतस्मिन्विषये । रसवान् । रूपवान् ।

किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मतुप् सिद्धः ? रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्—अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति ।

कथं रूपिणी कन्या, रूपिको दारकः ? प्रायिकमेतद्वचनम् ।

इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्तते ।

पदमञ्जरी

गुणवचनेभ्य इति । अत्र शुक्लादय एवाभिन्नरूपा गुणे तद्वति च वर्तमाना गृह्यन्ते, न तु सर्वदा गुणमात्रवचना रूपादयः । तत्र यद्यप्यभेदोपचारादेव शुक्लः पट इत्यादिसिद्धिः, तथापि पटस्य शुक्ल इति भेदविवक्षाया अपि दर्शनात्पक्षे मतुप उत्पन्नस्य श्रवणप्रसङ्गाल्लुग्वक्तव्य इति ॥

रसादिभ्यश्च ॥ *न पूर्वेणैवेति* । नशब्दस्य काका प्रयोगात्सिद्ध एवेत्यर्थः । नन्वर्थे वा नशब्दो द्रष्टव्यः । *अन्ये इति* । 'अत इनिठनौ' इत्यादयः ।

कथमिति । अन्यनिवृत्त्यर्थे पुनर्वचने रूपिणीत्यादि न सिद्ध्यतीति भावः । *प्रायिकमिति* । प्रयोगबाहुल्याबाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तिः प्रयोजनमित्यर्थः । ततः किम् ? इत्याह—*क्वचिदिति* । कथं पुनः प्रायिकत्वमित्याह—*इतिकरण इति* । तेन यत्र मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति, तत्रैवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते, न सर्वत्रेत्ययमर्थो भवति । एतच्च गुणादिति गणपाठमनपेक्ष्योक्तम्, तदपेक्षां मत्वाऽऽह—

न्यासः

क्षीरिणो वृक्षाः । नित्यः क्षीरसम्बन्धो येषां त उच्यन्ते । **अतिशायने उदरिणी कन्येति** । यस्या अतिशयेनोदरमस्ति सैवमुच्यते । **संसर्गे दण्डीति** । दण्डसंसर्ग उच्यते । तेनेह गृहस्थिते विद्यमानेऽपि दण्डे दण्डीति नाभिधीयते ॥

रसादिभ्यश्च । **अन्यनिवृत्त्यर्थमिति** । अन्यस्येनिप्रभृतेर्मत्वर्थीयस्य निवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । **कथमित्यादि** । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । ततो रूपिणी कन्येत्यादि न सिध्यतीति भावः । **प्रायिकमित्यादि** । अन्यनिवृत्तेर्बाहुल्येनार्थः—सोऽस्यास्तीति प्रायिकमेव युक्तं भवतीति ।

बाहुल्येनास्यान्यनिवृत्तित्वेन रूपिणीत्यादौ क्वचिदन्योऽपि भवतीति कथं पुनरस्य प्रायिकत्वं लभ्यते ? इत्याह—**इतिकरण इत्यादि** । इतिकरणश्चेह विवक्षार्थोऽनुवर्त्तते । तेन

अथ वा—'गुणात्' इत्यत्र पठ्यते, तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्या गुणाः, तेषामेवायं पाठः । इह मा भूत्—रूपिणी, रूपिक इति, शोभायोगः गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः ।

रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द । स्नेह । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् । रसादिः ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ९६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । चूडालः, चूडावान् । कर्णिकालः, कर्णिकावान् ।

पदमञ्जरी

अथ वेति । अत्र गणे *गुणादिति* पठ्यते, तच्च रसादीनां सर्वेषां प्रत्येकं विशेषणम्, न स्वतन्त्रम्, नापि 'एकाचः' इत्यनेन समानाधिकरणम् । *तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्यागुणा इति* आदिशब्देन चक्षुरादिपरिग्रहः । *तेषामेवायं पाठ इति* । तेभ्य एवानेनान्यनिवृत्तिः क्रियते । *रूपिणी, रूपिकः शोभायोग इति* । ननु शोभापि गुणस्तथा भावः ? सत्यम्; गुणादिति विशेषणसामर्थ्यात्प्रसिद्धतराणां रसनादीन्द्रियग्राह्याणां गुणानां पाठः । *भावयोग इति* । भावाः=रतिहासादयो नाट्यधर्माः ।

भाष्ये तु 'उर्वशी वै रूपिण्यप्सरसां स्पर्शिको वायुः' इति दर्शनाद्यथाभिधानं प्रत्ययान्तरमपि भवति, तेन नियमस्यानिष्टत्वात्सूत्रमिदं प्रत्याख्यातम् ।

एकाच इति । अत्र गुणादिति नापेक्ष्यते—स्ववान्, खवान् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ *चूडाल इति* । चूडा=शिखा, न त्वापीडा-

न्यासः

यत्र तु मतुबन्तादेव लोकस्य विवक्षा भवति, तत्र तेनान्यनिवृत्तिः क्रियते; न सर्वत्र ।

अथ वेत्यादि । परिहारान्तरम् । आदिशब्देन चक्षुरादीन्द्रियपरिग्रहः । **गुणादिति गणे पठ्यते** । न च गुणग्रहणं सर्वेषामेव रसादीनां विशेषणम् । तेन ये रसनादीन्द्रियग्राह्याः । **तेषामेवायं पाठ इति** । गुणवचनान्तेभ्यो रसनादीन्द्रियग्राह्येभ्योऽन्यनिवृत्तिरनेन क्रियते, नान्येभ्यः । स्यादेतत्—रूपिणीत्यादावपीन्द्रियग्राह्या ये गुणास्तेभ्यो मत्वर्थीय उत्पन्नः ? इत्याह—**रूपिणी, रूपिक इत्यादि** । रूपिणी, रूपिक इत्यत्र शोभागुणो गम्यते, न चक्षुर्ग्राह्येण रूपेण । **रसिको नट** इत्यत्रापि भावगुणो गम्यते, न तु रसनेन्द्रियग्राह्येण गुणेन । भावाः शृङ्गारवीरबीभत्सादयो रचनाधर्माः ।

एकाच इति । एकाक्षरादिति । एकोऽज् यस्य तस्मान् मतुबेव भवतीति—धीमान्, स्ववानिति ।

प्राणिस्थादिति किम्? शिखावान्प्रदीपः। आदिति किम्? हस्तवान्। पादवान्।

❋ प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ❋। इह मा भूत्—चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिहीर्षाऽस्यास्ति चिकीर्षावान्, जिहीर्षावान्।

प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारः—चूडालोऽस्तीत्यत्र 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इति स्वरितबाधनार्थः॥

पदमञ्जरी

ण्योऽलङ्कारः। एवं कर्णिकापि न कर्णालङ्कारः, किं तर्हि? तत्सदृशः प्राण्यङ्गविशेषः। प्राण्यङ्गादेव हीष्यते।

शिखावान्दीप इति। प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता; शिखाशब्दस्य व्रीह्यादिपाठाल्लचोऽप्रसङ्गात्। चूडावान्वृक्ष इति प्रत्युदाहार्यम्।

प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति। एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते। *चूडालोऽसीति*। असीत्यस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः, चूडालशब्दात्सुः, रुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युकारः, स च हलां स्रंसनधर्मत्वादनुदात्तः, पूर्वेण 'आद्गुणः', 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः,' ततः 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वमेकादेशः, तस्य 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति स्वरितः प्राप्नोति, चित्करणसामर्थ्यान्न भवति। यद्येवम्, चूडालः—आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघातो न स्यात्, हे चूडाल—आमन्त्रितनिघातो न स्यात्, चूडालत्वमित्यादौ च प्रत्ययस्वरे शेषनिघातः? यदीष्यते, वक्तव्योऽत्र परिहारः; अथ नेष्यते, प्रयोजनमेवैतच्चित्स्वरस्य भविष्यति॥

न्यासः

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्॥ कर्णिकाल इति। कर्णिकादिशब्दोऽयं प्राण्यङ्गस्य वाचकः, नालङ्कारविशेषस्य।

प्राण्यङ्गादेव हीष्यते, अत आह—**प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यमिति**। प्राण्यङ्गत्वादेवाकारान्ताल्लज् भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्तते। तेन प्राण्यङ्गादेव भविष्यतीति, नान्यस्मात्। अनभिधानाद्वाऽप्राण्यङ्गान्न भविष्यतीति।

ननु चैकाचो लचः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं सिद्धम्, तत् किमर्थं चकारः? इत्याह—**प्रत्ययस्वरेणेत्यादि**। चूडालशब्दात् प्रथमैकवचनान्तात् परतोऽसिशब्दे व्यवस्थिते तस्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघातः, सोः 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम्, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वम्, 'आद्गुणः', तस्य च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तत्वम्, 'एङः पदान्तादति' इति पररूपमेकादेशः। असति तु चकारे 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति स्वरितः स्यात्। अतस्तद्बाधनार्थं चकारः क्रियते॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ९७ ॥

'लजन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः, सिध्मवान् । गडुलः, गडुमान् ।

अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः ।

पदमञ्जरी

सिध्मादिभ्यश्च ॥ *अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयत इति* । अनेकार्थत्वान्निपातानाम्, अन्यतरस्यांग्रहणमिह समुच्चये वर्त्तत इत्यर्थः । तथा च वार्तिकम्— 'लजन्यतरस्यामिति समुच्चयः' इति । *न तु प्रत्ययो विकल्प्यत इति* । यथान्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं न तथात्रेत्यर्थः । किमेवं सति सिद्धं भवति ? तत्राह— *तस्मादिति* । विकल्पार्थेऽन्यतरस्यांग्रहणे लचा मुक्ते यथाप्राप्तमेव स्यात्, ततश्चाकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम्, समुच्चयार्थे प्रकृतो मतुबेव समुच्चीयत इति न दोषः । कथं पुनर्ज्ञायते—समुच्चयोऽत्रार्थः, न विकल्पोऽर्थ इति ? ज्ञापकात् । यदयं पिच्छादीन्, तुन्दादींश्च पृथक् पठति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? इह 'तुन्दादिभ्य इलच्च' इति चत्वारः प्रत्यया इष्यन्ते—इलच्, इनिठनौ, मतुबिति; तत्र यद्यन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थं स्यात्पिच्छादिभ्योऽपि प्रत्ययचतुष्टयं स्यात् । कथम् ? इलचो विकल्पितत्वादिनिठनौ, तयोरपि विकल्पितत्वान्मतुबिति; ततश्च तुन्दादिष्वेव पिच्छादयः पाठ्याः, पिच्छादिषु वा तुन्दादयः; पृथक्पाठाद्विज्ञायते— 'अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चीयते, न यथाप्राप्तमभ्यनुज्ञायते' इति । एवं हि

न्यासः

सिध्मादिभ्यश्च ॥ यद्यन्यतरस्यांग्रहणेन लज् विकल्प्येत, तेन पक्षे यथाप्राप्तमेव स्यादित्यकारान्तात् सिध्मादेरिनिठनौ स्याताम् । अत इमं दोषं परिहर्तुमाह— **अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि** । अनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्यामिह समुच्चये वर्त्तते । तथा च वार्त्तिककारेणोक्तम्—'अन्यतरस्यामिति समुच्चयः' इति । मतुबिह स्वरितत्वात् सन्निहित इति स एव समुच्चीयते, न तु यथाप्राप्तं प्रत्ययान्तरमित्येके । अन्ये त्वाहुः— 'अन्यतरस्यांग्रहणं विकल्पार्थमेव । न चेनिठनावुभौ क्रियेते; तयोर्महाविभाषयैव सिद्धत्वात् । तर्हि प्रत्ययान्तरं पक्षे विधीयते ? तदपि न; यथाप्राप्तमापादयितुं सन्निहितप्रत्यासत्तेः मतुबेव । तदेवमन्यतरस्यांग्रहणे सति मतुबेव । तदेवमन्यतरस्यांग्रहणे सति मतुबेव विकल्प्यत इत्यभिप्रायेणान्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चीयत इत्युक्तम्' इति ।

न तु प्रत्ययो विकल्प्यत इति । ननु च लचो भावाभावौ क्रियेते इत्यर्थः । **तस्मा-**

सिध्म । गडु । मणि । नाभि । जीव । निष्पाव । पांसु । सक्तु । हनु । मांस । परशु । ❀ पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्च ❀ । पार्ष्णीलः । धमनीलः । पर्ण । उदक । प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । ग्रन्थि । ❀ वातदन्तबलललाटानामूङ् च ❀ । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः । ❀ जटाघटाकलाः क्षेपे ❀ । जटालः । घटालः । कलालः । सक्थि । कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क । पृथु । मृदु । मञ्जु । पत्त्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा । ❀ क्षुद्रजन्तूपतापयोश्चेष्यते ❀ । क्षुद्रजन्तु—यूकालः । मक्षिकालः । उपतापात्—विचर्चिकालः । विपादिकालः । मूर्छालः । सिध्मादिः ॥

पदमञ्जरी

पिच्छादिभ्यः प्रत्ययद्वयम्—इलच्च, मतुप् च; तुन्दादिभ्यश्चत्वार इति पृथक् पाठोऽर्थवान्भवति । ननु च तुन्दादिभ्योऽनकारान्तेभ्योऽपीनिठनाविष्येते, पिच्छादिभ्यस्त्वकारान्तेभ्य एव; तत्र यदि तुन्दादिषु पिच्छादयः पठ्येरन्, तदा पिच्छादिभ्योऽप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ स्याताम् ? अथ पिच्छादिषु तुन्दादयः पठ्येरन्, तदा तुन्दादिभ्योऽप्यनकारान्तेभ्य इनिठनौ न स्याताम् ? यत्तर्हि कानिचिदकारान्तानि पिच्छादिषु पठति, कानि चित्तुन्दादिषु, तद्यथोक्तस्यार्थस्य ज्ञापकं भविष्यति । तथा 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' इति न वक्तव्यम् ; प्रकृतान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या इन्ठन्मतुपां सिद्धत्वात् । तदिनिठनोः प्राप्त्यर्थं क्रियमाणं पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्य समुच्चयार्थत्वं ज्ञापयति ।

पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्चेति । पार्ष्णीलः, धमनीलः । *वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति* । वातादिभ्यो लच् भवति, तस्य च लच ऊङागमो भवति—वातूलः, दन्तूलः, बलूलः, ललाटूलः । *जटाघटाकलाः क्षेप इति* । एते शब्दाः क्षेपे गम्यमाने लचमुत्पादयन्ति—*जटाल इत्यादि* । क्षेप इति किम् ? जटावांस्तापसः । *क्षुद्रजन्तूपतापयोश्चेति* । क्षुद्रजन्तुरानकुलात्, उपतापः=रोगः । *विपादिकाल इति* ।

न्यासः

दित्यादि । यत एवमन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप् समुच्चीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते, तस्माद् येऽत्राकारान्ताः पठ्यन्ते तेभ्य इनिठनौ न भवतः ।

पार्ष्णिधमन्योर्दीर्घश्चेति । पार्ष्णि, धमनि इति शब्दाभ्यां लच् भवति, तयोश्च दीर्घः—पार्ष्णीलः, धमनीलः । **वातदन्तबलललाटानामूङ् चेति** । वातादीनां लज् भवति, तस्य च लच ऊङागमः । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः । **जटाघटाकलाः क्षेप**

1. अत्र 'गल' इति पदम्, तदुदाहरणम् 'गलूलः' इति च पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ९८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लच्प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति, बलवति चार्थे । वत्सलः । अंसलः ।

वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात्कामबलयोर्वर्त्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयतः । न ह्यत्र वत्सार्थः, अंसार्थो वा विद्यते; वत्सल इति स्नेहवानुच्यते—वत्सलः स्वामी, वत्सलः पितेति ।

पदमञ्जरी

'पादस्फोटो विपादिका'[1] । सिध्म-गड्डुशब्दयोरनुपतापार्थः पाठः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ *कामवति बलवति चेति* । मत्वन्तनिर्देशेन कामबल-शब्दयोरर्शआद्यच्प्रत्ययान्ततां दर्शयति ।

ननु च वत्सांसशब्दौ वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च रूढौ, न कामबलयो; तत्कथं ताभ्यां लजन्ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यते ? इत्यत आह-*वृत्तिविषय इति* । कुत एतद् ज्ञायते ? इत्याह-*न ह्यत्रेति* । वाक्ये योऽनयोः प्रसिद्धोऽर्थः स वृत्तौ नास्तीत्यर्थः । यस्त्वस्ति तं दर्शयति—*वत्सल इति स्नेहवानुच्यत इति* । स्नेहः=रागः, कामः ।

सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चीयत इत्यत्रापि मतुपा भवितव्यमिति शङ्का-मपनयति—*न चेति* । अनेनैव हेतुना वाक्यमपि न भवति । अत्र वत्सां-सशब्दौ द्वौ, अस्यास्मिन्निति च प्रत्ययर्थावपि द्वावेव, तथापि यथासंख्यं न

न्यासः

इति । जटादयः प्रत्ययमुत्पादयन्ति क्षेपे गम्यमाने । जटालः, घटालः, कलालः । क्षेप इति किम् ? जटावान् । क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेति । क्षुद्रजन्तुः=नकुलादिः । उपतापः=रोगः ।

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ **कामवति बलवति चार्थे इति** । मत्वन्तयोर्निर्देशेन कामबलशब्दावर्शआद्यकारान्तावुपात्ताविति दर्शयति ।

ननु च वत्सांसशब्दौ नैव कामबलयोर्वर्तेते, किं तर्हि ? वयोविशेषे प्राण्यङ्गविशेषे च, तत् कथं ताभ्यां कामवान् बलवांश्चोच्यते ? इत्याह—**वृत्तिविषय इत्यादि** । कथ-मेतज् ज्ञायते ? इत्याह—**न ह्यत्रेत्यादि** । वत्सशब्दस्य वाक्ये यो वयोविशेषलक्षणोऽर्थः प्रसिद्धः, असशब्दस्य च यः प्राण्यङ्गलक्षणविषयः स यस्मादत्र वृत्तौ न विद्यते न ज्ञायत इत्यर्थः । अथ वा—न विद्यत इति नास्तीत्यर्थः । अनेन वाक्ये यौ तयोरर्थौ प्रसिद्धौ वयःप्राण्यङ्गविशेषात्मकौ, तयोर्वृत्तावभावो दर्शितः । इदानीं यौ तयोरभिमतावर्थौ तयोर्भावं दर्शयितुमाह—**वत्सल इत्यादि** । **स्नेहवानिति** । कामवानित्यर्थः । तदेवं यस्माद्

1. अ. को० (२.६.५२)

अंसल इति चोपचितमांसो बलवानुच्यते । न चायमर्थो मतुपि, सम्भवतीति नित्यं लजेव भवति; अन्यत्रांसवती गौः, अंसवान् दुर्बलः ॥

फेनादिलच्च ॥ ९९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । चकाराल्लच्च । अन्यतरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रेवानुवर्तते । फेनिलः, फेनलः, फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिछादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श, न, इलच्–इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मतुप् च । लोमादिभ्यः शो भवति–लोमशः, लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति–पामनः, पामवान् । पिच्छादिभ्य इलच् भवति––पिच्छिलः, पिच्छवान् । उरसिलः, उरस्वान् ।

लोमन् । रोमन् । वल्गु । बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः ।

पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् । कद्रु । बलि । श्रेष्ठ ।

पदमञ्जरी

भवति, कथम् ? अजाद्यदन्तं ल्वक्षरं पूर्वं निपततीत्यंसबलशब्दयोः पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातलक्षणव्यभिचारचिह्नात् । एवं सर्वत्रैवात्र प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ अङ्ग कल्याण इति । 'अङ्ग' इत्येतत् कल्याणविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानं प्रत्ययमुत्पादयति—कल्याणान्यङ्गान्यस्या अङ्गना, स्त्रिया एवाभिधानम् । कल्याण इति किम् ? अङ्गवती । *शाकीपलालीदद्र्वां*

न्यासः

वत्सांसशब्दयोर्वाक्ये वयःप्राण्यङ्गलक्षणोऽर्थो न विद्यते, ततश्च वत्सलांसशब्दाभ्यां यथोक्तः स्नेहवान् बलवांश्चोच्यते, ततो ज्ञायते–वत्सांसशब्दौ वृत्तिविषये कामबलयोर्वर्त्तमानौ तद्वति प्रत्ययमुत्पादयत इति ।

अन्यतरस्यांग्रहणं सर्वत्र चात्र प्रकारणे मतुप्समुचयार्थं वर्त्तते । ततो मतुपा भवितव्यमिति यो मन्यते, तं प्रत्याह–न चायमित्यादि । अनेनैव च हेतुना वाक्यमपि न भवतीति वेदितव्यम् । वाक्ये हि नैवायमर्थः सम्भवति ॥

पलल । सामन् । ❀ अङ्गात्कल्याणे ❀ । ❀ शाकीपलालीदद्रवां ह्रस्वत्वं च ❀ । ❀ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ❀ । ❀ लक्ष्म्या अच्च ❀ । पामादिः ।

पिच्छ । उरस् । ध्रुवका । क्षुवका । ❀ जटाघटाकलाः क्षेपे ❀ । वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

पदमञ्जरी

ह्रस्वत्वं चेति । शाक्यादीनां नप्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वं च–शाकिनम्, पलालिनम् । महच्छाकं शाकी, नानाजातीय एकसमाहारो वा । पलालक्षोदः=पलाली, भिन्नानि वा शालिकोद्रवादिपललानि । 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' इति दरिद्रातेरूकारः प्रत्ययो भवति, रिकाराकारयोश्च लोपः । दद्रूः=त्वग्रोगविशेषः, स यस्यास्ति स दद्रुणः । *विष्वगिति* । विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति उत्तरपदलोपश्च, स चाकृतसन्धेरकृतसन्धिकार्यस्य, अकृतयणादेशस्येत्यर्थः । विषु नाना अञ्चन्तीति विष्वञ्चि, तान्यस्य सन्तीति विषुणः-विषुवदाख्यः कालः, तस्य हि नानागतीनि दिनानि सन्ति, तदाश्रयत्वाद्दिवसान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य । तथा मृत्युः, वयुः, अनवस्थितप्रकृतिर्मनुष्यादिश्च विषुणः, तत्र वृत्तिविषये गमनक्रियान्तर्भावाद्विष्वग्गमनमस्यास्तीत्येवं वाक्यादेरभिधानमिच्छन्ति । यदि तु कृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्याद्, वलि लोपे सति विष्ण इति प्राप्नोति । *लक्ष्म्या अच्चेति* । लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो भवति अकारश्चान्तादेशः, लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः । *जटाघटाकलाः क्षेप इति* । जटादयः क्षेपे गम्यमाने इलचमुत्पादयन्ति—जटिलः, घटिलः, कलिलः । क्षेपादन्यत्र जटावान् ॥

न्यासः

फेनादिलच ॥ कोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ पामादिषु **अङ्गादिति** पठ्यते, तत कल्याणग्रहणमङ्गविशेषणम् । कल्याणानि शोभनान्यङ्गान्यस्याः सन्तीत्यङ्गना । कल्याण इति किम् ? अङ्गवती । **शाकीपलालीदद्रवां ह्रस्वत्वञ्च** । शाक्यादीनाञ्च प्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वञ्च–शाकिनः, पलालिनः, दद्रुणः । महच्छाकं शाकी, महापलालं पलालीति केचित् । नानाजातीयानां शाकानां समाहारः शाकी, पलालानां समाहारः पलालीति । **विष्वगित्यादि** । विष्वक्शब्दान्नप्रत्ययो भवति, उत्तरपदलोपश्च । स चाकृतसन्धेः, अकृतयणादेशस्य । विष्वञ्चतीति विषुशब्द उपपदेऽञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, अनुनासिकलोपः, ततो विषु+अच् इति स्थिते विष्वञ्चो यस्य सन्तीति नप्रत्ययः, अकृतयणादेशस्योत्तरपदलोपः—विषुण इति भवति । विषुणशब्दोऽयं निपात्यते । नानार्थे वर्तते । **लक्ष्म्या अच्चेति** । लक्ष्मीशब्दान्नप्रत्ययो भवति, अकारश्चान्तादेशः । लक्ष्मीरस्यास्तीति लक्ष्मणः । **जटाघटेत्यादि** । जटादिभ्यः क्षेपे गम्यमान इलच्प्रत्ययः । जटिलः, घटिलः, कलिलः । क्षेप इति किम् ? जटावान्, घटावान्, कलावान् ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा, श्रद्धा, अर्चा, वृत्ति—इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मतुबर्थे । मतुप्सर्वत्र समुच्चीयते । प्राज्ञः, प्रज्ञावान् । श्राद्धः, श्रद्धावान् । आर्चः, अर्चावान् । वार्त्तः, वृत्तिमान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपःसहस्रशब्दाभ्यां विनि, इनि—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते तपस्वी । सहस्री ।

पदमञ्जरी

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ सूत्रे वृत्तिशब्दो वार्तिके दर्शनात्प्रक्षिप्तः—'वृत्तिर्विच्छेदप्रतिविधानात्' इति ।

प्रज्ञाग्रहणं किमर्थम् ? प्राज्ञ इत्येतद्रूपं यथा स्यात् । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यणि कृते सिद्धमेतत्, प्रज्ञ एव प्राज्ञः, यस्य हि प्रज्ञाऽस्ति स प्रजानाति ? सत्यम्; स्त्रियां त्वणि ङीब् भवति—प्राज्ञी, अस्मिंस्तु णे टाबेव भवति—प्राज्ञा । इह तु गुणभूतया क्रियया व्याकरणादीनां सम्बन्धे णाणोरुभयोरपि व्याकरणम्—प्राज्ञ इति भवति, यथा—कृतपूर्वी कटमिति तद्धितप्रयोगे हि षष्ठी न भवतीत्युक्तम् ॥

तपस्सहस्राभ्यां विनीनी ॥ विनीन्योरिकारः—नकारस्येत्संज्ञा मा भूदिति । केचित्तु विनीनावितीकाराकारौ पठन्ति, नकारान्तपाठे ल्वित्संज्ञा प्राप्नोति । *प्रत्ययार्थयोस्त्वित्यादि* । यथा त्वनिष्यमाणमपि यथासंख्यं न भवति तथा पूर्वमेवोक्तम् । *असन्तत्वादित्यादि* । तपःशब्दाद् 'अस्मायामेधा' इत्यादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दादपि 'अत इनिठनौ' इतीनिप्रत्यये सिद्धे, यत्पुनरिदं विधानं

न्यासः

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ प्रज्ञाशब्दान्मतुपि पिच्छादिपाठादिलचि च प्राप्ते, इतरेभ्यस्तु मतुपि णो विधीयते ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ अत्र सूत्रे द्वे प्रकृती उपात्ते, प्रत्ययार्थावपि द्वावेव प्रकृतावनुवर्त्तेते, तथा च 'वत्सांसाभ्यां कामबले', 'सिकताशर्कराभ्याञ्च' इत्येवमादिष्वपि केषुचिद् योगेषु यथासंख्येन भवितव्यमिति यो मन्यते, तं प्रत्याह—**प्रत्ययार्थयोस्त्विति** । कस्मात् पुनरिष्यमाणमपि न भवति ? 'वत्सांसाभ्यां कामबले' इत्यत्रांसशब्दस्य परनिपाताल्लक्षणव्यभिचारचिह्नात् । अंसशब्दस्य हि 'अजाद्यदन्तम्' इति पूर्वनिपाते बलशब्दस्यापि 'लघ्वक्षरं पूर्वं निपतति' इत्यस्मिन् प्राप्ते योऽयं परनिपातः स लक्षणान्तरनिरपेक्षतां दर्शयन्निह मतुप्प्रकरणे यथासंख्यं लक्षणस्य व्यभिचारयति । तेन प्रत्ययार्थयोः सर्वत्र मतुप्प्रकरणे यथासंख्यं न भवति ।

असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा वक्ष्यमाणेन बाधा मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण्च प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग उत्तरार्थः, यथासंख्यार्थश्च ।

❋ अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ❋ । ज्योत्स्ना विद्यतेऽस्मिन्पक्षे ज्यौत्स्नः पक्षः । तामिस्रः कौण्डलः । कौतपः । वैसर्पः । वैपादिकः ॥

पदमञ्जरी

तद्वक्ष्यमाणेनाणा बाधा मा भूदित्येवमर्थम् । *अणेति* । हेतौ तृतीया । कर्तरि तु कृद्योगलक्षणा षष्ठी न प्राप्नोति, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् तृतीया भविष्यति, विनीन्योर्बाधा मा भूदिति कर्मणोऽपि गम्यमानत्वात्, यथा–'येनादर्शनमिच्छति' इति ? नैतदस्ति, अकाकारयोः प्रयोगे नियमस्य प्रतिषेधात्, तस्माद्धेतावेव तृतीया । घञन्तो वा बाधशब्दः पठनीयः । *सहस्रशब्दाट्ठनपि बाध्यत इति* । बाधा तु ठन इनणोः प्रतिपदविधानात् ॥

अण् च ॥ *अण्प्रकरणे इत्यादि* । प्रकरणम् प्रस्तावः, काण्डं वा । ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिसूत्रे पठितानां ग्रहणम् । *ज्यौत्स्नः पक्ष इति* । स पुनः पूर्वः पक्षः, तत्र हि पञ्चदशस्वपि तिथिषु ज्योत्स्ना भवतीति कृत्स्नः पक्षो ज्योत्स्नया व्याप्यते । एतेन *तामिस्रो* व्याख्यातः, तमःसमूहस्तामिस्रम्, मत्वर्थीयो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते तद्यस्मिन्नस्ति स तामिस्रोऽपरः पक्षः । तमिस्रा रात्रिर्यस्मिन्विद्यत इति वा तामिस्रः, नरकविशेषस्यैषा संज्ञा । कुण्डलाईः *कौण्डलः* । तत्र यथाकथञ्चिन्मत्वर्थीय उपपाद्यः । यस्तु संसक्तकुण्डलः स कुण्डली भवति । अयं च नियम इतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते ॥

न्यासः

प्रकरण इत्येतत् कुतः ? प्रकारणापेक्षत्वाल् लक्षणव्यभिचारचिह्नस्य । एतदपि कुतः ? व्याख्यानात् । द्वयोर्लक्षणव्यभिचारचिह्नयोरुपादानाद् वा योगापेक्षतायां त्वन्यतरस्यैवोपादानं कुर्यात् । **असन्तत्वादिति** । तपःशब्दादसन्तत्वाद् 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इत्येवमादिना विनिप्रत्यये सिद्धे सहस्रशब्दाचाकारान्तत्वाद् 'अत इनिठनौ' इतीनिप्रत्यये सिद्धे, पुनरिदं विधानं वक्ष्यमाणेनाणा बाधा मा भूदित्येवमर्थम् । **सहस्रात्** त्वित्यादि । 'अत इनिठनौ' इति ठन्नपि प्राप्नोति, सोऽपि बाध्यते । एतेन सहस्रशब्दात् ठनो बाधनमिति पुनर्वचनमिति दर्शयति ॥

अण् च ॥ अण्प्रकरण इत्यादि । ज्योत्स्नादिराकृतिगणः । येभ्यो मतुबर्थेऽण् दृश्यते ते ज्योत्स्नादयो द्रष्टव्याः । उपसंख्यानशब्दश्चायं प्रतिपादने वर्त्तते । तत्रेदं प्रति-

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।

अदेशे इहोदाहरणम् । देशे तु लुबिलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये लुबिलचौ भवतः । चकारादण् च, मतुप् च । कस्य पुनरयं लुप्? मतुबादीनामन्यतमस्य; विशेषाभावात् । सिकता अस्मिन्विद्यन्ते सिकता देशः, सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान् । शर्करा देशः, शर्करिलः, शार्करः, शर्करावान् ।

देश इति किम् ? सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

'उन्नते' इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति दन्तुरः ।

उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ॥

पदमञ्जरी

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ *शार्करं मध्विति* । शर्करा माधुर्यम्, न तु गुडः; मधुनि तस्याभावात् ।

अदेश इहोदाहरणमिति । देशे विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

देशे *लुबिलचौ* च ॥ *मतुप् चेति* । अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुपः सर्वत्र समुच्चयात् । *सिकता देश इति* । लुपि युक्तवद्भावः ।

देश *इति किमिति* । एतेन योगविभागोऽपि पर्यनुयुक्त एव भवति, तेन 'सिकताशर्कराभ्यां लुबिलचौ च' इत्येव कस्मान्न कृतमित्यर्थः ॥

दन्त *उन्नत उरच्* ॥ *दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादिति* । सूत्रे तु पञ्चम्यर्थे प्रथमा, सप्तमी वा । *दन्ता उन्नता अस्य* दन्तुर *इति* । 'हिमशिलाशर्करादन्तुराणि' इत्यादयो लक्षणाप्रयोगाः ॥

न्यासः

पादनम्—उत्तरसूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन ज्योत्स्नादिभ्योऽपि भविष्यतीति । **कौण्डल इति** । कुण्डले योऽर्हति स एवमुच्यते । अन्यस्तु कुण्डलीत्येव भवति ॥

सिकताशर्कराभ्याञ्च ॥ **आदेश इहोदाहरणमिति** । देश उत्तरसूत्रेण लुबिलचोर्विधास्यमानत्वात् ।

देशे लुबिलचौ च ॥ **दन्त उन्नत उरच्** ॥ अकारान्तत्वादिनिठनोः प्राप्तयोः 'तुन्दादिषु 'स्वाङ्गात्' इति पाठादिलचि दन्तशब्दादुरज् विधीयते ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष, सुषि, मुष्क, मधु—इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। ऊषरं क्षेत्रम्। सुषिरं काष्ठम्। मुष्करः पशुः। मधुरो गुडः।

इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति। इह न भवति—ऊषोऽस्मिन् घटे विद्यते, मध्वस्मिन्घटे विद्यते इति।

❀ रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ❀। खमस्यास्ति कण्ठविवरं महत् खरः। मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन्वक्तव्ये मुखरः। कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः। हस्तिहनू कुञ्जशब्देनोच्यते।

❀ नगपांशुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् ❀। नगरम्, पांशुरम्, पाण्डुरम्।

❀ कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च ❀। कच्छुरम् ॥

पदमञ्जरी

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रः पुल्लिङ्ग निर्देशः। सुषिमधुभ्यां मतुपि प्राप्ते इतराभ्यामिनिठनोश्च रो विधीयते। ऊषाः=इरिणपांसवः, सुषिः=छिद्रम्, मुष्कौ=अण्डौ। मधु=माधुर्याख्यो रसविशेषः, न माक्षिकं माध्वीकं वा; अनभिधानात्। एवं च मध्विदं मधुरमिति मधुन्यपि प्रयोगोपपत्तिः। इह च न भवति—मध्वस्मिन् घटे विद्यत इति।

रप्रकरण इति। प्रकरणम्=प्रस्तावः। *कण्ठविवरं महदिति*। गर्दभे व्युत्पत्तिं दर्शयति। तैक्ष्ण्ये त्वव्युत्पन्नः खरशब्दः। मुखरः=वाचाल; तस्य हि सर्वस्मिन्वक्तव्ये मुखमस्ति; वक्तव्यावक्तव्यविवेकाभावात्। मुखम्=वागिन्द्रियम्। *हस्तिहनुः कुञ्जशब्देनोच्यत इति*। वृत्तिविषये। एतच्च सम्भवन्नवयवार्थः किमिति त्यज्यत इत्यभिप्रायेणोक्तम्। जातिशब्दस्तु कुञ्जरशब्दो हस्तिशब्दवत्।

नगरमिति। नगाः=वृक्षाः, पर्वताश्च। अयमपि जातिशब्द एव, तथा च—नगरी, जातिलक्षणो ङीष् भवति। नगशब्दोऽयमश्मादिषु पठ्यते इति वुञ्छणादिसूत्रेणास्य सिद्धत्वात्, तस्माद्रो न वक्तव्यः। *पाण्डुरमिति*। पाण्डुः=शुक्लो वर्णः, तद्वत्पाण्डुरः। पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते॥

न्यासः

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ यथासम्भवं मतुपीनिठनोश्च प्राप्तयोरूषादिभ्यो रो विधीयते। **मधुर इति**। मधुशब्दोऽत्र रसविशेषे वर्त्तते।

रप्रकरण इत्यादि। उपसंख्यानशब्दः प्रतिपादने वर्त्तते। तत्रेदं प्रतिपादनम्—'देशे लुबिलचौ च' इत्यतश्चकारोऽत्र वर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन मुखप्रभृतिभ्योऽपि रो भवति। **नगपांसुपां इत्यादि**। नगपांशुप्रभृतिभ्यश्च रो भवतीत्यतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं तु तामेव चकारस्यानुवृत्तिमाश्रित्य कर्त्तव्यम् ॥

द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

द्युद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्युमः । द्रुमः । रूढिशब्दावेतौ । रूढिषु च पुनर्मतुब्न विकल्प्यते ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

केशशब्दाद्वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् ।

ननु च प्रकृतमन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तत एव ? मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम्, अनेन त्विनिठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्यं भवति—केशवः, केशी, केशिकः, केशवानिति ॥

❀ वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ❀ । मणिवः । हिरण्यवः । कुररावः । कुमारावः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः । बिम्बावः ।

पदमञ्जरी

द्युद्रुभ्यां मः ॥ द्युशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुकारान्तम् । *रूढिषु* च *मतुब्न विकल्प्यते इति* । तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्यत्वात् ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ *मतुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तमिति* । एतच्च 'सिध्मादिभ्यश्च' इत्यत्रैव व्याख्यातम् ।

वप्रकरण इति । प्रकरणम्=प्रस्तावः । मणिवः=नागविशेषः । हिरण्यवः=निधिविशेषः, कुञ्जरविशेष इत्यन्ये । *बिम्बावः, कुरराव इति* । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । *राजीव इति* । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषन्तात्प्रत्ययः । *अर्णव इति* । अर्णम्=उदकम्, 'अर्त्तेरसुन्तुट् च' । *छन्दसीवनिपौ चेति* । चकाराद्वश्च, अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेस्तु मतुप्, तदाह—

न्यासः

द्युद्रुभ्यां मः ॥ द्यौश्च द्रुश्च द्युद्रू, ताभ्यां मतुपि प्राप्ते मो विधीयते । द्यौरस्यास्तीति द्युमः, 'दिव उत्' इत्युत्वम् । केचिद्—'द्युशब्दः प्रकृत्यन्तरमह्नो नामधेयम्, तत इदं प्रत्ययविधानम्' इत्याहुः । **रूढिषु मतुप् पुनर्न विकल्प्यत इति** । रूढिशब्दार्थस्य मतुपाऽनभिधानात् ॥

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ इनिठनोः प्राप्तयोर्मतुपि चेदमारभ्यते । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यांग्रहणमस्त्येव, तत् किमर्थं पुनरिदं क्रियते ? इत्याह—**ननु च प्रकृतमित्यादि** । **वप्रकरणे इत्यादि** । इतिकरणो हेतौ । केशशब्दाद्यथा वप्रत्ययः, एवमन्येभ्योऽपि तथा वप्रत्ययो दृश्यते, तस्माद् वक्तव्यं व्याख्येयम् । तथा व्याख्यानं कर्त्तव्यं यथासावन्येभ्यो भवतीत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहापि स एव चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थोऽनुवर्त्तते, तेनान्येभ्योऽपि भवतीत्यर्थः ।

❀ अर्णसो लोपश्च ❀ । अर्णवः ।

❀ छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ ❀ । वश्च मतुप् च । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्ठौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप्—मघवानमीमहे । वकारमतुपौ च, उद्वा च, उद्वती च ।

❀ मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ❀ । मेधिरः । रथिरः ॥

गाण्डयजगात्संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

गाण्डी, अजग—इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे । गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादपि भवति—गाण्डिवं धनुरिति । तत्र तुल्या हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

पदमञ्जरी

वश्च मतुप् चेति । *रथीरिति* । रथोऽस्यास्तीत्यर्थः । *सुमङ्गलीरिति* । सुष्ठु मङ्गलम्, 'सुः पूजायाम्' इति प्रादिसमासः, ततोऽनेन मत्वर्थीय ईकारः, लाघवाद्बहुव्रीहिणा भवितव्यमिति न्यायश्छान्दसत्वादाश्रितः ।

मघवानमिति । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिप् । मतुपि तु मघवच्छब्दः, किमर्थं तर्हि 'मघवा बहुलम्' इति ? तत्रैव वक्ष्यामः । *उद्वा चेति* । उच्छब्दादुद्गताभिधायिना वप्रत्यये टाप् । *उद्वतीति* । मतुपः 'झयः' इति वत्वम्, ङीप् ।

मेधारथाभ्यामिति । इदमपि छन्दोविषयम् ॥

गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ॥ *गाण्डीवं धनुरिति* । अर्जुनस्य । *अजगवं धनुरिति* । पिनाकमेतत् । *उभयथा सूत्रं प्रणीतमिति* । तन्त्रन्यायाश्रयेण । प्रयोग-

न्यासः

अर्णसो लोपश्चेति । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य वेदितव्यः ।

वक्तव्याविति । व्याख्येयावित्यर्थः । व्याख्यानं तु 'तद्धिताः' इत्यत्रैव कृतम् । **रथीरभूद् मुद्गलानीति** । रथशब्दादीप्रत्ययः । **सुमङ्गलीरियं बधूरिति** । ईकारस्योदाहरणम् । **मघवानमिति** च वनिपः । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । **उद्वा चेति** । उच्छब्दाद्वप्रत्ययः, अदन्तत्वाट्टाप् । **उद्वती चेति** । उच्छब्दादेव मतुप्, 'उगितश्च' इति ङीप्, 'झयः' वत्वम् ॥

गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ॥ **ह्रस्वादपि भवतीति** । कथं पुनर्दीर्घस्य ग्रहणे ह्रस्वादपि भवतीति ? तत्र **तुल्या हीत्यादि** । यादृशी दीर्घस्येह संहिता ह्रस्वग्रहणेऽपि तादृश्येव दृश्यते । तस्माद् ह्रस्वस्यापि ग्रहणमिह न विरुध्यत इति भावः । तत्र चैतत् स्यात्—यद्यपि तुल्या संहिता, तथापि कृतयणादेशोऽयमेक एव शब्दः, तस्य स्वरूप इत्यन्यतरस्य परिग्रहणेन भवितव्यम् । तत्र यदि दीर्घस्य ग्रहणं ह्रस्वान्न प्राप्नोति, अथ ह्रस्वस्य ग्रहणं दीर्घान्न प्राप्नोतीत्यत आह—**उभयथेति** । उभयप्रकारं ह्याचार्येण प्रणीतं सूत्रम् । तस्मादुभयोरपि ग्रहणमित्यदोषः ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड, अण्ड—इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरन्नीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्डीरः । अण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजःप्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलो राजा । 'वलः' इति दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र सम्बध्यते । तेनेह न भवति—रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यत इति ।

❀ वलच्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ❀ । भ्रातृवलः । पुत्रवलः । उत्साहवलः[1] ॥

पदमञ्जरी

श्चोभयथापि भवति—'गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्', 'अधिरोहति गाण्डिवं महेषौ' इति च । संज्ञाग्रहणस्यैव प्रपञ्चः ॥

रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ आसुतीवल इति । 'षुञ् अभिषवे,' क्तिन्, आसुतिः=अभिषवः । *परिषद्वल इति* । परितः सीदन्तीति परिषत्, 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्, 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । पर्षच्छब्दमन्ये पठन्ति, 'शदिभसोऽदिः' । बाहुलकात्पृषेरपि भवति—'पर्षदेषा दशावरा' इति हि दृश्यते; 'पार्षदकृतिरेषा तत्र भवताम्' 'सर्ववेदपार्षदं हीदं शास्त्रम्' इति च *भाष्ये* । 'पर्षद्वला महाब्रह्मैरागतैः कठकाश्रमात्' इति च *भट्टिकाव्ये* । परिषच्छब्दस्तु प्रसिद्ध एव—'सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते' इति *मनुः* । अत्र च सूत्रे उभयोरपि उभयथा सूत्रप्रणयनात् ।

भ्रातृवल इति । 'वलः' इत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्दीर्घाभावः । *पुत्रवलः, उत्साहवल* इत्यत्र त्वसंज्ञयां दीर्घाभावः । संज्ञायां तु दीर्घत्वम्, 'वलः' इत्यत्र हि 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इत्यतः 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्त्तते ॥

न्यासः

अथ संज्ञाग्रहणं किम्, यावतेतिकरणस्य चानुवृत्तेरसंज्ञायां न भविष्यति, यथा द्युद्रुभ्यां मप्रत्ययः ? एवं तर्हि तस्यैवेतिकरणस्य प्रपञ्चः संज्ञाग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । इनिठनोरपवादोऽयम् ॥

रःजकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ रजःशब्दाद् 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' इति विनौ प्राप्ते, इतरेभ्यस्तु मतुपि वलज् विधीयते ।

वलच्प्रकरणे इत्यादि । वप्रत्ययस्य व्याख्यानेनेदमपि व्याख्यातप्रायम् । अत्र 'वलः' इति दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ? 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणानुवृत्तेः ॥

---

१. 'उत्साहवलः' इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्त, शिखा–शब्दाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये। दन्तावलः सैन्यः। दन्तावलो गजः। शिखावलं नगरम्। शिखावला स्थूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये। ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते–ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा। तमस उपधाया इकारो रश्च–तमिस्रा रात्रिः। स्त्रीत्वमतन्त्रम्। अन्यत्रापि दृश्यते—तमिस्रं नभः। शृङ्गादिनच्प्रत्ययो निपात्यते–शृङ्गिणः। ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलचौ प्रत्ययौ–ऊर्जस्वी।

पदमञ्जरी

दन्तशिखात्संज्ञायाम् ॥ दन्तावलः=गजः, 'दन्ती दन्तावलो हस्ती' *इत्यमरसिंहः*। *शिखावलं नगरमिति*। ननु देशे 'शिखाया वलच्' इति चातुरर्थिकेनैव सिद्धम्, तच्चावश्यं कर्त्तव्यम्—निर्वृत्ताद्यर्थम्? सत्यम्; इहापि शिखाग्रहणमदेशार्थमवश्यं कर्त्तव्यम्, इहापि यथा स्यात्—शिखावला स्थूणेति। यद्येवंविधा संज्ञा भवति, तत्र देशे मत्वर्थे परत्वादनेनैव लब्युक्त इति मत्वा *शिखावलं नगरमित्युदाहृतम्* ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीसाः ॥ *ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभेति*। तत्रावयवभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थोपपत्तिः। एतेन तमःसमूहे तमिस्रशब्दो व्याख्यातः। *निघण्टुषु* तु तमः पर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितः, तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचारः। *स्त्रीत्वमतन्त्रमिति*। व्याख्यानमत्र शरणम्। *शृङ्गादिनच्प्रत्यय इति*। यद्यपि सूत्रे चकारोऽनुच्चारितः, तथाप्यन्तोदात्तस्योच्चारणादेवं कल्प्यते। *ऊर्जोऽसुगागम इति*। ऊर्जस्वतीः, पयस्वतीः। ऊर्जस्वत्, पयस्वदि-

न्यासः

दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ दन्तशब्दादिनिठनोः प्राप्तयोर्वलज् विधीयते। शिखाशब्दादिनिप्रत्ययो वक्ष्यते 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इत्यत्र–'शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः' इति। अदेशार्थं शिखाग्रहणम्, शिखावला स्थूणेत्यत्र यथा स्यात्। देशे तु 'शिखाया वलच्' इजित्यनेनेव चातुरर्थिक एव सिद्धः। यद्येवम्, इदमेव वक्तव्यम्, किं तेन? नैतदस्ति; तदपि हि वक्तव्यमेव—निर्वृत्तादिष्वर्थेषु यथा स्यात्। अत्रापि संज्ञाग्रहणं तस्यैवार्थस्यानुवादार्थम्। इतिकरणानुवृत्त्यैवाभिधेयनियमसिद्धेः।

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ **स्त्रीत्वमतन्त्रमिति**। अप्रधानम्, अविवक्षितत्वात्। स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु वैचित्र्यार्थः॥

ऊर्जस्वलः । गोर्मिनिप्रत्ययो निपात्यते—गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपात्यते—मलिनः, मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्तात्प्रातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी, दण्डिकः । छत्त्री, छत्त्रिकः ।

अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुबपि भवति । दण्डवान् । क्षत्रवान् ।

तपरकरणं किम् ? श्रद्धावान् ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ।

एकाक्षरात्तावत्—स्ववान् । खवान् । कृतः—कारकवान् । जातेः—व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम्—दण्डा अस्यां सन्ति दण्डवती शालेति ।

'इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र सम्बध्यते' इत्युक्तम्, तेन क्वचिद्भवत्यपि—कार्यी, हार्यी, तण्डुली, तण्डुलिक इति ॥

पदमञ्जरी

त्यसुनन्तान्मतुप् दृश्यते, इह त्वनाश्रयणे हेतुर्मृग्यः । सूत्रे ऊर्जस्विन्गोमिन्निति नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः ॥

अत इनिठनौ ॥ *अकारान्तादिति* । स्वरूपग्रहणं तु न भवति, अच्छब्दान्तात्कुर्वत्, पचदित्येवमादेरिति 'रसादिभ्यः' पुनर्वचनात् । तद्धयनेन प्राप्तयोरिनिठनोर्बाधनार्थमित्युक्तम् ।

तपकरणं किमिति । व्रीह्यादिषु मालादीनामाकारान्तानां पाठो नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । किमाकारान्तविषयो नियमः ? उत स्त्रीप्रत्ययान्तविषयः ? आहोस्विदाबन्तविषयः ? इति सन्देहसम्भवादवश्यं कर्त्तव्यं तपरकरणमित्युत्तरेऽभिप्रायः । *एकाक्षरादिति* । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम्, तत्र

न्यासः

अत इनिठनौ ॥ अत इत्यकारस्तपरो गृह्यते । अत एवाह—**अकारान्तादित्यादि** । अथाच्छब्दस्य स्वरूपग्रहणं कस्मान्न विज्ञायते—अच्छब्दात् प्रातिपदिकादिति ? अदित्ययुक्तं स्वरूपग्रहणं भवितुम्; स्वरूपग्रहणे हि रसादिभ्यो मतुपो विधानमनर्थकं स्यात् । स हीनिठनोर्बाधनार्थं विधीयते । न चेह स्वरूपग्रहणे तेभ्यस्तौ प्रत्ययौ प्राप्नुत इति किं तद्विधानार्थेन मतुपो विधानेन !

तपरकरणं किम् ? श्रद्धावान् । ननु च व्रीह्यादिषु मालादय आकारान्ताः पठ्यन्ते, ते च नियमार्था भविष्यन्ति—एतेभ्य एवाकारान्तेभ्य इति ? नैतदस्ति; तुल्यजातीयस्यैवं नियमः स्यात्, डाप्चाबन्ताभ्यां स्यातामेवेतीनिठनौ । तस्मादकारस्तपरः कर्तव्यः ।

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

व्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे। मतुब्भवत्येव। व्रीही, व्रीहिकः, व्रीहिमान्। मायी, मायिकः, मायावान्।

न च व्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते, किं तर्हि ?

शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन्यवखदादिषु।
परिशिष्टेभ्य उभयम्।

शिखा, मेखला, संज्ञा, बलाका, माला, वीणा, वडवा, अष्टका, पताका, कर्मन्, चर्मन्, हंसा—इत्येतेभ्य इनिरेवेष्यते। यवखद, कुमारी, नौ—इत्येतेभ्य इकन्नेवेष्यते। परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः।

व्रीहिग्रहणं किमर्थम्, यावता तुन्दादिषु व्रीहिशब्दः पठ्यते, तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते ? एवं तर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थ-

पदमञ्जरी

च 'एकाचः' इति पठितम्, तेनैतत्सिद्धम्। *कार्यीति*। कार्यशब्दात्कृदन्तात् प्रत्ययः। *तन्दुलीति*। जातेः॥

व्रीह्यादिभ्यश्च॥ *शिखादिभ्य इति*। शिखादयोऽत्रैव वक्ष्यन्ते।

इकन्यवखदादिष्विति। विषयसप्तम्येषा। एतेऽप्यत्रैव वक्ष्यन्ते। *इकन्निति*। ठन्नित्यर्थः। पूर्वाचार्यप्रक्रियापेक्षस्त्विकन्निति निर्देशः श्लोकपूरणार्थः। *परिशिष्टेभ्य उभयमिति*। एतच्च सर्वमितिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते।

एवं तर्हीति। विपर्ययस्तु न भवति—तत्र स्वरूपग्रहणम्, इहार्थग्रहणमिति; असञ्जातविरोधित्वेनानैव स्वरूपग्रहणस्य युक्तत्वात्।

न्यासः

कार्यीति। कृत इनिः। **तण्डुली, तण्डुलिक इति**। जातेरिनिठनौ।

व्रीह्यादिभ्यश्च॥ **शिखादिभ्य इत्यादि**। उभयत्रादिशब्दः प्रकारे। शिष्टप्रयोगे येभ्य इनिरेव दृश्यते, ते शिखादयो द्रष्टव्याः, ते हि तेभ्यष्ठनं विहितवन्तः। एष तु विषयविभाग इतिकरणानुवृत्तेरेव गृह्यते। **वाच्य इति**। अस्य तु व्याख्येय इत्यर्थः। **यवखदादिष्विति** विषयसप्तमी।

एवं तर्हीत्यादि। तुन्दादिषु व्रीहिशब्दस्य स्वरूपग्रहणे सतीह तस्य ग्रहणमनर्थकं ज्ञायत इति सामर्थ्यात् तत्र व्रीहिग्रहणेनार्थग्रहणं विज्ञायते। अर्थग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद् दर्शयितुमाह—**शालयोऽस्य सन्ति शालिक इत्यादि**।

ग्रहणं विज्ञायते। शालयोऽस्य सन्ति शालिनः, शाली, शालिकः, शालिमान् इति।

व्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः। यवखद। कुमारी। नौ। ❀ शीर्षान्नञः ❀। अशीर्षी, अशीर्षिकः॥

तुन्दादिभ्य इलच्च॥ ११७॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। चकारादिनिठनौ मतुप् च। तुन्दिलः, तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दवान्। उदरिलः, उदरी, उदरिकः, उदरवान्।

तुन्द। उदर। पिचण्ड। घट। यव। व्रीहि। ❀ स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च ❀। तुन्दादिः॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्॥ ११८॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे।

पदमञ्जरी

शीर्षान्नञ इति। नञः परो यः शीर्षशब्दस्तस्मादिनिठनौ भवतः—अशीर्षी, अशीर्षिकः। न विद्यते शिरो यस्य स एवमुच्यते। 'अचि शीर्षः' इति शिरसः शीर्षभावः, वाक्येऽपि तस्यैव भाविनो निर्देशः॥

तुन्दादिभ्य इलच्च॥ *स्वाङ्गाद्विवृद्धादिति*। विवृद्ध्युपाधिकारस्वाङ्गवाचिन इलजादयो भवन्ति, विवृद्धौ कर्णावस्य कर्णिलः, कर्णी, कर्णिकः, कर्णवान्॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्॥ *एकशतमस्यास्तीति*। एकं च तच्छतं चेति 'पूर्व-

न्यासः

शीर्षान्नञ इति। नञ उत्तरस्य शीर्षन्नित्येतस्य प्रत्ययो भवति। निपातनाच्छिरसः शीर्षभावः-अशीर्षी, अशीर्षिकः। अन्ये तु शीर्षन्निति शब्दान्तरं पठन्ति। तस्य तु पाठो भाषायामपि यथा स्यादित्येवमर्थः। अन्यथा 'शीर्षश्छन्दसि' इति विधानात् भाषायाम् अशीर्षिकः, अशीर्षवानिति न स्यात्॥

तुन्दादिभ्य इलच्च॥ यथासम्भवं मतुबादिषु प्राप्तेष्विदमारभ्यते। **चकारादिनिठनौ मतुप् चेति**। एतेन प्रत्ययचतुष्टयं तुन्दादिभ्यो भवतीति दर्शयति। अत एव पिच्छादिषु तुन्दादयो न पठिताः। पिच्छादिभ्य इलज्मतुपावेव भवतः। तुन्दादिभ्यस्त्विनिठनावपि।

स्वाङ्गाद्विवृद्धाविति। स्वाङ्गाद्विवृद्धौ वर्त्तमानात् प्रत्ययो भवति। वृद्धौ महान्तौ कर्णावस्य स्तः—कर्णिलः, कर्णिकः, कर्णी, कर्णवान्॥

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम्॥ मतुबादिषु प्राप्तेषु ठञ्विधीयते। स च समानाधिकरण-

एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वाच्च—गौशतिकः । गौसहस्रिकः ।

अत इत्येव—एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति ।

कथमैकगविकः ? समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः ? शकटीशब्देन समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं च 'अतः' इत्यनुवर्त्यम्, 'द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्' इत्येवमाद्यर्थम् ।

नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति ? नेवायं साधुः । एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

पदमञ्जरी

काले' इत्यादिना कर्मधारयः । षष्ठीतत्पुरुषाद् बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न भवति; अनभिधानात्; इतिकरणानुवृत्तेश्च ।

कथमिति । एकगोशब्दस्याप्यनकारान्तत्वात्प्रश्नः । *समासान्ते कृत इति* । 'गोरतद्धितलुकि' इति टचि । *कथमिति* । इवर्णान्त एव शकटिशब्दोऽस्तीति मन्यमानस्य प्रश्नः—अनभिधानादेव एकविंशत्यादिभ्यो न भविष्यति, किम् 'अतः' इत्यस्यानुवृत्त्या ? तत्राह-*अवश्यं चेति* । *एवमाद्यर्थमिति* । एवमादि यत्सूत्रं तदर्थमित्यर्थः । ततः परे तु ये योगाः 'वातातीसाराभ्याम्' इत्येवमादयः, तेषु 'अतः' इत्यस्योपयोगो नास्तीति ।

नित्यग्रहणमित्यादि । अन्यथान्यतरस्यांग्रहणेन सर्वत्रैवात्र प्रकरणे मतुप्समुच्चयादत्रापि प्रसङ्गः । *एकेन वेति* । यद्यवश्यं समर्थयितव्यमिति भावः । तत्र 'सुप्सुपा' इति समासः । कथमेकदण्डीति ? 'एकदेशिनैकाधिकरणे' इति निर्देशो ज्ञापयति—इनिरपि क्वचिद्भवतीति ॥

न्यासः

तत्पुरुषादेकपूर्वाद् भवति, न तु सर्वत एकपूर्वात् । एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते । एकञ्च तच्छतं चैकशतम्, तदस्यास्तीति **ऐकशतिकः** । षष्ठीतत्पुरुषे-एकशतवान् ।

कथमित्यादि । यदि 'अतः' इत्येतदनुवर्त्तते, गोशकटीशब्दान्न सिध्यति, तस्यानकारान्तत्वादिति भावः । **ततो भविष्यतीति** । तदन्ताद् भविष्यतीत्यभिप्रायः । एषोऽर्थः—एकगोपूर्वाददन्तात् प्रातिपदिकाट् ठञ् विधीयत इति सामर्थ्याल्लभ्यते । अथ वा—ततो हेतोर्भविष्यतीत्यदोषः । **अवश्यं चेत्यादि** । असत्यां ह्यत इत्यनुवृत्तौ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादिषु, योगेषु चित्रकललाटिकादिशब्देभ्योऽपि प्रत्ययः स्यात् ।

नित्यग्रहणमित्यादि । असति हि नित्यग्रहणेऽन्तरस्यांग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थं सर्वत्रानुवर्त्तेत इति मतुबपि स्यात् । तस्माद् बाधनार्थं नित्यग्रहणम् । **कथमेकद्रव्यवत्त्वा-**

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तौ चेच्छतसहस्रशब्दौ निष्कात्परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानान्न भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी । आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्त्तमानाद्रूपशब्दाद्यप् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्षापणम् । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते ।

आहतप्रशंसयोरिति किम् ? रूपवान् ।

पदमञ्जरी

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ निष्कादित्येतद् गुणभूताभ्यामपि शतसहस्राभ्यां सम्बध्यते, न तदन्तेनेत्याह—*तौ चेदिति* ।

सुवर्णनिष्कशतमित्यादि । यत्र निष्कशब्दः पूर्वपदं न भवतीत्यर्थः ।

अन्तग्रहणं किम् ? 'निष्काच्छतसहस्राभ्याम्' इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किं पूर्वपदम् ? किमुत्तरपदम् ?–इति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ *रूप्यो दीनार इति* । पुरुषाद्याकारचिह्नितौ सुवर्णपरिमाणविशेषौ व्यवहाराय कल्पितौ दीनारकार्षापणौ । *निघातिकाताडनादिनेति* । तीक्ष्णाग्रा आयसी शलाका=निघातिका, यया पुरुषाद्याकारं सुवर्णादौ सुवर्णकारा उद्भावयन्ति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे ण्वुल्–निहन्यतेऽनया निघातिका, तया यत्ताडनम्, तदादिना । आदिशब्देन मुद्राप्रतिमुद्रणादि गृह्यते । क्वचिन्निघातिकाताडनेन पुरुषाद्याकार उद्भाव्यते, क्वचिन्मुद्रया प्रतिमुद्र्यते दीनारादिषु । *तदाहतमित्युच्यत इति* । आहननेन निष्पादितत्वात् ।

प्रायेण केदारशब्दः पठ्यते, तस्यैवंविधेऽर्थे प्रसिद्धिर्मृग्या ।

न्यासः

दिति । यदि नित्यग्रहणं मतुब्बाधनार्थम्, एवम्, न ह्येकद्रव्यवत्त्वादित्यत्रैकपूर्वाद् द्रव्यशब्दान्मतुप् सिध्यतीति मन्यते । **एकेनेत्यादि** । एकशब्दस्य द्रव्यवत्त्वादित्यनेन 'सुप्सुपा' इति समासं कृत्वा साधुत्वमस्य प्रतिपादनीयमित्यर्थः ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ **रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्** ॥ **तदाहतमुच्यत इति** । आहतम् = आहननम्, ताडनमित्यर्थः । अतो निष्पन्नं पुरुषादिरूपम्, तदपि कार्ये कारणोपचारादाहतमित्युच्यते ।

❀ यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् ❀। हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्तात्प्रातिपदिकात्, माया, मेधा, स्रज्–इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । मतुप् सर्वत्र समुच्चीयत एव । असन्तात्तावत्–यशस्वी, तपस्वी, पयस्वी । मायावी । मेधावी । स्रग्वी ।

मायाशब्दाद् व्रीह्यादिषु पाठादिनिठनावपि भवतः—मायी, मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् । न भवति—सूर्यो वर्चस्वान् ।

❀ छन्दसि विनिप्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं चेति वक्तव्यम् ❀। अष्ट्रावी । मेखलावी । द्वयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी । द्वयोभयहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति ।

पदमञ्जरी

हिम्याः पर्वता इति । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्त्तिनश्च भूम्नि यप् । *गुण्याः*=गुणवन्तः । इनिरपि दृश्यते—'गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत्' ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ मतुप् सर्वत्र समुच्चीयत एवेति । पूर्वं नित्यग्रहणेन अन्यतरस्यांग्रहणं तत्रैव न सम्बध्यते, इह तु सम्बध्यत एवेत्येव शब्दस्यार्थः । तथा च 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र पयस्वान् यशस्वानिति *भाष्ये* उदाहृतम् । *पयस्वीति* । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाज्जश्त्वाभावः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ अष्ट्रावीति । अशेष्ट्रनि अष्ट्रा, दंष्ट्रापर्यायोऽयं मन्त्रेषु प्रयुज्यते–'अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्,' 'शुनमष्ट्रा व्यचरत्कपर्दी' इति, तत्रास्मादेव पाठाट्टाप । *द्वयोभयहृदयानीति* । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् ।

न्यासः

यप्प्रकरण इति । यप्प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यमिति । अनेनास्य तु तुल्यत्वात् तद्वदेव व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । चकारस्त्विह 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' इत्यतोऽनुवर्त्तते ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ **यशस्वी । तपस्वी । पयस्वी** । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वम्, अतो भत्वाज्जश्त्वं न भवति । जश्त्वेन सकारस्य दकारः प्राप्नोति, स न भवति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ द्वयोभयहृदयानीत्यादि । अवधारणमिह द्रष्टव्यम् । द्वयादीन्येव

❀ मर्मणश्चेति वक्तव्यम् ❀ । मर्मावी ।

❀ सर्वत्रामयस्योपसंख्यानम् ❀ । छन्दसि भाषायां च । आमयावी ।

❀ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्वक्तव्यः ❀ । शृङ्गारकः । वृन्दारकः ।

❀ फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ❀ । फलिनः । बर्हिणः ।

❀ हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ❀ । हृदयालुः, हृदयी, हृदयिकः, हृदयवान् ।

❀ शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुज्वक्तव्यः ❀ । शीतं न सहते शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः ।

❀ तन्न सहत इति हिमाच्चेलुः ❀ । हिमं न सहते हिमेलुः ।

❀ बलादूलच् ❀ । बलं न सहते बलूलः ।

❀ वातात्समूहे च ❀ । ❀ वातं न सहत इति च ❀ । वातानां समूहः, वातं न सहत इति वा वातूलः ।

❀ पर्वमरुद्भ्यां तन् वक्तव्यः ❀ । पर्वतः । मरुत्तः ।

❀ अर्थात्तदभावे इनिर्वक्तव्यः ❀ । अर्थी । तदभाव इत्येव—अर्थवान् ।

तदेतत्सर्वं बहुलग्रहणेन सम्पद्यते ॥

पदमञ्जरी

हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामिति । अन्यतरस्यांग्रहणेनेनिठनौ प्राप्येते, चकारस्य 'चुटू' इतीत्संज्ञा । एवमुत्तरत्रापि । अन्ते तु चकारो नैवास्ति ।

हिमाच्चेलुरिति । एकारादिः प्रत्ययः ।

बलादूलजिति । सिध्मादिषु मत्वर्थे वलूलवाल्लूलयोः प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

पर्वमरुद्भ्यां तन्निति । आद्युदात्तार्थो नकारः । *मरुत्तो* नाम राजा, यत्रेदं श्रूयते—'मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे' इति । उपसर्गसंज्ञायां तु मरुच्छब्दस्योपसंख्यानाद् 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्त्वमनजन्तत्वेऽपि भवति । 'मरुत एनं देयासुर्मरुत्तः' इति व्युत्पत्तिर्दर्शिता । तत्र 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति । मरुच्छब्दः 'मृग्रोरुतिः' इति उतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः, तत्र 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

न्यासः

दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति, नेतराणि; स्वत एव दीर्घत्वात् । **तदेतत् सर्वं बहुलग्रहणेन सम्पद्यत इति** । वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्त्तत इत्यभिप्रायः ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

उर्णाशब्दाद्युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। सकारः पदसंज्ञार्थः। ऊर्णाऽस्य विद्यते ऊर्णायुः।

केचिच्छन्दोग्रहणमनुवर्तयन्ति ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥

वाच्शब्दात् ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। वाग्ग्मी, वाग्ग्मिनौ, वाग्ग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाच्-शब्दात्प्रथमासमर्थादालच्, आटच्—इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहुभाषिण्यभिधेये। ग्मिनेरपवादः। वाचालः। वाचाटः।

❀ कुत्सित इति वक्तव्यम् ❀। यो हि सम्यग् बहु भाषते स वाग्ग्मीत्येव भवति ॥

पदमञ्जरी

ऊर्णाया युस् ॥ *ऊर्णायुरिति*। पदत्वाद्यस्येतिलोपो न भवति ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ *वाग्ग्मीति*। चकारस्य कुत्वजश्त्वे, द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति। अथ मिनिरेव कस्मान्नोच्यते, तत्रापि हि कुत्वजश्त्वयोर्वाग्ग्मीति सिद्धयत्येव; ननु चैवमेको गकारः स्यात्, न च 'अनचि च' इति द्विर्वचनम्, 'दीर्घादाचार्याणाम्' इति प्रतिषेधात्। अथापि द्वयोरेकस्य वा श्रवणे विशेषो नास्तीत्युच्येत ? एवमपि 'यरोऽनुनासिके' 'प्रत्यये भाषायां नित्यवचनम्' इति नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति, यथा—वाङ्मयम्, त्वङ्मयमिति ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ *यो हि सम्यग्भाषत इति*। बह्वपीति भावः ॥

न्यासः

ऊर्णाया युस् ॥ **ऊर्णायुरिति**। पदत्वेन भसंज्ञाभावाद् यस्येतिलोपो न भवति ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ अथ मिनिरेव कस्मान्नोच्यते ? जश्त्वे कृते वाग्ग्मीति सिध्यति; ननु च 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यनुनासिकः प्राप्नोति ? नैष दोषः; व्यवस्थितविभाषा विज्ञास्यते। एवं तर्हि गकारमधिकं कुर्वन्नेतत् सूचयति—ग्मिनिरयमिति।

यः सम्यग्बहु भाषते तत्रापि वक्ष्यमाणावालजाटचौ बाधित्वा ग्मिनिरेव भवति। एवं ह्यधिकं भवति यद्यपवादविषयेऽपि क्वचिद्भवति, नान्यथा। एवञ्चालजाटचौ कुत्सितं यो बहु भाषते तत्रैव पारिशेष्याद् भवत इति वेदितव्यम् ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ **कुत्सित इति**। वक्तव्यशब्दस्तु व्याख्याने वर्त्तत इत्यभिप्रायः। **वक्तव्यमिति**। कुत्सितं यो बहु भाषते तत्रालजाटचौ भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं पूर्वसूत्र एव कृतम् ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

'स्वामिन्' इति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने। स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन्प्रत्ययो निपात्यते। स्वमस्यास्तीति=ऐश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी, स्वामिनौ, स्वामिनः।

ऐश्वर्यं इति किम् ? स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥

'अर्शस्' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। अर्शांसि अस्य विद्यन्ते अर्शसः। उरसः। आकृतिगणश्चायम्।

यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम्।

अर्शस्। उरस्। तुन्द। चतुर। पलित। जटा। घटा। अभ्र। कर्दम। आम। लवण। ❀ स्वाङ्गाद्धीनात् ❀। ❀ वर्णात् ❀। अर्शआदिः ॥

पदमञ्जरी

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ *स्वशब्दादैश्वर्यवाचिन इति*। अन्यत्रात्मात्मीयज्ञातिधनवाचिनोऽपि स्वशब्दस्यैतद्वृत्तिविषये ऐश्वर्यवाचित्वं स्वभावतो भवति, तेन धनवान्निर्धनो वेशिता स्वामीत्युच्यते, न त्वयं धनवचनः। तथा च धनस्य स्वामीत्यपि भवति; अन्यथा मतुप आमिनचा बाधप्रसङ्गः। अन्यतरस्यांग्रहणेन मतुप्समुच्चयेऽपि धनस्य स्वामीतिवद् धनस्य स्ववानित्यपि प्राप्नोति। तस्मादैश्वर्यवचनः स्वशब्दः, न धनादिवचन इति स्थितम्। धनयोगादैश्वर्यमित्यपि नास्ति; वागादिविषयेऽपि दर्शनात्—वाचस्पतिः, वाचः स्वामीति; न च तत्र धनत्वप्रसिद्धिरस्ति ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ *स्वाङ्गाद्धीनादिति*। हीनम्=विकलम्। हीनस्वाङ्गवाचिनोऽज्भवति। खञ्जः पादोऽस्यास्तीति खञ्जः। काणं चक्षुरस्यास्तीति काणः। कथं कुणिर्हस्तोऽस्यास्ति कुणिरिति ? अभेदोपचारात्। खञ्जादिष्वपि तर्हि तथैव भविष्यति ? इदं तर्हि प्रयोजनम्—भेदविवक्षायां मतुब्मा भूदिति। अथ कुणिशब्दान्मतुप् कस्मान्न भवति ? अनभिधानात्। खञ्जादिभ्योऽपि तर्ह्यनभिधा-

न्यासः

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ 'एकाचः' इति रसादिषु (५. २. ९५) पाठान्मतुपि प्राप्त इदमारभ्यते। **ऐश्वर्यवाचिन इति**। धनवचनोऽयं स्वशब्द ऐश्वर्यवाची। तथा च—धनयोगादैश्वर्यं तदुच्यते।

स्ववानिति। आत्मादावर्थान्तरे स्वशब्दो वर्त्तते ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ यथासम्भवं मतुबादिष्वज् विधीयते। **आकृतिगणश्चायमिति**। अवृत्कृतत्वात्। आदिशब्दश्चायं प्रकारे। **स्वाङ्गाद्धीनादिति**। हीनस्वाङ्गवृत्तेः प्राति-

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः=समासः, उपतापः=रोगः, गर्ह्यम्=निन्द्यम्, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। द्वन्द्वात्तावत्–कटकवलयिनी, शङ्खनूपुरिणी। उपतापात्–कुष्ठी, किलासी। गर्ह्यात्—ककुदावर्त्ती, काकतालुकी।

प्राणिस्थादिति किम्? पुष्पफलवान् वृक्षः।

प्राण्यङ्गान्नेष्यते—पाणिपादवती।

अत इत्यनुवर्त्तते, तेनेह न भवति–चित्रललाटिकावती।

सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम्॥

पदमञ्जरी

नादेव मतुब्न भविष्यति? अन्तोदात्तार्थं तु। ये आद्युदात्ता हीनस्वाङ्गवाचिनस्तेष्वन्तोदात्तत्वं यथा स्याद्, यदि सम्भवति। *वर्णादिति*। वर्णवाचिनः शुक्लशब्दादच्प्रत्ययो भवति–शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः। 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगवक्तव्यः' इति सिद्धम्? अन्तोदात्तार्थं तु। ये आद्युदात्ता वर्णवाचिनस्तेषु तद्वत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यात्। अपर आह—गुणिवचनेभ्योऽयं तद्वति प्रत्ययो विधीयते, तेन शुक्लाः प्रासादा अस्मिन्नगरे शुक्लं नगरमिति भवतीति॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः॥ तद्विषयेभ्य इति। तच्छब्देनोपतापो गर्ह्यं च प्रत्यवमृश्यते, न द्वन्द्वः; तस्यैव तद्विषयत्वासम्भवात्। *प्राणिस्थार्थवाचिभ्य इति*। इदं तु सर्वेषां ग्रहणम्। *चित्रललाटिकावतीति*। नियतद्रव्यविवक्षायां

न्यासः

पदिकादज् भवति—खञ्जः पादोऽस्तीति खञ्जः, काणश्चक्षुरस्तीति काणः। **वर्णादिति**। वर्णवाचिभ्यः शुक्लादिभ्योऽज् भवति—शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लम्। ननु च शुक्लशब्दो गुणवचनः, तत्राभेदोपचारेणाप्येतत् सिध्यति? एवं तर्हि द्रव्यवृत्तेरपि वर्णवाचिनः प्रातिपदिकाद् यथा स्यादित्येवमर्थं वर्णग्रहणं कृतम्। शुक्लगुणयुक्ताः प्रासादाः शुक्लाः, तेऽस्मिन् सन्ति शुक्लं नगरम्। प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारोऽर्शोऽस्यास्तीति 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति स्वरितबाधनार्थः॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः॥ **तद्विषयेभ्य इति**। तच्छब्देनोपतापगर्ह्यावेव परामृश्येते। ते उपतापगर्ह्ये विषयो येषामिति बहुव्रीहिः। प्राणिस्थवाचिनां सर्वेषामेव द्वन्द्वादीनामिदं विशेषणम्।

प्राण्यङ्गान्नेष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणोऽपि न भवति? चकारानुवृत्तेः। **सिद्धे प्रत्यय इति**। 'अत इनिठनौ' इत्यनेनैव। ठनादिबाधनार्थमिति। इनिरेव यथा स्यात्,

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन च तयोः कुगागमो भवति। वातातिसारयोरुपतापत्वात् पूर्वेणैव सिद्धे प्रत्यये कुगर्थमेवेदं वचनम्। वातकी। अतिसारकी।

❀ पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् ❀। पिशाचकी वैश्रवणः।

रोगे चायमिष्यते। इह न भवति—वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्तते। पूरणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि द्योत्ये। पञ्चमो मासोऽस्यास्ति संवत्सरो वा पञ्चमी उष्ट्रः। नवमी। दशमी।

पदमञ्जरी

'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावाभावाट्टापः श्रवणम्। *सिद्धे प्रत्यय इति*। 'अत इनिठनौ' इत्यनेन। *ठनादिबाधनार्थमिति*। आदिशब्देन मतुपो ग्रहणम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ *वातातिसारयोरुपतापत्वादिति*। अतिसारसाहचर्याद्वातस्यापि व्याधेरेव ग्रहणम्, न वायोरिति भावः। *सिद्धे प्रत्यय इति*। इनावेवेत्यर्थः। *रोगे चायमिष्यते इति* क्वचित्पठ्यते, तत्रोक्तो हेतुः ॥

वयसि पूरणात् ॥ *मासः संवत्सरो वेति*। प्रकरणादिवशात्पञ्चमादिशब्दस्य काले वृत्तिः, ततश्च 'वयसि द्योत्ये' इति विशेषणं तत्रोपपन्नमिति भावः ॥

न्यासः

ठनादिर्मा भूदित्येवमर्थं पुनर्वचनम्। आदिशब्देन मतुब् गृह्यते। इत उत्तरे योगा नियमार्था वेदितव्याः ॥

वातातिसाराभ्यां कुक्च ॥ **वातातिसाराभ्यामिति**। यद्यपि पञ्चमी, तथाप्यर्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवति। आगमसम्बन्धे षष्ठी भावेन विपरिणम्यते। अत एवाह—**तत्सन्नियोगेन च तयोः कुगागम इति**। अथ प्रत्ययस्यैवागमः कस्मान्न भवति ? कुगागमवता प्रत्ययेनार्थस्यानभिधानात्। स्वरूपं न सिध्यतीति च।

पिशाचाच्चेति वक्तव्यमिति। पिशाचशब्दादिनिप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणमनुवर्तते, तेन पिशाचशब्दादपि भविष्यति ॥

वयसि पूरणात् ॥ **वयसि द्योत्य इति**। कथं पुनर्वयो द्योत्यते, यदि पञ्चमादयः शब्दाः काले वर्त्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति। अत एव तेषां काले वृत्तिं दर्शयितुमाह—

सिद्धे सति नियमार्थं वचनम्—इनिरेव भवति, ठन्न भवतीति । वयसीति किम् ? पञ्चमवान् ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

'सुख'—इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे । सुखी । दुःखी ।

'माला क्षेपे' इति पठ्यते, व्रीह्यादिषु च मालाशब्दोऽस्ति, तदिह क्षेपे मतुब्बाधनार्थं वचनम् ।

सुख । दुःख । तृप्र । कृच्छ्र । आस्र । अलीक । करुणा । कृपण । सोढ । प्रमीप । शील । हल । ❀ माला क्षेपे ❀ । प्रणय । सुखादिः ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, धर्माद्यन्तात्प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ।

पदमञ्जरी

सुखादिभ्यश्च ॥ इनिः प्रत्ययो नियम्यते इति । पूर्वसूत्रे इनिरेव भवतीति नियमस्वरूपं दर्शितम्, इहापि तथैव नियमः । नन्वेवं यत एवकारस्ततोऽन्यत्रावधारणमिति सुखादय एव नियता भवन्ति, तत्किमुच्यते—'इनिः प्रत्ययो नियम्यते' इति ? अन्यनिवृत्तिविशिष्टं व्यस्थापनमत्र नियम इत्यदोषः ।

मतुब्बाधनार्थं वचनमिति । न तु ठन्बाधनार्थम्; 'शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः' इत्यनेनैव ठनो निवर्त्तितत्वादिति भावः ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ ब्राह्मणवर्णीति । ब्राह्मणानां वर्णः=जातिः, तद्वान् ब्राह्मणवर्णी ब्राह्मण एव ॥

न्यासः

पञ्चमो मासोऽस्यास्तीति । सिद्धे सतीत्यादि । पूरणप्रत्ययानामकारान्तत्वादिनिः सिद्ध एव, तस्मिन् सिद्धे पुनरिदं वचनं नियमार्थं ज्ञायत इति । **इनिरेव भवतीति ।** नियमस्य स्वरूपं दर्शयति ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ इनिप्रत्ययो नियम्यत इति । पूर्ववन्नियमो वेदितव्यः ।

तदिहेत्यादि । यतो व्रीह्यादिषु मालाशब्दः पठ्यते, तस्माद् यदिह क्षेपे मालाशब्दस्य पुनर्वचनं तन्मतुपो बाधनार्थम्, न तु ठनः । सुखादिभ्य इति नोच्यत इति; अनेनैव निवर्त्तितत्वात् । मालाशब्दो हि शिखादिषु, तत्रान्तर्भाविनः क्षेपादन्यत्रेनिर्भवत्येव । शिखादित्वान्मतुप् च; मतुपस्तस्यान्यतरस्यांग्रहणेन समुच्चितत्वात्—माली, मालावानिति ॥

हस्ताज्जातौ ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे, समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते । हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती, हस्तिनौ, हस्तिनः ।

जाताविति किम् ? हस्तवान्पुरुषः ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यते । ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिप्रेतः, स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति, नियममासेवते इत्यर्थः । वर्णी, वर्णिनौ, वर्णिनः ।

ब्रह्मचारिणीति किम् ? वर्णवान् ।

ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पदमञ्जरी

हस्ताज्जातौ ॥ इनिः प्रत्ययो नियम्यते इति । मत्वर्थसम्भवमात्रेणात्र प्रकरणे नियमवाचोयुक्तिः । परमार्थतस्तु विधिरयम्, कथम् ? गजशब्दवज्जातिशब्दोऽयम्, नात्र मत्वर्थगन्धोऽस्ति । तथा च विहस्तेऽपि गजे हस्तीति भवति; जातिसद्भावात । हस्तसम्बन्धविवक्षायां च हस्तिन्यपि मतुब्भवति—हस्तवान्, हस्ती; हस्तवान्पुरुष इतिवत् । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । हस्तग्रहणं चोपलक्षणार्थं मन्यते, तेन दन्ती, विषाणी, केसरीत्यादि सिद्धं भवति ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिमत इति । यद्यपि गुरुकुलवासिनि प्रथमाश्रमे ब्रह्मचारिशब्दः प्रसिद्धः, तथापीह लक्ष्यानुरोधात्त्रैवर्णिकमात्रमभिमतः, न त्वाश्रम इत्यर्थः, तस्य कादाचित्कं ब्रह्मचर्ययोगं दर्शयति । *स हीति ।* ब्रह्म चरतीति ब्रह्मचारी, ब्रह्म=वेदः । इह तु तदध्ययनार्थो नियमविशेषोऽभिमत इत्याह—*नियममिति ।* तत्र ब्रह्मचारीति 'व्रते' इति णिनिः । ब्रह्मचारिशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागेन त्रैवर्णिकमात्रपरत्वे कारणमाह—*ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा इति ॥*

न्यासः

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ हस्ताज्जातौ ॥ हस्तेन हस्तमात्रं प्रतीयते, न तु जातिः । पुरुषशब्दप्रयोगात् पुरुषजातिर्गम्यते ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यत इति । एतेन समुदायोपाधित्वं ब्रह्मचारिणो दर्शयति । विद्याग्रहणार्थं यदोपनीयते ततः सेवितव्यो यो नियमविशेषस्तद् ब्रह्म, तच्चरति ब्रह्मचारी, आवश्यके णिनिः । तत्र नियमविशेषचरणे ब्राह्मणादीनामेव त्रयाणां वर्णानामधिकारः, न शूद्रस्येत्याह—**ब्रह्मचारीति त्रैवर्णिकोऽभिप्रेत इति ।** त्रिषु वर्णेषु भवः, तत्रान्तर्भूतत्वात् त्रैवर्णिकः । किं पुनः कारणं स एवाभिप्रेत इत्याह—**स हीत्यादि ॥**

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

'पुष्कर'—इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशोऽभिधीयते। पुष्करिणी। पद्मिनी।

देश इति किम्? पुष्करवान् हस्ती।

❋ इनिप्रकरणे बलाद्बाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् ❋। बाहुबली। ऊरुबली।

❋ सर्वादेश्चेति वक्तव्यम् ❋। सर्वधनी। सर्वबीजी। सर्वकेशी नटः।

❋ अर्थाच्चासन्निहिते ❋। अर्थी। असन्निहित इति किम्? अर्थवान्।

❋ तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् ❋। धान्यार्थी। हिरण्यार्थी।

पुष्कर। पद्म। उत्पल। तमाल। कुमुद। नड। कपित्थ। बिस।

पदमञ्जरी

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ *अर्थीति*। असन्निहितोऽर्थोऽस्येत्यर्थः। कालतश्चासन्निधिः, न देशतः। तत्र विरोधादस्तीति न सम्बद्ध्यते, ततश्चाप्राप्त एवेनिर्विधीयते, तक्रकौण्डिन्यन्यायेन च सत्तोपाधिकादिनेरभावः। *अर्थवानिति*। सन्निहितार्थ उच्यते। *तदन्ताच्चेति*। ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादयमारम्भः। *धान्यार्थीति*। धान्यरूपोऽर्थोऽसन्निहितोऽस्येत्यर्थः, कर्मधारयादिनिः। नन्वर्थयतेर्णिनिनैतत्सिद्धम्—धान्यमर्थयते धान्यार्थी? एवमपि णिनीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्नोति। एवं तर्हीदं स्यात्—अर्थनमर्थः=प्रार्थना, सा यस्यास्ति सोऽर्थी, धान्यस्यार्थो धान्यार्थः=धान्यप्रार्थना, सा यस्यास्ति स धान्यार्थीति। एवं च कृत्वेदमपि सिद्धं भवति—अर्थिकः, प्रत्यर्थिक इति।

न्यासः

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ इह कस्मान्न भवति—पुष्कराणि पद्मान्यस्मिन् देशे सन्तीति? इतिकरणानुवृत्तेः।

अर्थाच्चासन्निहित इति। असन्निहितग्रहणे तस्य चास्तित्वेन विरोधः। यदि ह्यसन्निहितोऽर्थः, न नाम विद्यते; यदि विद्यते, कथमसन्निहितः? तस्माद् विशेषणोपादानादस्तीत्येतद् विशेषणमुत्सृज्यासन्निधानोपाधिकादर्थात् प्रत्ययो विधीयते। अभिधानशक्तिस्वाभाव्याच्च। **अर्थीति**। अभिलाषवानेवोच्यते। न सर्वोऽसन्निहितोऽर्थः प्रत्ययान्तेन तद्विमर्शादसन्निहितवान्, अतः प्रत्ययो वक्तव्यः? न वक्तव्यः, कथं पुनरनुच्यमानो लभ्यते? 'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणेन यथा 'अष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयादीनां दीर्घश्च' इत्येवमादिकं कार्यं सम्पाद्यते, तथेदमपि।

तदन्ताच्चेत्यादि। असन्निहितमित्यनुवर्त्तते, असन्निहितोपाधिकादर्थादिनिप्रत्ययो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं तु कृतप्रायम् ॥

मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष । शिरीष । यवास । प्रवास । हिरण्य[1] । पुष्करसादिः ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्यांग्रहणेन प्रकृत इनिः समुच्चीयते । बलवान्, बली । उत्साहवान्, उत्साही ।

बल । उत्साह । उद्भाव । उद्वास । उद्वाम । शिखा । पूग । मूल । दंश । कुल । आयाम । व्यायाम । उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध । बलादिः ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्नन्तात्प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे,

पदमञ्जरी

'अर्थाच्चासन्निहिते' इति तूच्यमाने इनेरेव विधानाट्ठन्न स्यात्। 'एकाक्षरात्कृतो जातेः' इति प्रतिषेधोऽनित्यः, तेन कार्यी कार्यिक इतिवद् इनिठनौ भविष्यतः, मतुबनभिधानान्न भविष्यति । न च धनवाचिनोऽर्थशब्दात्सन्निहितादपीनिठनोः प्रसङ्गः; अनभिधानात् । एवम् 'अर्थाच्चासन्निहितात्तदन्ताच्च' इति न वक्तव्यमिति स्थितम् ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि । पूर्ववत्समुच्चये तस्य वृत्तेः ? चकार एव तु न कृतः, किं कुर्मः ! यदि तु विकल्पार्थेनानेन प्रत्ययो विकल्प्येत, ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनौ द्वावपि स्याताम् । नन्वेवं सति सूत्रारम्भोऽनर्थकः स्यात्, विनाप्यनेन प्रत्ययत्रयस्य सिद्धत्वात्, तत इनिरेव भविष्यति । कुतो नु खल्वेतद्—इनिरेव भविष्यति न पुनष्ठनेव स्यादिति ? तस्मात्समुच्चयः ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ प्रथमिनी, दामिनीति । 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च' इति तदन्तविधिः, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥

न्यासः

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ यद्यन्यतरस्यांग्रहणेन प्रत्ययो विकल्प्यते—बलादिभ्यो मतुब्विकल्पो भवतीति, ततो मतुपा मुक्ते यथाप्राप्तमिनिठनावपि स्याताम्, इनिरेव चेष्यते, स कथमिनिरेव लभ्यते, यद्यन्यतरस्यांग्रहणेनेनिः समुच्चीयते, न मतुबिति विकल्पेन ? इत्येवं चेतसि कृत्वाह—**अन्यतरस्यांग्रहणेनेत्यादि** । ननु यदीनिठनौ द्वावपि स्याताम्,सूत्रारम्भोऽनर्थक स्यात्; विनाप्यनेन प्रत्ययस्य सिद्धत्वात् , तस्मान्मतुपोऽपि विकल्पस्यानेन दोषः ? नैतदस्ति; आरम्भसामर्थ्यादिनिठनोरन्यतरो भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते, न त्विनिरेव । तस्मादिनिसमुच्चयार्थमेवान्यतरस्यांग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

1. कैरव, कल्लोल, तरङ्ग, वयस—एते शब्दा अत्र गणे पुस्तकान्तरेऽधिकाः ।

समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते। प्रथिमिनी। दामिनी। मशब्दान्तात्—होमिनी। सोमिनी।

संज्ञायामिति किम्? सोमवान्। होमवान्॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः॥ १३८॥

कम्, शमिति मकारान्तावुदकसुखयोर्वाचकौ; ताभ्यां ब, भ, युस्, ति, तु, त, यस्—इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे। कम्बः, शम्बः। कम्भः, शम्भः। कंयुः, शंयुः। कन्तिः, शन्तिः। कन्तुः, शन्तुः। कन्तः, शन्तः। कंयः, शंयः।

सकारः पदसंज्ञार्थः, तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः। संज्ञायां हि सत्याम्—कम्यः, शम्य इति स्यात्।

तुन्दिबलिवटेर्भः॥ १३९॥

तुन्दि, बलि, वटि—इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्तीति तुन्दिभः, बलिभः, वटिभः।

पदमञ्जरी

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः॥ कंशमिति मकारान्ताविति। 'कशब्दः सुखवार्युब्रह्ममस्तकवाचकः' इत्यकारान्तः कशब्दो यद्यपि प्रसिद्धः, मकारान्तोऽपि क्वचिदस्तीति प्रदर्शनार्थम् 'मकारान्तौ' इत्युक्तम्। *उदकसुखयोर्वाचकाविति।* न यथासंख्यम्, किं तर्हि? यथासम्भवम्। कमित्युदकसुखयोर्वाचकम्, शमिति सुखस्य। 'अल्पाच्तरम्' इति सुखस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः, न कृतः सूत्रकारेणैव;

न्यासः

संज्ञायां मन्माभ्याम्॥ प्रथिमिनी, दामिनीति। प्रथिमिन्, दामिन्—इत्येताभ्यामिनिः, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः, 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्। अत्रापि संज्ञाग्रहणमितिकरणस्यैव प्रपञ्चः॥

कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः॥ उदकसुखयोर्वाचकाविति। यथासंख्यं कमित्युदकस्य वाचकः, शमिति सुखस्य। **शंयुरिति।** 'मोऽनुस्वारः', तस्य 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णः, मस्यानुनासिको यकारः।

तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवत इति। तयोः पदाधिकारे विधानात्। यदि पुनः पदसंज्ञा न स्यात्, ततस्तस्यामसत्यां पदनिबन्धनयोरनुस्वारपरसवर्णयोरभावात्—कम्युः, शम्युरित्यनिष्टं रूपं सम्पद्यते॥

तुन्दिबलिवटेर्भः॥ तुन्दिशब्दात् तुन्दादिषु 'स्वाङ्गाद्विवृद्धौ' इति पाठादिलचीनिठनोर्मतुपि प्राप्ते, बलेः पामादिपाठान्ने मतुपि, वटेर्मतुप्येव भो विधीयते॥

बलिशब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन बलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

'अहम्' इति शब्दान्तरमहङ्कारे वर्त्तते, 'शुभम्' इत्यव्ययं शुभपर्यायः; ताभ्यां युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे। सकारः पदसंज्ञार्थः। अहंयुः। अहंकारवानित्यार्थः। शुभंयुः। कल्याणवानित्यर्थः।

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकावृत्तौ
पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

पदमञ्जरी

तत्र व्यभिचरितत्वात्। उदाहरणेऽनुस्वारपरसवर्णौ, तत्र यकारवकारयोः सानुनासिकौ यकारवकारौ ॥

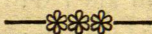
अहंशुभयोर्युस् ॥ अहमिति शब्दान्तरमेवेति । ननु नात्र कश्चिच्छब्दः प्रकृतो यदपेक्षं शब्दान्तरत्वं स्यात्? सत्यम्; 'त्वाहौ सौ' इत्यस्मदादेशोऽहंशब्दः प्रसिद्धिवशाद् बुद्धिस्थो निर्दिष्टप्रायः, तदपेक्षं शब्दान्तरत्वम्। *अहङ्कारे वर्त्तते इति* । अनेनार्थभेदमाह—'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः[1]' । *अहंयुः, शुभंयुरिति* । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ। 'ऊर्णाया युस्' इत्यत्र ये 'छन्दसि' इति नानुवर्तयन्ति तेषामत्रैवोर्णाग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः

न्यासः

अहंशुभमोर्युस् ॥ अहमिति शब्दान्तरमिति। अस्मदः 'त्वाहौ सौ' इति, त्यदाद्यत्वे च कृते यच्छब्दरूपं सम्पद्यते, तस्मादन्य एवाहमव्युत्पन्नः शब्दः, न तु तदित्येवं शब्दान्यत्वं दर्शयित्वाऽर्थान्तरं दर्शयितुमाह—अहङ्कारे वर्त्तत इति। अहंयुः, शुभंयुरिति। पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णौ।

**इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्चिकायां पञ्चमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः**



1. अ० को० (१.७.२२)।

अथ पञ्चमाध्याये तृतीयः पादः

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

'दिक्शब्देभ्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यः' इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माद्दिक्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति–'पञ्चम्यास्तसिल् । ततः । यतः । कुतः' ।

पदमञ्जरी

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति । विभक्तिरिति शब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । ननु विभक्तिशब्दः पूर्वमेव सुप्तिङां संज्ञात्वेन विनियुक्तः, संज्ञा च प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययति न स्वरूपम्, अतः सुप्तिङामेव संज्ञात्वं युक्तम्, न विभक्तिशब्दस्य ? सत्यम्; सुप्तिङस्तु संज्ञा भवन्तः प्रत्येकम्, समुदिता वा भवेयुः; न तावत्प्रत्येकम्, अनेकसंज्ञाकरणे प्रयोजनाभावात्; नापि समुदिताः, गौरवादनावृत्तेश्च । आवर्त्तिन्यो हि संज्ञा भवन्ति, न च समुदाय आवर्तते । अपर आह—"यथा 'क्ङिकनौ लिट् च' इति लिड्वद्भावो विधीयते, तथात्रापि विभक्तिवद्भावो विधीयते" इति । सुप्तिङां तु विधानमत्र नाशङ्कनीयम्;

न्यासः

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्या इति । विभक्तिरित्येष शब्दः संज्ञा येषां ते तथोक्ताः । ननु च विभक्तिशब्दः सुप्तिङां संज्ञा, संज्ञा च प्रदेशवाक्येषूच्चारिता संज्ञिनं प्रत्याययतीति सुप्तिङामेव संज्ञात्वं प्राप्नोति, न विभक्तिशब्दस्य स्वाभिधेये गुणीभूतस्य ? नैष दोषः; एवं सति सुप्तिङां विभक्तिसंज्ञाविधानमनर्थकं स्यात् । यथा वृद्धिशब्दः स्वाभिधेये लौकिकेऽर्थे गुणीभूतोऽप्यादैच् प्रति संज्ञात्वमनुभवति, तथा विभक्तिशब्दोऽपि तसिलादीन् प्रति संज्ञात्वेन वेदितव्यः । अथ तत्रैव कस्मान्नोच्यते–'सुपो विभक्तिश्च प्राग्दिशश्च' इति, एवं सति पुनर्विभक्तिग्रहणं कर्त्तव्यं न भवति ? नैवं शक्यम्; एवं हि न्यासे सति 'कुत आरभ्य प्राग्दिशीयाः ?'—इति न ज्ञायते । किञ्च 'दिगादिभ्यो यत्', 'तेनैकदिक्' इति चानेकं शास्त्रे दिग्ग्रहणमित्यवधिरपि सन्दिह्येत । 'किंसर्वनामबहुभ्यः' इत्येवमादेश्च कार्यस्यावधिदर्शनार्थं पुनरिह 'प्राग्दिशः' इति वाच्यमेव स्यात् । तस्माद् यथान्यासमेव साधु । **ततः, यत इति ।** 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यनुवर्त्तमाने 'त्यदादीनामः' इत्यत्वम्, 'न विभक्तौ तुस्माः' इति सकारस्येत्संज्ञाप्रतिषेधः, 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वाद् विभक्तेर्लुक् । **कुत इति ।** 'कु तिहोः' इति किमः कुभावः ।

त्यदादिविधय इति । त्यदादयोऽत्र विभक्तिनिबन्धनाः । **तत इति ।** त्यदादिविधेरत्वस्योदाहरणम् । **इहेति ।** इदमो विभक्तिस्वरस्य । इदमः सप्तम्यन्तात् 'इदमो हः'

तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनम्—त्यदादिविधयः इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । 'ऊडिदम्' इति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति ।

अतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः, तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च

पदमञ्जरी

पूर्वमेव विहितत्वात् । *त्यदादिविधय इति ।* त्यदादीनां यानि कार्याणि त्यदादित्वप्रयुक्तानि स्वरूपप्रयुक्तानि वा ते त्यदादिविधयः । उपलक्षणं चैतत्, दानीमो मकारस्य 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधोऽपि प्रयोजनम् । *ततः, यत इति ।* 'त्यदादीनामः' इत्यत्वम् । अत्र सकारस्यानन्त्यत्वादेवेत्संज्ञाभावः । *कुत इति ।* 'कुति होः' इति कुभावः । कदेति किमः कादेशः । क्वेत्यत्र 'क्वाति' इति क्वभावः । *इहेति ।* 'इदमो हः,' 'इदम इश्' । अत्र प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमुदात्तत्वम् । तस्मादित इत्येवोदाहरणं विभक्तिस्वरस्य; अन्यथा 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । ननु च 'मध्येऽपवादाः' इति न्यायाद् 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यस्यैव विभक्तिस्वरोऽपवादः, न लित्स्वरस्य, लित्स्वर एव तु विभक्तिस्वर परत्वाद्बाधेत ? नैष दोषः; नात्राकृते लित्स्वरे विभक्तिस्वरः प्राप्नोति, किं कारणम् ? 'अन्तोदात्तात्' इति वर्त्तते, तत्र निमित्तमेव लित्स्वरो विभक्तिस्वरस्य । यद्यपि 'ऊडिदम्' इत्यत्र 'सावेकाचः' इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते, तथाप्या पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान्प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञकः सर्वोऽसौ तृतीयादिरिति तसिलादयोऽपि तृतीयादिग्रहणेन गृह्यन्त एव ।

अतः परमित्यादि । एतत् 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यत्रैव व्याख्यातम् । *वावचनं*

न्यासः

इति हप्रत्ययः, 'इदम इश्' इतीशादेशः । 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' इति इदमः परस्योदात्तत्वं विभक्तित्वे सति सिद्धं भवति । अत्र तु प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धमाद्युदात्तत्वम् । तस्माच्चोदाहरणदिगियम् प्रदर्शिता । इदं त्वत्रोदाहरणं युक्तम्—इत इति । इदमस्तसिल्, पूर्ववदिश् । अत्र ह्यसति विभक्तित्वे लिति प्रत्ययात् पूर्वमाद्युदात्तत्वं स्यात् । तस्मिंस्तु 'ऊडिदम्' इत्यादिनेदमः परस्य तस आद्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । ननु च सत्यपि विभक्तित्वे परत्वाल्लित्स्वरेण भवितव्यम् ! नैष दोषः; 'लिति' इत्यत्र हि 'ऊडिदम्' इत्यादिकं सूत्रमनुवर्त्तिष्यते लित्स्वरबाधनार्थम् । नन्वेवमपि नैव विभक्तेरुदात्तत्वं सिध्यति ? तत्र हि 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्त्तते, न च तसिलादयस्तृतीयादिग्रहणेन गृह्यन्ते । तृतीयैकवचनमारभ्य आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यावान् प्रत्ययो विभक्तिसंज्ञः सर्वोऽसौ तृतीयादिः ।

अतः परमित्यादि । सामर्थ्यं हि नाम सम्बन्धार्थता, सा च प्रतियोगिनमपेक्षत एव येन सहैकार्थीभावो भवति तस्मिन् प्रतियोगिनि सति, नान्यथा । प्राथम्यमपि प्रतियोग्यपेक्षमेव । द्वितीयं हि प्रतियोगिनमपेक्ष्य प्रथममित्युच्यते । इत उत्तरं प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थ-

प्रतियोग्यपेक्षत्वान्नोपयुज्यत इति द्वयमपि निवृत्तम् । वावचनं तु वर्त्तते एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति—कुतः, कस्मात्, कुत्र, कस्मिन्निति ।

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ २ ॥

'प्राग्दिशः' इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः । सर्वनामत्वात्प्राप्ते ग्रहणे द्व्यादिपर्युदासः क्रियते । कुतः, कुत्र । यतः, यत्र । ततः, तत्र । बहुतः । बहुत्र ।

अद्व्यादिभ्य इति किम् ? द्वाभ्याम्, द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं किमर्थम् ? वृक्षात्, वृक्षे ।

प्राग्दिश इत्येव—वैयाकरणपाशः ।

पदमञ्जरी

त्वनुवर्त्तत एवेति । तस्य पृथक्स्वरितत्वात् । अथ 'सुपः, विभक्तिश्च' इत्यत्रैव 'प्राग्दिशश्च' इत्युच्येत ? नैवं शक्यम्; एवं ह्युच्यमाने न ज्ञायते—कुत आरभ्य प्राग्दिशीया ? इति । बह्वश्च दिक्शब्दाः–'दिगादिभ्यो यत्' इत्येवमादयः, ततश्चावधिरपि न निश्चितः स्यात् । 'किंसर्वनामबहुभ्यः' इत्यादेश्च कार्यस्य विषयनियमार्थं पुनरिह 'प्राग्दिशः' इति वाच्यमेव स्यात् । यदि पुनरिहैव 'सुप्तिङौ च' इत्युच्येत ? एवमपि 'तिङस्त्रीणित्रीणि' इत्यत्र तिङ्ग्रहणम् सुप इति च तत्र वक्तव्यं पुरुषवचनसंज्ञार्थम्, तत्र नास्ति विशेषः ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ अधिकारोऽयम्, परिभाषा वेति दर्शयति । *प्रत्ययो वेदितव्य इति* । द्वाभ्याम्, द्वयोरित्यत्र तसिल्त्रलौ न भवतः ।

प्रकृतिपरिसंख्यानम्=प्रकृतिपरिगणनम् । *वैयाकरणपाश इति* । अस्तात्यादयो ग्रहणवद्भ्यो विधीयन्त इति प्रकृतिपरिसंख्यानस्य तत्रासम्भवाद्व्यवहितोऽपि

न्यासः

एव भवन्तीति, न तद्विधौ द्वितीयस्य प्रतियोगिनः सम्भवः; तदभावात् सामर्थ्यप्राथम्ययोरपि नास्त्येव सम्भवः; तयोः प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । यतश्चैतदेवम्, ततः **सामर्थ्याधिकारः प्रथमग्रहणञ्च नोपयुज्यत इति द्वयमपि निवृत्तम्** । यद्येवम्; वावचनस्यापि निवृत्तिः प्राप्नोति, एकयोगनिर्दिष्टत्वात् ? इत्याह—**वावचनं तु वर्त्तत एवेति** । तस्य स्वरितत्वादिति भावः । **तेन विकल्पेनेत्यादि** । तेनोत्तरसूत्रे वाग्रहणानुवृत्तेः फलं दर्शयति ।

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ॥ **कुत्रेति** । 'सप्तम्यास्त्रल्', पूर्ववत् कुभावः । **प्रकृतिपरिसंख्यानमिति** । प्रकृतिपरिगणनम् । **वैयाकरणपाश इति** । 'याप्ये पाशप्' । अयं चावधेः परो वक्ष्यत इत्यन्याभ्योऽपि प्रकृतिभ्यो भवति । **सर्वनामत्वादेव सिद्ध इति** ।

सर्वनामत्वादेव सिद्धे किमो ग्रहणं द्व्यादिपर्युदासाद् ।

❀ बहुग्रहणे संख्याग्रहणम् ❀ । इह न भवति—बहोः सूपात्, बहौ सूपे इति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

'प्राग्दिशः' इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु प्रत्ययेषु परतः । शकारः सर्वादेशार्थः । इह ॥

पदमञ्जरी

पाशप् प्रत्युदाहृतः । *द्व्यादिपर्युदासादिति* । यदि पुनरयं द्व्यादिभ्यः प्राक् किं पठ्येत, नैवं शक्यम्; एकशेषे हि दोषः स्यात्, त्यदादीनां यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते—त्वं च कश्च कौ, भवांश्च कश्च कौ ।

बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति । कथमिह सर्वनामसंज्ञया संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ? तैः साहचर्याद् बहुशब्दस्यापि संज्ञिनो ग्रहणम्, यस्य 'बहुगणवतुडतिसंख्या' इति संख्यासंज्ञा विहिता, न च तत्र वैपुल्यवाचिनो ग्रहणमिति अत्रापि तस्य ग्रहणाभावः ॥

इदम इश् ॥ *शकारः सर्वादेशार्थ इति* । अन्यथा विशेषविहितत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्येत्वे हलिलोपे च—एतः, एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात् ॥

न्यासः

सर्वनामत्वं किमः सर्वादिषु पाठात् । **किमो ग्रहणमित्यादि** । किंशब्दोऽयं द्व्यादिषु पठ्यत इति तस्य 'द्व्यादिभ्यः' इति पर्युदासः क्रियते । तस्मात् सर्वनाम्नोऽपि स्वशब्देनोपादानम् । यद्येवं द्विशब्दात् पूर्वं किंशब्दः पठितव्यः, एवं हि तस्य पृथग्ग्रहणं न कर्त्तव्यमेव भवति ? सत्यमेतत्; न सूत्रकारस्येह गणपाठ इति नासावुपालम्भमर्हति । अपि च त्यदादीनां यद् यत् परं तत् तच्छिष्यत इति किमः सर्वैरेव त्यदादिभिः सह विवक्षायां शेष इष्यते—त्वञ्च कश्च कौ, भवांश्च कश्च कौ; स चैवं पाठे न सिध्यतीति यथान्यासमेवास्तु ।

बहुग्रहणे संख्याग्रहणमिति । कथमिह सर्वनामसंज्ञया सर्वादयः संज्ञिनो निर्दिश्यन्ते ? तस्मात् तैः सह निर्देशाद् बहुशब्दस्यापि बहुगणादिसूत्रेण यस्य संख्यासंज्ञा विहिता तस्यैव संज्ञिनो ग्रहणं विज्ञायते । **बहोः सूपादिति** । अत्र वैपुल्यवाची बहुशब्दः ॥

इदम इश् ॥ **शकारः सर्वादेशार्थं इति** । असति हि तस्मिन् 'अलोऽन्त्यस्य' स्यात् । ततश्चेद्रूपस्य हलिलोपे कृत आद्गुणे चैतः, एहेत्यनिष्टं रूपं स्यात् । ननु चेदमस्त्यदाद्यत्वे कृतेऽतो गुणे पररूपत्वे चेद्रूपलोपे चान्त्यस्याप्यादेश इतः, इहेति सिध्यत्येव ? सिध्येद् यदि प्राक् त्यदाद्यत्वं लभ्येत; न तु तल्लभ्यम्, इत्वमेव हि तावदन्तरङ्गं स्यात् ।

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफथकारादौ प्राग्दिशीये प्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः । इशोऽपवादः । रेफेऽकार उच्चारणार्थः । 'इदमो र्हिल्', एतर्हि । 'इदमस्थमुः', इत्थम् ॥

एतदोऽश् ॥ ५ ॥

'प्राग्दिशः' इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतोऽशित्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र ।

पदमञ्जरी

एतेतौ रथोः ॥ इशोऽपवाद इति । भावे घञ्, इशो बाधनमेताभ्यां क्रियत इत्यर्थः । योगापेक्षं त्वेकवचनम्, अयं योग इशोऽपवाद इत्यर्थः । आदेशाभ्यां वा प्रत्येकमभिसम्बन्धादेकवचनम्, यथा 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेः' इति । *इशोऽपवादाविति* वा पठितव्यम् । *रेफेऽकार उच्चारणार्थ इति ।* अकारवतो रेफस्य प्राग्दिशीयस्याभावात् ॥

एतदोऽश् ॥ शकारः सर्वादेशार्थ इति । अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यात् । ननु चान्त्यस्य त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धमत्वम्, कृते तर्हि तस्मिन्नकारस्याकारः प्राप्नोति, अकारस्य अकारवचने प्रयोजनाभावात्सर्वादेशो भविष्यति ? अस्त्यन्यदकारस्याप्यकारवचने प्रयोजनम्, किम् ? योऽन्यो विधिः प्राप्नोति स मा भूदिति । कः पुनरसौ ? 'लिति' इति स्वरः । यथा–'मो राजि समः क्वौ' इति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारबाधनार्थम् ।

न्यासः

इत्वं हि तसिलादिप्रत्ययमात्रमपेक्षत इत्यन्तरङ्गम्, त्यदाद्यत्वमङ्गसंज्ञां परस्य प्रत्ययस्य विभक्तित्वं चापेक्षत इति बहिरङ्गम् । तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः ॥

एतेतौ रथोः ॥ रथोरिति वर्णयोरिदं ग्रहणम् । तत्र 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति रेफादौ थकारादौ च कार्यं विज्ञायत इत्याह–रेफादावित्यादि । रेफस्याकार उच्चारणार्थ इति कथं ज्ञायते ? इदमः परस्य प्राग्दिशीयस्याकारवतो रेफस्याभावात् ॥

एतदोऽश् ॥ शकारः सर्वादेशार्थ इति । ननु चान्त्यस्य स भवन् यदि तावदकृते त्यदाद्यत्वे भवति ततो दकारस्य भवन्ननर्थकः प्रसज्येत, त्यदाद्यत्वेनापि हि तस्याकारो लभ्यत एव; अथ त्यदाद्यत्वे कृतेऽकारस्य स्थाने भवन्ननर्थक एव प्रसज्यते, न ह्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमस्ति, कृतवांश्च; तत्र वचनादसत्यपि शकारे सर्वादेशो भविष्यति ? नैतदस्ति; अस्ति ह्यकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । किम् ? अतः, अत्रेत्यत्र योऽन्यः प्राप्नोति स मा भूदिति । कः पुनरसौ ? लिति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तः । तस्माच्छकारः कर्त्तव्यः ।

'एतदः' इति योगविभागः कर्त्तव्यः। एतदो रथोः परत एत, इत्-इत्येतावादेशौ भवतः—एतर्हि, इत्थम्। रेफादिः 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इति विद्यत एव। थमुप्रत्ययः पुनरेतद उपसंख्येयः॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि॥ ६॥

सर्वस्य 'स' इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याम्। सर्वदा। सदा।

प्राग्दिशीय इत्येव—सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी॥

पदमञ्जरी

योगविभाग इति। अशो बाधनार्थः। *थमुप्रत्ययः पुनरिति*। अन्यथा य एवासावविशेषविहितस्थकारादिः 'प्रकारवचने थाल्' इति तत्रैव स्यात्। स तर्ह्युपसंख्येयः? नेत्याह, इदमा थकरादिं विशेषयिष्यामः—इदमो यस्थकारादिस्तत्रेति,स च थमुरेव। ततश्चास्मादेव ज्ञापकात्थमुर्भविष्यति, तेन च थाल्बाध्यते।

भाष्ये तु 'एतदोऽन' इति नकारान्त आदेश इति स्थितम्। स चानेकाल्त्वात्सर्वादेशः, ततः स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे सति नलोपः—अतः, अत्र॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि॥ 'दि' इति दकारादियं सप्तमी, तत्र 'यस्मिन् विधिः' इति तदादेर्ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—*दकारादौ प्रत्यये परत इति*।

सर्वदा ब्राह्मणीति। किमर्थं स्त्रीलिङ्गोपन्यासः? यो हि मन्यते—दीति दाशब्दादियं सप्तमी न तु दकारात्, तत्र क्त्वो ल्यप्, 'हलः,' 'श्नः' इत्यादिवदातो लोप इति, तं प्रति दाशब्दः प्रत्युदाहृतः। एवमपि लाक्षणिकत्वादत्र दाशब्दस्य न भविष्यति? एवं तर्हि विजन्तमेतद् द्रष्टव्यम्, एवं च कृत्वा पुंल्लिङ्गमप्युदाहरणं भवत्येव॥

न्यासः

थमुः पुनरुपसंख्येय इति। तस्याविद्यमानत्वात्। उपसंख्येय इति प्रतिपाद्य इत्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—एत एव थकारादावादेशवचनं ज्ञापयति—भवत्येतदस्थमुरिति। कुतो नु खल्वेतद्? ज्ञापकात्। थमुर्भविष्यति, न पुनर्य एवासौ 'प्रकारवचने थाल्' इत्यविशेषविहितस्थकारादिस्तस्मिन्नेवादेशः स्यात्? नैष दोषः; इदमस्थकारादिविशेष इष्यते। 'एतदः' इत्यत्रापि हीदम इत्यनुवर्त्तते, तच्च नादेशविधानार्थम्; आदेशस्य पूर्वमेव विहितत्वात्। तस्मात् प्रत्ययविशेषणं विज्ञायते। तत एतेन थकारादिं विशेषयिष्यामः—इदम इत्येवं यो विहित इदंशब्देनैव यो विहितस्थकारादिरिति, थमुरेव चैवं विहितः, न थालिति युक्तमुक्तमादेशवचनं ज्ञापयति–भवत्येवैतदस्थमुरिति॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि॥ दीति दकारादियं सप्तमी। तत्र दकारमात्रस्य प्राग्दिशीयस्याभावाद् 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्यतो दकारादौ विधिर्ज्ञायत इत्याह—**प्राग्दिशीये दकारावित्यादि**। **सर्वदा ब्राह्मणीति**। 'आतोऽनुपसर्गे कः', ततष्टाप्॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः । ततः । बहुतः ॥

पदमञ्जरी

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ तसिल्प्रत्ययो भवतीति । यदि पुनः 'पञ्चम्याः' 'सप्तम्याः' इति षष्ठ्याश्रयेण पञ्चम्यादीनां तसिलादय आदेशा विज्ञायेरन्, सुब्लुक्स्वर-गुणदीर्घत्वैत्वौत्वस्मायादिविधिप्रतिषेधः । सुब्लुक्—'अव्ययात्त्यप्', ततस्त्यः, तत्रत्यः, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति तसिल्लोलुक् प्राप्नोति । स्वरः—तदा, यदा, 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति । गुणः—कुतः, 'घेर्ङिति' इति गुणः प्राप्नोति । दीर्घत्वम्—तर्हि, 'अतो दीर्घो यञि', 'सुपि च' इति दीर्घत्वं प्राप्नोति । एत्वम्—तेषु, तत्र, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं प्राप्नोति । औत्वम्–कस्मिन्, कुत्र, 'औत्' 'अच्च घेः' इत्यौत्वं प्राप्नोति । स्मायादि—तस्मात्, तस्मिन्, तत्र, 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' इति स्मात्स्मिनौ प्राप्नुतः । तस्मात् 'पञ्चम्याः सप्तम्या इति पञ्चमी, तसिलादयश्च प्रत्ययाः' इति युक्तम् । अत एव 'इतराभ्यः' इति पञ्चमीनिर्देशः; इतरथा 'इतरासाम्' इति वक्तव्यं स्यात् । यदि तर्हि तसिलादयः प्रत्ययाः, नादेशाः, 'तसेश्च' इति तस्यतेर्धातोरपि पञ्च-म्यन्तात्परस्य प्राप्नोति—तस्मात्तस्यति, यस्मात्तस्यति । आदेशपक्षे तु न दोषः; 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः', 'अपादाने चाहीयरुहोः' इत्यत्राप्यादेशत्वात्पञ्चम्या-देशस्य तसेस्तसिलादेशविधानात् ? प्रत्ययपक्षेऽपि न दोषः; तसेरितीकारो विव-क्षितः, तेन धातोर्न भविष्यति ॥

न्यासः

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ तसिल् प्रत्ययो भवतीति । आदेशा एवामी तसिलादयः पञ्चम्यादीनां स्थाने कस्मान्न क्रियन्ते, एवं हि विभक्तिसंज्ञा न कर्त्तव्या भवति ? अशक्या एत आदेशाः कर्तुम्; आदेशत्वे ह्येषामव्ययात् त्यपि–ततस्त्यः, यतस्त्य इत्यत्र 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् । लभन्ते हि स्थानिवद्भावेन सुबादेशाः सुबाश्रयं कार्यम् । तत इति, 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तः । कुत इति, 'घेर्ङिति' इति गुणः । एतर्हीति, 'सुपि च' इति दीर्घः । तत्रेति, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम् । कुत्रेति, 'अच्च घेः' इत्यौत्त्वम् । ततः, तत्रेति, 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' इति स्मात्-स्मिनौ । तस्मान् नादेशा अमी क्रियन्ते । यद्येवम्, 'तसु उपक्षये' इत्यस्मात् तस्यन्नि-त्यत्र धातुरूपस्य पञ्चम्याः परस्य 'तसेश्च' इति तसिलादेशः प्राप्नोति ? नैष दोषः; स्वार्थिकविज्ञानान्न भविष्यति । स्वार्थिका ह्येते तसिलादयः, तन्मध्ये तसिलादेशो विधी-यमानस्तथा विज्ञायते यथा स्वार्थे क्रियमाणःस्वार्थिकत्वं नातिक्रामति । 'अपादाने चाही-यरुहोः' इत्यनेन विहितस्तस्य स्वार्थिकस्य स्थाने भवंस्तसिलपि स्वार्थिक एव भवति । धातुस्तु प्रातिपदिकादर्थान्तरे वर्त्तत इति तदादेशो भवंस्तसिल् स्वार्थिको न भवति ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः', 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति वक्ष्यति। तस्य तसेः किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति। कुत आगतः। यतः। ततः। बहुत आगतः।

तसेस्तसिल्वचनं स्वार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि, अभि—इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति।

सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां प्रत्यय इष्यते। परितः। सर्वत इत्यर्थः। अभितः। उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति। कुत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र।

पदमञ्जरी

तसेश्च ॥ *तस्य तसेरिति*। परत्वात्कुतस्य तसिलोऽवकाशः—कुतोऽवहीयते, कुतोऽवरोहतीति, तसेस्तु ग्रामत आगच्छतीत्यादिः; कुत आगच्छतीत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्तसिर्भवति, तस्यानेन तसिलादेशः। *तसेस्तसिल्वचनं स्वार्थमिति*। लित्करणस्योक्तं प्रयोजनम्। *विभक्त्यर्थं चेति*। विभक्तिसंज्ञार्थं चेत्यर्थः। अन्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्विभक्तिसंज्ञाया अभावात्त्यदाद्यत्वं न स्यादिति रूपमेव न सिद्ध्येत् ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ *सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यामिति*। अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः, तेनेह न भवति—परिषिञ्चति, अभियातीति; उपर्यर्थे परिः, आभिमुख्येऽभिः। इह त्वोदनं परिषिञ्चतीति सर्वतोभावेऽपि वावचनानुवृत्तेः पक्षे तसिलभावः। *सर्वतः, उभयत इति*। सप्तम्यन्ताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः ॥

न्यासः

तसेश्च ॥ **कुत आगत इति**। 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति परत्वात् तसौ कृते तस्यानेन तसिल्। ननु च कृतेऽपि तसिलि तदेव रूपम्, तत् किमर्थमादिश्यते? इत्याह—**तसेस्तसिल्वचनमित्यादि**।

पर्यभिभ्याञ्च ॥ **सर्वोभयार्थे वर्त्तमानाभ्यामिष्यत इति**। तेनेह न भवति—परिषिञ्चति, अभियातीति। अत्र चानभिधानं हेतुः। अथ वा—'सर्वस्य' इत्यादेः सूत्रादन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा। तेन सर्वोभयार्थ एव वर्त्तमानाभ्यां भवति, नान्यत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः सप्तम्यन्ताद्धः प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । इह ॥

किमोऽत् ॥ १२ ॥

किमः सप्तम्यन्तादत्प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । क्व भोक्ष्यसे । क्वाध्येष्यसे ।

त्रलमपि केचिदिच्छिन्ति—कुत्र । तत्कथम् ? उत्तरसूत्राद्वावचनं पुरस्तादपकृष्यते ॥

वा ह च्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः सप्तम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । यथाप्राप्तं च । क्व । कुह । कुत्रचिदस्य सा दूरे क्व ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

सप्तमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणं प्रायिकविध्यर्थम्, तेन भवदादिभिर्योग एवैतद्विधानम् ।

पदमञ्जरी

किमोऽत् ॥ तकारस्य 'न विभक्तौ तुस्माः' इतीत्संज्ञाप्रतिषेधो न भवति; अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु 'इदमस्थमुः' इति थम उकारान्मकारस्येत्संज्ञापरिहाणार्थाज्ज्ञायते । दानीमस्तु मकारस्य भवत्येव प्रतिषेधः । अनित्यत्वं हि ज्ञाप्यते, न पुनस्तद्धितेष्वस्याभावः ।

उत्तरसूत्रादिति । 'किमोऽद्वा' इति सूत्रं पठितव्यम् । 'ह च छन्दसि' इत्यत्र चकारेण त्रतलोः समुच्चयादिष्टसिद्धिरिति तेषां भावः । *भागवृत्तिकारस्तु* भाषायामेतन्नेच्छति ॥

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ *पञ्चमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति* । तयोरनन्तरनिर्दिष्टत्वात् । *प्रायिकविध्यर्थमिति* । प्रायिकोऽयं विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । तेन

न्यासः

सप्तम्यास्त्रल् ॥ **इदमो हः** ॥ **किमोऽत्** ॥ **क्वेति** । 'काति' इति किमः कादेशः । 'न विभक्तौ तुस्माः' इति प्रतिषेधस्य 'इदमस्थमुः' इत्युकारेणानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वादित्संज्ञा तकारस्य । दानीमस्तु प्रतिषेधान्नास्तीत्संज्ञा; प्रयोजनाभावाच्च ।

वा ह च च्छन्दसि ॥ **इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते** ॥ **पञ्चमीसप्तम्यपेक्षमितरत्वमिति** । तदनन्तरमितरशब्दस्य ज्ञातत्वात् । अथ दृशिग्रहणं किमर्थम्, यावता 'इतराभ्योऽपि' इत्येतावतैव सिद्धम् ? इत्याह—**दृशिग्रहणमित्यादि** । प्रायिको विधिर्यथा स्यादित्येवमर्थं

के पुनर्भवदादयः ? भवान्दीर्घायुरायुष्मान् देवानाम्प्रिय इति। स भवान्, ततो भवान्, तत्र भवान्। तं भवन्तम्, तत्र भवन्तम्, ततो भवन्तम्। तेन भवता, तत्र भवता, ततो भवता। तस्मै भवते, ततो भवते, तत्र भवते। तस्माद्भवतः, ततो भवतः, तत्र भवतः। तस्य भवतः, ततो भवतः, तत्र भवतः। तस्मिन् भवति, ततो भवति, तत्र भवति। एवं दीर्घायुःप्रभृतिष्वप्युदाहार्यम्॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा॥ १५॥

'सप्तम्याः' इति वर्त्तते, न तु 'इतराभ्यः' इति। सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो भवति। त्रलोऽपवादः। सर्वस्मिन् काले सर्वदा। एकदा। अन्यदा। कदा। तदा।

काल इति किम् ? सर्वत्र देशे॥

इदमो र्हिल्॥ १६॥

पदमञ्जरी

किं सिद्धं भवति ? इत्याह-*तेनेति*। *स, भवान् ततो भवानित्यादि*। *अयं भवानिह भवानित्यादि* ह्रस्योदाहरणम्, *को भवान्, क भवानित्यादि* अतः। *दीर्घायुःप्रभृतिष्विति*। 'नित्यं समासे' इति सत्वं न भवति; उत्तरपदस्थत्वात्। 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विकल्पोऽपि न भवति; व्यपेक्षायास्तत्राश्रयणात्।

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा॥ *सप्तम्या इति वर्तत इति*। स्वरितत्वात्। *न त्वितराभ्य इति*। विपर्ययात्॥

न्यासः

दृशिग्रहणम्। तस्मिंस्तु सति शिष्टप्रयोगेऽनुगम्यमाने यत्र दृश्यते तत्र भवति, नान्यत्रेत्येषोऽर्थो लभ्यते। तेन प्रायिकत्वं विधेः सिध्यति। तेनेत्यादि। दृशिग्रहणे तु सति यत्रेतराभ्यः शिष्टप्रयोगो दृश्यते ताभ्य एव तसिलादिभिर्भवितव्यम्। भवदादियोग एवेतराभ्यो दृश्यन्ते, तेनेतरत्रैव तद्विधानम्। यदि ह्यन्येभ्योऽपि तसिलादयो भवन्ति, पूर्वं पञ्चमीसप्तमीभ्यां विधानमनर्थकम् ? नैतदस्ति; नियोगतो हि ताभ्यामिष्यते, इतराभ्यो भवदादियोगे। एतच्च पूर्वस्मिन् विधावस्मिंश्च सत्युभयं लभ्यत इति कुत आनर्थक्यम्!॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा॥ सप्तम्या इत्यनुवर्त्तत इति। तस्याः स्वरितत्वात्। न त्वितराभ्य इति। तद्विपर्ययात्। त्रलादेरपवाद इति। यथासम्भवम्। तत्र किम्शब्दात् 'किमोऽत्' इति प्राप्तस्यात्प्रत्ययस्यापवादः। केषाञ्चिन्मतेन त्रलोऽपि। तच्छब्दादपि 'तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि' इति। शेषेभ्यस्तु त्रलः। कदेति। किमः कादेशः।

'सप्तम्याः' इत्येव । 'काले' इति च । इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् र्हिल् प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले इत्येव-इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

'अधुना' इति निपात्यते । इदमोऽश्भावो धुना च प्रत्ययः । अस्मिन् काले अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद्दानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन् काले इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः सप्तम्यन्तात्काले वर्त्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकाराद्दानीं च । तस्मिन्काले तदा । तदानीम् ।

पदमञ्जरी

इदमो र्हिल् ॥ *लकारः स्वरार्थ इति* । यथा हीत इत्यत्र 'ऊडिदम्' इत्यादिना स्वरो भवति, तथेह न भवति; लित्त्वस्याचरितार्थत्वात् । तसिलस्तु लित्त्वमिदमोऽन्यत्र चरितार्थम् ॥

अधुना ॥ *इदमोऽश् भावो धुना च प्रत्यय इति* । तत्र 'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तिस्वरः, स च 'आदेः परस्य' इत्यादेर्भवति । *भाष्ये* त्वधुनाप्रत्यय आश्रितः, तत्रेदम इशो यस्येतिलोपः, निपातनाच्च मध्योदात्तत्वम् ॥

तदो दा च ॥ *दावचनमिति* । अपर आह—'अदाप्रत्ययोऽयं न दाप्रत्ययः' इति, तत्राद्युदात्तत्वं पक्षे भवति ॥

न्यासः

इदमो र्हिल् ॥ **हस्यापवाद इति** । 'इदमो हः' इति प्राप्तस्य । **लकारः स्वरार्थ इति** । 'लिति' प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यात् । ननु च यथा इत इत्यत्र-'ऊडिदम्' इत्यादिना विभक्तिस्वरो भवति, तथेहापि तेनैव भवितव्यम् ? नैतदस्ति; तथा हि युक्तमित इत्यत्र यद् विभक्तिस्वरो भवतीति; तसिलो लित्त्वस्य परितः, अभित इत्यत्र चरितार्थत्वात्, अस्य तु र्हिलो लित्करणमकृतार्थम् । तद् यदि विभक्तिस्वरेण बाध्येत तस्यानर्थक्यं स्यात् । तस्माल्लित्स्वर एव भवति ॥

अधुना ॥ **दानीञ्च** ॥ दानीञ्चेति योगविभाग उत्तरार्थः—'तदो दा च' इत्यत्र दानीमेव यथा स्यात् , पूर्वसूत्रविहितः प्रत्ययो मा भूदिति ॥

तदो दा च ॥ **अनर्थकमिति** । वैचित्र्यार्थम् । अन्यस्याभावादनर्थकं वैचित्र्येण सार्थकमेव । विहितत्वादिति । 'सर्वैकान्य' इत्यादिना ॥

तदो दावचनमनर्थकम्; विहितत्वात् ॥

तयोर्दार्हिलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

'तयोः' इति प्रातिपदिकनिर्देशः। तयोरिदमः तदश्च यथासंख्यं दा-र्हिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये। चकाराद्यथाप्राप्तं च। इदावत्सरीयः। इदं तर्हि। इदानीम्। तदानीम् ॥

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

'छन्दसि' इति न स्वर्यते, सामान्येन विधानम्। किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽनद्यतने कालविशेषे वर्त्तमानेभ्यो र्हिल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्। कर्हि, कदा। यर्हि, यदा। तर्हि, तदा ॥

सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

'सप्तम्याः' इति, 'काले' इति च वर्त्तते। सद्यःप्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते। प्रकृतिः, प्रत्ययः, आदेशः, कालविशेष इति सर्वमेतन्निपातनाल्लभ्यते। समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः, अहन्यभिधेये। समानेऽहनि सद्यः।

पदमञ्जरी

तयोर्दार्हिलौ चच्छन्दसि ॥ तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः, व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥

सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ *अहन्यभिधेय इति*। सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थ इत्यर्थः। तद्दर्शयति—*समानेऽह्नि सद्य इति*। एवं *संवत्सरेऽभिधेय इत्यादिष्वपि* द्रष्टव्यम्।

न्यासः

तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ॥ **इदा**। 'इदम इश्'। तथा वर्णव्यत्ययेन दकारस्य धकारः। **इदानीं तदानीमिति**। दानीम्प्रत्ययस्योदाहरणम् ॥

अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ॥ तसिलादिषु प्राप्तेषु र्हिल्प्रत्ययो विधीयते। **कर्हीति**। 'किमः कः'। **कदा, यदा, तदेति**। 'सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा' ॥

सद्यः परुत्परार्य्यैषमः परेद्यव्यद्य पूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ **समानेऽहनि सद्य इति**। निमित्तनिमित्तिनोः समाने साधारणेऽहनि निपा-

पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते, उदारी च प्रत्ययौ, संवत्सरेऽभिधेये। पूर्वस्मिन्संवत्सरे परुत्। पूर्वतरे संवत्सरे परारि।

इदम इश्भावः, समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये। अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः।

परस्मादेद्यविः प्रत्ययोऽहनि। परस्मिन्नहनि परेद्यवि।

इदमोऽश्भावो द्यश्च प्रत्ययोऽहनि। अस्मिन्नहनि अद्य।

पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस्-प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये। पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः। अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः। अन्यतरस्मिन्नहनि अन्यतरेद्युः। इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः। अपरस्मिन्नहनि अपरेद्युः। अधरस्मिन्नहनि अधरेद्युः। उभयोरह्नोः उभयेद्युः। उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः।

❀ द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः ❀। उभयद्युः॥

प्रकारवचने थाल्॥ २३॥

'किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः' इति वर्त्तते। 'सप्तम्याः' इति, 'काले' इति च निवृत्तम्। सामान्यस्य विशेषो भेदकः=प्रकारः। प्रकृत्य-

पदमञ्जरी

उभयोरह्नोरुभयेद्युरिति पाठः। प्रायेण तु *उभयस्मिन्नहनीति* पठ्यते, तत्रोभे अहनी अवयवौ यस्य समुदायस्य तदहर्द्वयमुभयमहरित्युक्तम्॥

प्रकारवचने थाल्॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति। यथा ब्राह्मणसामान्यस्य माठरादयः। अनेनैतद्दर्शयति—यद्यपि सादृश्यमपि प्रकारः, यथा 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यत्र वक्ष्यति—'प्रकारो भेदः सादृश्यं च, तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते' इति; तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते, अनभिधानादिति। *तेन प्रकारेण तथेति*। प्रथमान्तात्तु न भवति—स प्रकारस्तथेति; अनभिधानादेवेति भावः।

न्यासः

तनमेतत्। तद्यथा—सद्यः प्राणहरणं मर्मणि ताडनमिति। यस्मिन्नेवाहनि मर्मणि ताडनं तस्मिन्नेवाहनि प्राणहरणमित्यर्थः।

उदारी चेति। उच्च आरिश्चेति उदारी।

परस्मादेद्यवीति। परशब्दादेद्यवित्ययो भवत्यहन्यभिधेये॥

प्रकारवचने थाल्॥ सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति। यथा ब्राह्मण इति सामान्यम्, तस्य विशेषा माठरादयः प्रकारा इति।

र्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणम्, स तु स्वभावात्प्रकारवति वर्त्तते । थाल्पुनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥

इदम्-शब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोऽपवादः । अनेन प्रकारेण इत्थम् । उकारो मकारपरित्राणार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति[1] । केन प्रकारेण कथम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्धेतौ वर्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने छन्दसि विषये । हेतौ तावत्—कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । प्रकारवचने—कथा देवा आसन्पुराविदः ।

विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोऽवधिः ॥

पदमञ्जरी

किंसर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेन थाला सामान्यविहितस्य जातीयरो बाधप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याऽऽह—*जातीयरोऽपीति* । सत्यं जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणं 'प्रकारवचने जातीयर्' इति, कथं तर्ह्यबाधः ? अत आह—*स त्विति* । अर्थभेदाद् भेद इत्यर्थः । एवं च कृत्वा प्रकारमात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुञ्जते—तथाजातीयः, यथाजातीय इति ॥

किमश्च ॥ *योगविभाग* उत्तरत्र किम एवानुवृत्तिर्यथा स्यादिदमो मा भूदिति ॥

न्यासः

ईदृशमेव लक्षणमिति । तत् पुनः 'प्रकारवचने जातीयर्' इत्येतत् । **स तु स्वभावादित्यादिना** तुल्यलक्षणविहितयोर्विशेषं दर्शयति । अत एव विषयभेदाद् विशेषविहितेनापि थाला सामान्यविहितो जातीयर्न बाध्यते । तेन किञ्जातीयः इत्यादि सिद्धं भवति ॥

इदमस्थमुः ॥ **किमश्च ॥ योगविभाग उत्तरार्थ इति** । 'था हेतौ च' इति वक्ष्यति, स किम एव यथा स्यात्, इदमो मा भूदिति ॥

---

1. 'थालोऽपवादः'—इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः, तेभ्यो दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्योऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे। यथासंख्यमत्र नेष्यते। पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागतः, पुरस्ताद्रमणीयम्। अधस्ताद्वसति, अधस्तादागतः, अधस्ताद्रमणीयम्।

पदमञ्जरी

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः, षष्ठीसमासः। *दिशां ये वाचकास्ते दिक्शब्दा इति*। दिशां ये वाचकत्वेन दृष्टाः, त इह दिक्शब्दा विवक्षिता इति, न तु दिशमभिदधाना एवेत्यर्थः। *तेभ्य इति*। यद्यपि पूर्वादिशब्दा दिशि वर्तमानाष्टाबन्ताः, देशकालयोस्तु प्रकृत्यन्ता इति रूपभेदः, तथापि टापः स्वार्थिकत्वाद्वाचकरूपे भेदाभावात् त एव दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्त्तन्त इति वाचोयुक्तेर्नास्ति विरोधः। ये त्वर्थभेदं मन्यन्ते, तेषां सादृश्यनिबन्धनस्तेभ्य इति व्यपदेशः। कथं पुनर्दिक्शब्दा देशकालयोर्वर्त्तन्ते? स्वभावात्। पूर्वादयो हि दिशामिव देशकालयोरपि स्वभावादेव वाचकाः। कथं तर्हि त्रिषु वर्त्तमाना दिशैकया व्यपदिश्यन्ते–दिक्शब्देभ्य इति? को दोषः; अन्वयेन ह्ययं व्यपदेशः, न तु दिशामेव ये शब्दाः–इत्यवधारणेन।

अथ देशकालयोरन्यतरेण कस्मान्न व्यपदिश्यन्ते? शिंशपाचोद्यमेतत्। किं

न्यासः

था हेतौ च च्छन्दसि ॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्य इति। कथं पुनर्ये दिशां शब्दास्ते देशे काले वर्त्तन्ते? स्वभावात्। यथैव हि ते दिशि स्वभावादेव वर्त्तन्ते, न हेत्वन्तरात्; तथा देशकालयोरपि। यद्येवम्, त्रिषु वर्त्तमानाः कथं दिशा व्यपदिश्यन्ते—दिक्शब्देभ्य इति? कथं तर्हि व्यपदेष्टव्यम्, दिग्देशकालशब्देभ्य इति? नैतदस्ति; एवं हि व्यपदेशस्यैतत् फलम्–ऐन्द्र्यां दिशि निवसतीत्यत्र मा भूदिति। एत च्चान्यतमेनापि लभ्यत इत्यनेनैव व्यपदेशो युक्तः, येन व्यपदेशाल्लघु सूत्रं भवति। दिशा च व्यपदेशे लघु भवति, दिक्शब्दस्याल्पाच्तरत्वादिति दिशां तेन व्यपदेशः। एवमपि दिक्शब्दस्य दिशि वृत्तेः विशेषणमयुक्तम्, अवश्यं हि दिक्शब्दो दिशि वर्त्तते, तत्रैवं कर्त्तव्यम्—देशकालयोरिति? नैतदस्ति; एवं ह्युच्यमाने सत्युपलक्षणमेव हि दिक्शब्दः स्यात्, प्रत्ययस्तु देशकालवृत्तिभ्य एव स्यात्, न दिग्वृत्तिभ्यः। दिग्ग्रहणे तु तेभ्योऽपि भवति।

इह तिस्रो विभक्तयः, त्रयश्चार्था दिगादयः, तत्र साम्याद् यथासंख्येन भवितव्यम्–इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तामपाकर्तुमाह—**यथासंख्यमत्र नेष्यत इति**।

दिक्शब्देभ्य इति किम् ? ऐन्द्रयां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्य इति किम् ? पूर्वं ग्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् ? पूर्वस्मिन्गुरौ वसति ।

इकारस्तकारपरित्राणार्थः ॥

पदमञ्जरी

च, दिशां निर्देशे लाघवं भवति । दिक्शब्दस्योपलक्षणत्वात्पुनर्दिग्ग्रहणम्, अन्यथा देशकालवृत्तिभ्य एव स्यात्, न दिग्वृत्तिभ्यः । इह सप्तम्यादीनां विभक्तीनामर्थानां दिगादीनां च साम्यात्संख्यातानुदेशः स्यादिति ? तत्राह—*यथासंख्यमत्र नेष्यत इति* । अस्वरितत्वात् । *पुरस्ताद्, अधस्तादिति* । पूर्वाधरशब्दयोः 'अस्ताति' इति पुर, अध्—इत्येतावादेशौ । *ऐन्द्रयां दिशि वसतीति* । ऐन्द्रीशब्दोऽयम् इन्द्रसंबन्धिस्त्रीलिङ्गवस्तुमात्रमाह, दिक्शब्दसन्निधौ तु दिशि वर्त्तते इति न दिक्शब्दः । किञ्च, दिक्शब्देभ्य इत्येतस्मिन्नसति ये देशवाचिनः पञ्चालादयः, ये च कालवाचिनो मासादयः, तेभ्योऽपि प्रसङ्गः । अस्मिंस्तु सति दिक्शब्दा एव ये देशकालयोर्वर्तन्ते तेभ्य एव भवति । *दिग्देशकालेष्विति किमिति* । 'दिक्शब्देभ्यः' इतिशब्दग्रहणाद्दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्युत्पत्त्या देशकालवृत्तिभ्योऽपि सिद्धः प्रत्ययः, 'दिक्शब्दाञ्चूत्तरपद' इति पञ्चमीवदिति मत्वा प्रश्नः । *पूर्वस्मिन्गुराविति* । पूर्वशब्दोऽत्र दिगादिसम्बन्धाद्गुरौ वर्त्तते, न दिगादिषु ॥

न्यासः

तत् कथमिहैकवचननिर्देशे कर्त्तव्ये बहुवचननिर्देशः ? प्रत्येकं दिगादिवृत्तेर्बहुलविभक्त्यन्तात् प्रत्यय कर्त्तव्य इति सूचनार्थः । एवञ्चायं बहुलविभक्त्यन्तात् प्रत्ययः कृतो भवति, यदि दिग्वृत्तेरपि सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तादेव भवति—देशवृत्तेरपि, कालवृत्तेरपि । अथ वा—'था हेतौ च' इत्यतश्चकारोऽनुवर्तते, स च श्रुतिमेव समुच्चिनोति । तेन दिगादिवृत्तेः प्रत्येकं सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तात् प्रत्ययो भवति, न यथासंख्यम् । यथासंख्यं हि समुच्चयो विरुध्येत । अथ वा—'स्वरितत्वे सति यथासंख्यं भवति' इत्युक्तम्, न चेह यथासंख्यार्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते, तेन यथासंख्यं न भविष्यति ।

पुरस्तादधस्तादिति । पूर्वाधरशब्दाभ्यामस्तातिः । 'अस्ताति च' इति वक्ष्यमाणेन यथासंख्यं पुर्, अध—इत्येतौ पूर्वाधरशब्दयोरादेशौ ।

ऐन्द्रयां दिशि वसतीति । ऐन्द्रीशब्दः सामान्येनेन्द्रसम्बन्धिवस्तुमात्रमाचष्टे, दिक्शब्दसन्निधौ तु दिशि वर्तते, तेन दिक्शब्द इति लोके न प्रसिद्ध इति न भवत्यतः प्रत्ययः । **पूर्वं ग्रामं गत इति** । पूर्वशब्दोऽत्र ग्रामस्य देशात्मकत्वाद् देशे वर्तते, न त्वत्र सप्तम्यादिविभक्त्यन्तः, किं तु द्वितीयान्तः । **पूर्वस्मिन् गुरौ वसतीति** । पूर्वशब्दोऽत्र दिगाद्युपलक्षिते गुरौ वर्त्तते, न दिगादिषु ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थेऽतसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः । दक्षिणाशब्दः काले न सम्भवतीति दिग्देशवृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति, दक्षिणत आगतः, दक्षिणतो रमणीयम् । उत्तरतो वसति, उत्तरत आगतः, उत्तरतो रमणीयम् ।

अकारो विशेषणार्थः—'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति ।

पदमञ्जरी

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ किमर्थमतसुजुच्यते, न तसुजेवोच्येत, तत्रायमप्यर्थः—स्वरार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति, प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धम्, का रूपसिद्धिः ? दक्षिणोत्तरशब्दावकारान्तौ । यदा तर्हि दिशि वर्त्तमानौ टाबन्तौ भवतस्तदा यस्येतिलोपेन टापो निवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थोऽकारः, सिद्धाऽत्र टापो निवृत्तिः, कथम् ? 'तसिलादिष्वाकृत्वसुचः' इति पुंवद्भावात् । ननु च समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कस्य तेन पुंवद्भावः, आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ, कथम् ? दिशि वर्त्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरनिरपेक्षाः, देशकालयोस्तु व्यवस्थापेक्षाः । कथं तर्हि दिशि वर्तमानानां सर्वनामसंज्ञा भवति, यावता व्यवस्थायामित्युच्यते ? अत्राहुः—यद्यपि दिशि वर्तमानानां व्यवस्था न प्रवृत्तिनिमित्तम्, वस्तुतस्तु व्यवस्था विद्यते इति भवत्येव संज्ञा । व्यवस्थायामिति हि विषयो निर्दिश्यते, न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा चोत्तराः कुरव इत्यत्र निरूढत्वाद्व्यवहारस्य प्रयोक्तृभिरनपेक्ष्यमाणाया अपि वस्तुतो व्यवस्थायाः सद्भावात्सर्वनामसंज्ञाप्रसङ्गेऽसंज्ञायामिति प्रतिषेधः कृत इति । तदेवमाकृतिभेदात्तसिलादिष्वति पुंवद्भावो न

न्यासः

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ अकारो विशेषणार्थं इति । यद्यत्राकारो न क्रियते, तदा 'षष्ठी तसर्थप्रत्ययेन' इति सूत्रं कर्त्तव्यम्, एवञ्च सति तसिलोऽपि ग्रहणं स्यात् । ततश्च ततो हेतुनेत्यत्रापि तृतीयां बाधित्वा षष्ठी स्यात् । तस्मादकारो विशेषणार्थः कर्तव्यः । अथ यदा दक्षिणोत्तरशब्दौ दिशि वर्तेते, तदा टाप्श्रवणं मा भूदित्येवमर्थोऽकारः कस्मान्न भवति ? 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति पुंवद्वचनेनैव टापो निवर्त्तितत्वात् । ननु चासत्यकारे प्रत्ययस्वरेण सिद्धत्वाच्चकारोऽपि नैव कर्तव्यः, तत्र 'एकानुबन्धकग्रहणे तु न द्व्यनुबन्धकस्य' इति तसिलो ग्रहणं न भविष्यति ? एवमपि 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः', 'तेनैकदिक्', 'तसिश्च' इत्यन्यतरग्रहणं स्यात् । तस्माद् विशेषणार्थश्चकारः कर्तव्यः ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २६ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषाऽतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । परतो वसति, परत आगतः, परतो रमणीयम् । परस्ताद्वसति, परस्तादागतः, परस्ताद्रमणीयम् । अवरतो वसति, अवरत आगतः, अवरतो रमणीयम् । अवस्ताद्वसति, अवस्तादागतः, अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्चेर्लुक् ॥ ३० ॥

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति। प्राच्यां दिशि वसति । 'लुक्तद्धितलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्तते । प्राग्वसति, प्रागागतः, प्राग्रमणीयम्, प्रत्यग्वसतिः[1], प्रत्यगागतः, प्रत्यग्रमणीयम्[1] ॥

पदमञ्जरी

सिद्ध्यति । एवं तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति पुंवद्भावो भविष्यति, यथा दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र, तस्मान्नार्थोऽकारकरणेन ? इत्यत आह—*अकारो विशेषणार्थ इति* । 'षष्ठी तसर्थप्रत्येन' इत्युच्यमाने ततो ग्रामादागत इति तसिलापि योगे षष्ठी स्यात् ? 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' । इह तर्हि ततो ग्रामादन्य इत्यन्यादियोगे या पञ्चमी, तां बाधित्वा षष्ठी स्यात् ? 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इत्येवं तसिलादियोगे न भविष्यति । यस्तर्हि निरनुबन्धकः 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः', 'तेनैकदिक्', 'तसिश्च', तत्र मा भूत्—अर्जुनतः प्रत्यभिमन्युः, सुदामतो विद्युदिति ॥

अञ्चेर्लुक् ॥ *अञ्चत्यन्तेभ्य इति* । केवलेभ्यः, लिङ्गविशिष्टेभ्यश्च । *स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तत इति* । एवं चाकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घत्वं च नास्तीति, *प्रागित्यत्र* सवर्णदीर्घत्वम्, *प्रत्यगित्यत्र* यणादेशः ॥

न्यासः

विभाषा परावराभ्याम् ॥ **अञ्चेर्लुक्** ॥ दिग्शब्दादित्यधिकारात्केवलस्य चाञ्चतेरदिक्शब्दत्वाद् 'अञ्चेः' इत्यञ्चूत्तरपदस्य निर्देशोऽयं विज्ञायते, अत एवाह—**अञ्चत्यन्तेभ्य इति** । **दिक्शब्देभ्य इति** । **प्राग् वसतीति** । प्रपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विक्' इत्यादिना सूत्रेण क्विन्, 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप्, 'अचः' इत्यल्लोपः, 'चौ' इति दीर्घः—प्राची इति स्थिते, अस्तातिः, तस्य लुक्, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । **प्रत्यगिति** । प्रतीचीशब्दात् प्रत्ययः, स तु पूर्ववदुपपाद्यः ॥

१–१. मुद्रितपुस्तकेऽयं पाठो नास्ति ।

उपर्युपरिष्टात् ॥ ३१ ॥

उपरि, उपरिष्टात्–इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थे। ऊर्ध्वस्योपभाव रिल्-रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते। उध्र्वायां दिशि वसति उपरि वसति, उपर्यागतः, उपरि रमणीयम्। उपरिष्टाद् वसति, उपरिष्टादागतः, उपरिष्टाद्रमणीयम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

'पश्चात्' इत्ययं शब्दो निपात्यतेऽस्तातेरर्थे। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः। अपरस्यां दिशि वसति पश्चाद्दिशि वसति, पश्चादागतः, पश्चाद्रमणीयम्।

❋ दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्यः, आतिश्च प्रत्ययः ❋। दक्षिणपश्चात्। उत्तरपश्चात्।

❋ अर्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः ❋। दक्षिणपश्चार्धः। उत्तरपश्चार्धः।

❋ विनापि पूर्वपदेन पश्चभवो वक्तव्यः ❋। पश्चार्धः ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पदमञ्जरी

पश्चात् ॥ अपरस्य पश्चभाव इति। केवलस्य लिङ्गविशिष्टस्य च। *दिक्पूर्वपदस्य चेति*। दिग्वचनः पूर्वपदं यस्य तथोक्तः। *दक्षिणपश्चादिति*। दक्षिणस्या अपरस्याश्च दिशो यदन्तरालमिति 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति बहुव्रीहिः, दक्षिणापरा, तस्यां वसतीत्यातिप्रत्ययः, अपरस्य च पश्चभावः। *अर्धोत्तरपदस्य चेति*। अपरस्य चेत्येव। *विनापि पूर्वपदेनेति*। अपरस्य, अर्धोत्तरपदस्येति सम्बन्धः ॥

न्यासः

उपर्युपरिष्टात् ॥ **रिल्रिष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते इति**। अस्तातेरपवादौ ॥

पश्चात् ॥ **आतिश्च प्रत्यय इति**। अयमप्यस्तातेरपवादः। **दक्षिणपश्चादुत्तरपश्चादिति**। दक्षिणापरस्यां दिशि वसतीति दक्षिणपश्चात्। एवमुत्तरपश्चात्।

अर्धोत्तरपदस्य चेति। अपरस्येति सम्बध्यते।

विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्य इति। अपरस्यार्द्धोत्तरपदस्येति प्रकृतेन सम्बन्धनीयम्। अत्र सर्वत्र वक्तव्यशब्दो व्याख्याने वर्त्तते। तत्रेदं व्याख्यानम्-उत्तरसूत्रात् सिंहावलोकितेन चकारोऽत्रावतिष्ठते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः। तेन दिक्पूर्वपदस्यापरशब्दस्य पश्चभाव इत्येवमादिकं कार्यं सिद्धं भवति ॥

पश्च-पश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये अस्तातेरर्थे । चकारात् पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावोऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्याघ्रो जायते पश्च सिंहः, पश्चा सिंहः, पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति उत्तराद्वसति, उत्तरादागतः, उत्तराद्रमणीयम् । अधराद्वसति, अधरादागतः, अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति, दक्षिणादागतः, दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे । अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृते 'पञ्चम्याः' इति पञ्चमी पर्युदस्यते । तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः ।

पदमञ्जरी

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ आतिप्रत्ययो भवतीति । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजपि भवति, अधरशब्दादस्तातिरपि; 'अस्ताति च' इत्यधरशब्दस्याधादेशविधानाल्लिङ्गात् । अत्र चोत्तरादीनां सप्तम्यादीनां च साम्ये सत्यपि पूर्ववद्यथासंख्याभावः । अस्तादिस्तूत्तरादीनां न सम्भवति, दक्षिणशब्दस्य काले वृत्त्यसम्भवात् ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ अदूरे चेत्यादि । यद्यप्यवधिरवधिमान् वा सूत्रे न श्रूयते, तथापि दिक्शब्दानामवध्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति । अवधिश्चावधिमन्तमपेक्षते इति सामर्थ्यादेव विशेषो लभ्यते । तत्र देशकालयोरवध्यपेक्षायां न विवादः, दिशि तु विवदन्ते ।

न्यासः

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ उत्तरदक्षिणाभ्याम् 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्', 'एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः', 'दक्षिणादाच्', 'आहि च दूरे', 'उत्तराच्च' इत्येभिर्योगैरतसुजादिषु प्राप्तेष्वधरादप्यस्यस्तातावातिर्विधीयते, तस्यास्तातिर्बाध्यत एव । अतसुजादयस्तु वचनात्पक्षे भवन्त्येव । अत्र च यद्यप्युत्तरादीनां सप्तम्यादीनां च विभक्तीनां दिगादीनां चोपाधीनां त्रित्वम्, तथापि यथासंख्यं न भवति । कुतः ? तदर्थस्य स्वरितत्वस्याप्रतिज्ञानात् । लघ्वक्षरस्याधरशब्दस्यापूर्वनिपातािल्लक्षणव्यभिचारचिह्नाद्वाऽस्य लक्षणान्तरनिरपेक्षतां दर्शयन् यथासंख्यलक्षणमिह नापेक्ष्यत इति सूचयति । तेन विभक्तिभिस्तावद् यथासंख्यं न भवति । उपाधिभिस्तु दक्षिणशब्दस्य काले वृत्त्यसम्भवाच्च ॥

एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवतीति । कथं पुनरेवं

उत्तरेण वसति, उत्तराद्वसति, उत्तरतो वसति। उत्तरेण रमणीयम्, उत्तराद्रमणीयम्, उत्तरतो रमणीयम्। अधरेण वसति, अधराद्वसति, अधस्ताद्वसति। अधरेण रमणीयम्, अधराद्रमणीयम्, अधस्ताद्रमणीयम्। दक्षिणेन वसति, दक्षिणाद्वसति, दक्षिणतो वसति। दक्षिणेन रमणीयम्, दक्षिणाद्रमणीयम्, दक्षिणतो रमणीयम्।

अदूर इति किम्? उत्तराद्वसति। अपञ्चम्या इति किम्? उत्तरादागतः।

❀ अपञ्चम्या इति प्रागसेः ❀। असिप्रत्ययस्तु पञ्चम्यन्तादपि भवति।

केचिदिहोत्तरादिग्रहणं नानुवर्तयन्ति। दिक्शब्दमात्रात्प्रत्ययं मन्यन्ते—पूर्वेण ग्रामम्, अपरेण ग्रामम्॥

दक्षिणादाच्॥ ३६॥

पदमञ्जरी

प्रागसेरिति। 'असिपुरधवश्चैषाम्' इत्यस्मात्। *दिक्शब्दमात्रादिति*। तेन पूर्वेण वसतीत्याद्यपि भवति। अञ्चत्यन्तात्तु न भवति; व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। अस्तु वा तदन्तादपि, 'अञ्चेर्लुक्' इत्यनुवृत्तेर्लुग्भविष्यति।

पकारः स्वरार्थ इति। 'एनपा द्वितीया' इति विशेषणार्थस्तु न भवति। अस्त्वेनेनेति, 'अतसर्थप्रत्ययेन' इत्यनुवृत्तेः 'द्वितीयाटौःस्वेनः' इत्यस्यात्र ग्रहणं न भविष्यति॥

न्यासः

विशेषो लभ्यते, यावता सूत्रेऽवधिशब्दो न श्रूयते, नाप्यवधिमान्? दिक्शब्दानामवध्यपेक्षा प्रवृत्तिर्भवति। अवधिमानप्यवधिमपेक्ष्य भवतीति सामर्थ्यादनुक्तोऽप्येष विशेषो लभ्यत इति। अधस्ताद् वसतीति। 'अस्ताति च' इति वक्ष्यमाणेनास्तातौ परतोऽधरशब्दस्यादेशः।

प्रागसेरिति। 'असि पुरधवश्चैषाम्' इति वक्ष्यमाणः। केचिद् दिक्शब्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्त इति तेषां मतेन पूर्वेण वसतीत्याद्यपि भवति। यदि दिक्शब्दमात्रात् प्रत्ययो भवतीत्यञ्चत्यन्तादपि स्यात्? भवतु, 'अञ्चेर्लुक्' इति लुग् भविष्यति? नैतदस्ति; 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते' इत्यस्तातेरेवात्रानेन लुक्, नान्यस्य। एवं तर्ह्यन्यतरस्यामिति व्यवस्थितविभाषेयम्। तेनाञ्चत्यन्तान्न भविष्यति।

पकारः 'एनपा द्वितीया' इति विशेषणार्थः, स्वरार्थश्च॥

'अदूर' इति न स्वर्यते । 'अपञ्चम्याः' इति वर्तते । दक्षिणशब्दादाच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् ।

अपञ्चम्या इत्येव—दक्षिणत आगतः ।

चकारो विशेषणार्थः, 'अञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच् । दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति, दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयम्, दक्षिणा रमणीयम् ।

दूर इति किम् ? दक्षिणतो वसति ।

अपञ्चम्या इत्येव—दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातेरर्थे, दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । उत्तरा वसति, उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम्,

पदमञ्जरी

दक्षिणादाच् ॥ चकारो विशेषणार्थ इति । अन्यथा वाक्यस्मरणयोर्य आकारोऽननुबन्धकस्तेनापि योगे पञ्चमी स्यात् । अथाप्यञ्चूत्तरपदेनाहिना च साहचर्यादतसर्थस्याकारस्य ग्रहणं स्यात्, तथापि पश्चाशब्द आकारान्तो निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात् । छान्दसः पश्चाशब्दः, दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ? असन्देहार्थं तर्हि, 'अञ्चूत्तरपदाहियुक्ते' इति ह्युच्यमाने आकारप्रश्लेषो व्याख्यातव्यः स्यात् । 'अञ्चूत्तरपदाह्यायुक्ते' इति सूत्रं करिष्यते, तस्माद्दक्षिणासीत्यत्र 'स्वरितो वानुदात्तेऽपदादौ' इति विधिर्मा भूदिति चकारस्य प्रयोजनं वाच्यम् ॥

आहि च दूरे ॥ चकारादाच्चेति । अन्यथा दूरे विवक्षिते विशेषविहित आहिरेव स्यात् ॥

उत्तराच्च ॥ आजाही प्रत्ययौ भवत इति । यद्यप्याहिरनन्तरः, तथापि चकारेण व्यवहितस्यापि आचः समुच्चय इति भावः ॥

न्यासः

दक्षिणादाच् ॥ चकारो विशेषणार्थ इति । असति हि तस्मिन् पश्चाशब्द आकारान्तो निपातित इति तेनापि योगे पञ्चमी स्यात् । स्वरार्थस्तु चकारो नोपपद्यते; प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धत्वात् ॥

आहि च दूरे ॥ उत्तराच्च ॥ आजाही प्रत्ययौ भवत इति । ननु चानन्तर्यादाहि-

उत्तराहि रमणीयम् ।

दूर इत्येव—उत्तरेण प्रयाति ।

अपञ्चम्या इत्येव—उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

'अपञ्चम्याः' इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधरावराणामसिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर्, अध्, अव्—इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति, पुर आगतः, पुरो रमणीयम् । अधो वसति, अध आगतः, अधो रमणीयम् । अवो वसति, अव आगतः, अवो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकम्—अस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न बाध्यत इति । पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागतः, पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति, अधस्तादागतः, अधस्ताद्रमणीयम् ॥

पदमञ्जरी

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ आनन्तर्ययोगे षष्ठी । *असीत्यविभक्तिको निर्देशः* । *एषामिति* वचनं विस्पष्टार्थम् । सन्निधानाद्धि पूर्वादय एव स्थानिनः शक्या विज्ञातुम् ॥

अस्ताति च ॥ अस्तातीति सप्तम्यन्तम् । *असिप्रत्ययेनेति* । अधरशब्दादातिनापि ॥

न्यासः

रेव प्राप्नोति ? न; चकारोऽत्र क्रियते, स हि व्यवहितमप्यद्याचं समुच्चिनोति । तेनाऽऽजपि भविष्यतीति ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ॥ पूर्वादस्तातौ प्राप्तेऽस्ताताववरादपि विभाषातसुचीदमारभ्यते । अथ 'एषाम्' इति किमर्थमिदमुच्यते, यावता येयं पूर्वादिषु षष्ठी सैव प्रत्ययं विधाय स्थाने षष्ठी विज्ञायते, सम्बन्धभेदाच्च षष्ठ्यर्थभेदः ? सत्यमेतत्; तथापि सुखप्रतिपत्त्यर्थमेषामित्युक्तम् ॥

अस्ताति च ॥ ननु चासिना बाधितत्वात् पूर्वादिभ्योऽस्तातिना न भवितव्यम् ? इत्याह—इदमेवेत्यादि । गतार्थम् ॥

विभाषाऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परतो विभाषा 'अव्' इत्ययमादेशो भवति । अवस्ताद्वसति, अवस्तादागतः, अवस्ताद्रमणीयम् । अवरस्ताद्वसति, अवरस्तादागतः, अवरस्ताद् रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे । विधा=प्रकारः, स च सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्तमानायाः संख्याया धा प्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

पदमञ्जरी

विभाषाऽवरस्य ॥ अवित्ययमादेशो भवतीति । कथं पुनर्बहुष्वादेशेषु प्रसक्तेषु अयमेव भवतु ? अस्यैवानुवृत्तेः । अथ वा—अवरस्य यदुक्तं तदस्तातौ विभाषा भवतीति विज्ञास्यते ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ विधा प्रकार इति । 'गृह्यते' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते, तथापीह प्रकार एव गृह्यत इत्यर्थः । एतेन एका गोविधेत्यादौ न भवति । एतच्चार्थग्रहणाल्लभ्यते । इह हि विधायामिति वक्तव्ये यदर्थग्रहणं कृतं तस्यैतत्प्रयोजनम्—विधाशब्दो यत्रार्थे प्रसिद्धतरस्तस्य ग्रहणं यथा स्यात् । यथा च त्रिविधम्, बहुविधमित्यादौ प्रकारे प्रसिद्धो विधाशब्दः, न तथौदनपिण्डे । सूत्रे च—विधाशब्दस्यार्थो विधार्थ इति षष्ठीसमासः । एवं वृत्तावपि । *स च क्रियाविषय इति ।* एतच्चाभिधानस्वभावाल्लभ्यते । तदयमर्थ इत्याह—*क्रियाप्रकारे इति ।* कथं तर्हि नवधा द्रव्यम्,

न्यासः

विभाषाऽवरस्य ॥ संख्याया विधार्थे धा ॥ 'प्रकारवचने च जातीयर्' इति, तस्यायमपवादः । 'विधा = प्रकारः' इत्युक्तः 'प्रकारवचने थाल्' इत्यत्र, स च द्रव्यगुणविषयोऽप्यस्ति; तत्र यदि सोऽपि गृह्येत, द्रव्यगुणयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगाद्वा प्रत्ययान्तमलिङ्गमसंख्यं च न स्यात् । एवञ्च तस्याव्ययत्वं न स्यात्, तच्चेष्टम्; तथा हि-धाप्रत्ययोऽव्ययेषु पठ्यते-तसिलादिस्तद्धित एधाच्पर्यन्त इति । क्रियाविषये तु तस्मिन् गृह्यमाणे न दोषः; क्रियायाः सर्वदा लिङ्गसंख्याभ्यामयोगादित्येतत् चेतसि कृत्वाऽऽह—स चेत्यादि । क्रियाधातुवाच्यो विक्लेदनादिरर्थः, स च विषयोऽस्य स तथोक्तः । कथं पुनः सामान्योक्तौ विशेषस्य ग्रहणं लभ्यते ? अर्थग्रहणस्य ह्येतदेव प्रयोजनम्—प्रकार-

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

'संख्यायाः' इत्येव। अधिकरणम्=द्रव्यम्, तस्य विचालः=संख्यान्तरापादनम्—एकस्यानेकीकरणम्, अनेकस्य वा एकीकरणम्। अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति। एकं राशिं पञ्चधा कुरु, अष्टधा कुरु, अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात्परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। एकधा राशिं कुरु, ऐकध्यं कुरु। एकधा भुङ्क्ते, ऐकध्यं भुङ्क्ते।

पदमञ्जरी

बहुधा गुणाः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाथर्वणो वेद इति ? अत्रापि हि सर्वत्र क्रिया प्रतीयते—उपदिश्यते इति, भवतीति वा। द्विधा गच्छतीत्यादावेकस्या एव गमनक्रियाया अवान्तरप्रकारभेदः प्रतीयते। एकधा भुङ्क्ते इत्यत्र तु प्रकारैक्यप्रतिपादनेन तन्निवृत्तिः। एकः पाक इत्यादौ तु पाकव्यक्तेरेकत्वं विवक्षितम्, न त्ववान्तरप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारत्वमिति धाप्रत्ययाभावः। तद्विवक्षायां तु भवत्येव—एकधा पाक इति। पञ्च पाका इत्यादौ च भिन्ना एव पाका विवक्षिताः, न त्वेकस्य प्रकारवत्त्वम्। तद्विवक्षायां तु तत्रापि भवितव्यमेव—पञ्चधा पाका इति ॥

अधिकरणविचाले च ॥ *अधिकरणं द्रव्यमित्यादि*। जात्यादीनामाधारत्वात्। विचालनं विचालः=अन्यथाकरणम्, णिजन्ताद् 'एरच्'। तच्चेह संख्यासन्निधानात्संख्यान्तरापादनेनेत्याह—*तस्य विचालः संख्यान्तरापादनमिति*। *एकं राशिं पञ्चधा कुर्विति*। पञ्च राशीन्कुर्वित्यर्थः। नात्र प्रकारभेदो गम्यते, नतरां क्रियाविषय इति सूत्रारम्भः। तत्र द्रव्यस्यापि स्वभावाद्धाप्रत्ययान्तेनासत्त्वरूपेण प्रतिपादनमित्यव्ययत्वम्, यथा—सुदामतो विद्युदिति तसन्तस्य ॥

एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ॥ 'एकाद्' इति शब्दप्रधानत्वात्सर्वनामकार्याभावः। *एकधा राशिं कुर्विति*। अधिकरणविचाले उदाहरणम्। *ऐकध्यं भुङ्क्त इति*। विधार्थे।

न्यासः

विशेषणं यथा स्यादिति, अन्यथा हि 'विधायाम्' इत्येवं हि ब्रूयात्। यदि तर्हि प्रकारः क्रियाविषयो गृह्यते, नवधा द्रव्यम्, नवधा गुण इत्यत्र न प्राप्नोति ? नैष दोषः ? अत्रापि क्रियाऽध्याहर्त्तव्या। नवधा द्रव्यम्, नवधा गुण उपपाद्य विगृह्यते चेति।

अधिकरणविचाले च ॥ **एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम्** ॥ **ऐकध्यं कुर्विति**। **अधिकरणविचाल उदाहरणम्**। **ऐकध्यं भुङ्क्त इति**। विधार्थे।

प्रकरणादेव लब्धे पुनर्धाग्रहणम्—विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैव ह्येतत्प्राप्नोति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

'धा' इत्यनुवर्तते । द्वित्र्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुञादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा, द्वैधम् । त्रिधा, त्रैधम् ।

❋ धमुञन्तात्स्वार्थे डदर्शनम् ❋ । मतिद्वैधानि संश्रयन्ते । मतित्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाच्च ॥ ४६ ॥

पदमञ्जरी

प्रकरणादेव लब्ध इति । कस्मिन् लब्धे ? धाप्रत्ययस्य स्थानित्वे । इह हि पूर्वसूत्राद्धाग्रहणमनुवर्त्तते, स च पूर्वमेव विहित इति विधानासम्भवात् स्थानित्वमेव विज्ञास्यते ।

विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यादिति । स्थान्यादेशाभावोऽप्येतदर्थमेवाश्रितः; प्रत्ययान्तरेऽप्यस्मिन्दोषाभावात् । किं पुनः कारणं विधार्थे विहितस्य तस्य न स्याद् ? अत आह—*अनन्तरस्यैव हीति* । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति भावः ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ *मतिद्वैधानीति* । एकशेषेण बहुवचनम् । क्वचित् *पथि द्वैधानीति* पाठः । धमुञन्तस्यालिङ्गसंख्यत्वेऽपि तदन्तात्स्वार्थे विहितस्याप्यस्य स्वभावाल्लिङ्गसंख्यायोगः, तेनाव्ययत्वं न भवति ॥

न्यासः

अत्र धाग्रहणमनुवर्त्तते, न च तत्र विध्यर्था वृत्तिर्युक्ता; पूर्वमेव विहितत्वात् । तस्मादनुवृत्तिसामर्थ्यात् स्थानित्वं धाप्रत्ययस्य विज्ञायत इत्याह—**प्रकरणादेव लब्ध इति** । धाप्रत्ययस्य स्थानित्व इति शेषः । किं पुनः कारणमसति धाग्रहणे विधार्थे विहितस्य न भवति ? इत्याह—**अनन्तरस्यैव हीत्यादि** । असति हि पुनर्धाग्रहणे 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यधिकरणविचालार्थे यो विहितस्तस्यैव स्यात्, न तु विधार्थे यो विहितस्तस्य । पुनर्धाग्रहणे तु सति धामात्रस्यादेशः सिद्धो भवति ॥

द्वित्र्योश्च धमुञ् ॥ **मतिद्वैधानीति** । ननु च स्वार्थिकाः प्रकृतिधर्मानुवर्त्तन्त इति लिङ्गसंख्याभ्यामत्र न भवितव्यम् ? नैष दोषः; अतिवर्त्तन्ते हि कदाचित् स्वार्थिकाः प्रकृतिधर्मान्, यथा—चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमिति ॥

द्वित्र्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा, द्वैधम्, द्विधा । त्रेधा, त्रैधम्, त्रिधा ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः=कुत्सित इत्युच्यते । याप्ये वर्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः ।

यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलः, तत्र कस्मान्न भवति ? यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पदमञ्जरी

एधाच्च ॥ योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः ॥

याप्ये पाशप् ॥ याप्यशब्दोऽयमस्त्यपादानसाधनः—यापिता अस्माद् गुणा इति याप्यः=कुत्सितः, अस्ति कर्मसाधनः–यापयितव्यो याप्यो देशान्तरं प्रापयितव्यः, शरीराद्वाऽपनेतव्यः, अशक्यप्रतीकारो याप्यो व्याधिः । तत्रेहाभिधानशक्तिस्वभावादाद्यस्य ग्रहणमित्याह—*याप्यः कुत्सित उच्यत इति* ।

तत्र कस्मान्न भवतीति । व्याकरणे प्रवीणस्यापि दुःशीलत्वेन कुत्सितत्वाद् भवितव्यमेवेति भावः । *यस्य गुणस्येति* । गुणो विशेषणम्, द्रव्यं विशेष्यम् । *तस्य कुत्सायां प्रत्यय इति* । एतच्चान्तरङ्गत्वाल्लभ्यते । प्रवृत्तिनिमित्तं हि प्रत्यासन्नम्; शब्दवाच्यत्वात् । धर्मान्तरं तु तत्र वस्तुतः सदपि न शब्देन स्पृश्यते । यत्र तु प्रवृत्तिनिमित्तस्य कुत्सितं न सम्भवति—असको देवदत्तक

न्यासः

एधाच्च ॥ याप्ये पाशप् ॥ याप्यशब्दोऽयं गमयितव्ये वर्त्तते—ग्रामान्तरात् याप्य इति, अस्त्यशक्यप्रतीकारे–याप्यो रोग इति, अस्ति कुत्सिते–याप्योऽयमिति, कुत्सित इति गम्यते । पाशप्प्रत्ययान्तात् कुत्सित एव प्रतीयत इति तदभिधायिन एव याप्यशब्दस्येदं ग्रहणं युक्तम् । अत एवाह–**याप्यः कुत्सित इत्युच्यत इति** । याप्यन्ते=अपनीयन्ते तस्माद् गुणा इति याप्यः, 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यपादाने कृत्यः ।

तत्र कस्मान्न भवतीति । यद्यप्यसौ व्याकरणे प्रवीणः; तथापि दुःशीलत्वाद्भवितव्यमेव तत्रेत्यभिप्रायः । **यस्येत्यादि** । गुणो विशेषणम्, द्रव्यं विशेष्यम्, तत्र द्रव्ये यद्यपि बहवो गुणाः सन्ति, तथापि यस्य गुणस्य भावे द्रव्ये शब्दो निविशते वर्त्तते प्रत्यासत्तेस्तस्यैव कुत्सायां शब्देन भवितव्यम्; न तु वैयाकरणस्य दुःशीलत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् । किं तर्हि ? व्याकरणस्य परिज्ञानम्, अध्ययनं वा । न चेह दुःशीलत्वेन भवितव्यं प्रत्ययेन ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयः, तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्तमानात् स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति । स्वरार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः द्वितीयः । तृतीयः ।

भाग इति किम् ? द्वितीयम् । तृतीयम् ।

पूरणग्रहणमुत्तरार्थम्, न ह्यपूरणस्तीयोऽस्ति; मुखतीयादिरनर्थकः ॥

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

'पूरणाद्भागे' इत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्यः पूरण-

पदमञ्जरी

इत्यादौ, तत्र सहचरितगुणक्रियाकुरसाश्रयः प्रत्ययो भवत्येव । एवं च देवदत्त-पाश इत्याद्यपि सत्यभिधाने भवति ।

'कुत्सिते' इत्यत्रैवायं न विहितः; तिङन्तादपि प्रसङ्गात् ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ पूरणार्थविहितत्वात्तीयप्रत्यय एव पूरणशब्देनोक्त इत्याह—*पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति* । *स्वरार्थं वचनमिति* । भागे नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं यथा स्यात्, रूपे तु नास्ति विशेषः । *पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति* । नेहार्थम्, कुतः ? इत्यत आह—*न हीति* । ननु चायमस्ति—'मुखपार्श्वतसोर्लोपः, मुखतीयः' इति ? तत्राह—*मुखतीयादिरनर्थक इति* । मुखतीयादौ यस्तीयशब्दः सोऽनर्थक इत्यर्थः ॥

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ *प्रागेकादशभ्यः संख्याशब्देभ्य इति* । एकादश-

न्यासः

पूरणाद् भागे तीयादन् ॥ **पूरणप्रत्ययो यस्तीय इति** । 'तस्य पूरणे डट्' इति पूरणाधिकारे विहितत्वात्, पूरणाभिधेयत्वाद्वा । उपचारेण प्रत्ययोऽपि तीयः पूरण इत्युच्यते । **भागे इति** । अंश इत्यर्थः । किमर्थं पुनरिदम्, यावता कृतेऽप्यनि रूपं तदेव ? इत्याह–**स्वरार्थं वचनमिति** । विभागे नित्स्वरेणाद्युदात्तं यथा स्यात् ।

पूरणग्रहणमुत्तरार्थमिति । उत्तरत्र पूरणप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो यथा स्यात् । तस्य च व्यवच्छेदाय क्रियमाणं पूरणमिहाप्यर्थवत् स्यात्, स च नास्तीति नेहार्थता तस्योपपद्यते । ननु च 'मुखपार्श्वतसोरीयः, पार्श्वतीयः' इत्यपूरणोऽपि सोऽस्ति ? इत्यत आह–**मुखतीयादिरनर्थक इति** । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया अर्थवानिह तीयो गृह्यते, न च मुखतीयादिरनर्थवान् । अतो सत्यपि पूरणग्रहणे तस्य ग्रहणं न भविष्यतीति भावः ॥

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्तमानेभ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये। स्वरार्थं वचनम्। पञ्चमः। सप्तमः। नवमः। दशमः।

प्रागेकादशभ्य इति किम्? एकादशः, द्वादशः। अच्छन्दसीति किम्? पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत्॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च॥ ५०॥

'भागे' इत्येव। 'अच्छन्दसि' इति च। षष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये ञः प्रत्ययो भवति। चकारादँश्च। षष्ठो भागः षाष्ठः, षष्ठः। आष्टमः, अष्टमः॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च॥ ५१॥

'भागे' इत्येव। षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपश्वङ्गयोर्भागयोरभिधेययोः। षष्ठको भागो मानं चेत्तद्भवति। अष्टमो भागः पश्वङ्गं चेत्तद्भवति। कस्य लुक्? ञस्य लुक्, अनो वा। चकाराद्यथाप्राप्तं च। षाष्ठः, षष्ठः। आष्टमः, अष्टमः।

मानपश्वङ्गयोरिति किम्? षाष्ठः, षष्ठः। आष्टमः, अष्टमः।

एकादाकिनिच्चासहाये॥ ५२॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति।

पदमञ्जरी

शब्दात्प्राञ्चो ये संख्याशब्दास्तेभ्य इत्यर्थः, एकादशभ्यः प्राचीनेषु संख्येयेषु ये संख्याशब्दास्तेभ्य इति वा॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च॥ यथासंख्यमत्र न भवति, अन्यतरस्मादनः पूर्वेणैव सिद्धत्वात्॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च॥ मानं व्रीहिपरिमितं सुवर्णम्। *अष्टमो भाग इति*। कस्य पुनरत्र लुक्? इत्याह—*ञस्य लुक्, अनो वेति*। अष्टन्शब्दाद्भागे तयोरेव विहितत्वात्। लुग्वचनं किम्, यावता महाविभाषयैव पक्षे ञानोरभावः सिद्धः? ज्ञापनार्थं तु, एतज्ज्ञापयति—पूर्वसूत्रे ञानौ नित्याविति॥

न्यासः

षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च॥ यथासंख्ये हि षष्ठादन्यथा प्राप्तं चेत्यन्। न च पूर्वेणैव सिद्ध इति षष्ठग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मादुभाभ्यामुभयं भवति॥

मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च॥ चकाराद् यथाप्राप्तं चेति॥

चकारात्कन्लुकौ च। आकिनिचः, कनो वा लुग्विज्ञायते। स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति। एकाकी, एककः, एकः।

असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम्। तदुपादाने हि द्विबह्वोर्न स्यात्—एकाकिनौ, एकाकिनः॥

भूतपूर्वे चरट्॥ ५३॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य 'सुप्सुपा' इति समासः। भूतपूर्वशब्दोऽति-

पदमञ्जरी

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ *आकिनिचः कनो वेति*। तयोरेवानेन सूत्रेण विधानात्। एकधेत्यादौ तु सूत्रान्तरविहितस्य लुग् न भवति; असन्निधानात्।

संख्याशब्दनिरासार्थमिति। अन्यथा प्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्च तस्यैव ग्रहणं स्यात्। अस्तु, को दोषः? तत्राह—*तदुपादाने हीति*। *द्विबह्वोरिति*। द्वित्वे बहुत्वे चेत्यर्थः। न हि द्वयोर्बहुषु वा एकत्वसंख्यास्ति। असहायत्वं तु परस्परव्यतिरिक्तसहायाभावेन बहूनामपि भवति। इह अकिनिजेवायं वक्तव्यः, सवर्णदीर्घत्वे सिद्धमिष्टम्, यस्येतिलोपश्चाकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति? न चावग्रहनिवृत्त्यर्थोऽकारः, नहि लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम्॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ *भूतपूर्वशब्द इत्यादि*। केवलभूतशब्दः [1]पौतन्येऽपि वर्त्तते—भूतमियं ब्राह्मणीति, सत्येऽपि वर्त्तते—भूतवादीति, अत्र भूतशब्दो विद्यमानवचन

न्यासः

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ **आकिनिचः कनो वा लुग् विज्ञायत इति**। प्रत्यासत्तेः। न तु प्रकरणान्तरविहितस्य; विप्रकर्षात्। **स चेत्यादि**। यदि नित्यः स्यात् तद्विधानमनर्थकं स्यात्। तस्माद् विधानसामर्थ्यात् पक्षे भवति।

किं पुनः कारणमसहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थं क्रियते? इत्याह—**तदुपादाने हीत्यादि**। असत्यसहायग्रहणे संख्यावाचिनोऽप्येकशब्दस्य ग्रहणं स्यात्। तस्मिंस्तु सति द्विबह्वोर्न स्यात्। न हि द्वयोर्बहुषु वा चैकत्वसंख्या विद्यते। असहायता तु शतस्यापि भवति; तुल्यजातीयान्यस्याभावात्—शतमसहायमिति। तेनासहायार्थस्य ग्रहणे द्विबह्वोरपि प्रत्ययः सिध्यति। अथ कस्मादाकिनज् विधीयते, न अकनिजित्येवोच्येत, अत्रापि सवर्णदीर्घत्वेनेष्टं सिद्धत्येव? न सिध्यति; 'अतो गुणे' पररूपत्वम्, यस्येतिलोपश्च प्राप्नोति। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति? नैतदस्ति; अस्ति ह्यकारोच्चारणस्य प्रयोजनम्। किम्? भसंज्ञायामन्यः पदसंज्ञानिबन्धनोऽवग्रहो मा भूदिति। तस्मादाकिनिजेव विधेयः॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ किमर्थं पुनरेतौ समानार्थौ शब्दावुपदिश्येते, नान्यतर एवोपदिश्येत? नैवं शक्यम्; इह ह्यतिक्रान्तकालविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रत्ययग्रहणमिष्यते,

1. पौतन्यम् = प्रेतयोनिरित्यर्थः।

क्रान्तकालवचनः। प्रकृतिविशेषणं चैतत्। भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति। आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः। सुकुमारचरः।

टकारो ङीबर्थः–आढ्यचरी॥

षष्ठ्या रूप्य च॥ ५४॥

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति, चकाराच्चरट् च। षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात्सम्प्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्, न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम्। देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः देवदत्तरूप्यः। देवदत्तचरः।

पदमञ्जरी

इत्यन्ये; पूर्वशब्दश्च दिग्देशयोरपि वर्त्तते, तस्मादन्यतरोपादाने विवक्षितोऽर्थो न गम्यत इत्युभयोरुपादानम्। *आढ्यचर इति।* यथात्र चकारस्येत्संज्ञा न भवति, तथा 'चुटू' इत्यत्र प्रतिपादितम्।

'गोष्ठात्खञ्' इत्यत्रैव नोक्तम्, विशेषविहितेन खञा चरटो बाधा मा भूदिति। सन्निधौ हि बाध्यबाधकभावः, न कालभेदे॥

षष्ठ्या रूप्य च॥ इह षष्ठ्याः शेषविषये विधानात्तदन्तव्यवच्छेदकत्वाद्विशेषणमप्रधानम्। यत्पुनः षष्ठ्याक्षिप्तं सम्बन्धिमात्रम्, तद्व्यवच्छेद्यत्वाद्विशेष्यं प्रधानम्। प्रधानेतरसन्निधौ च प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययो भवतीति प्रत्ययस्तावत्तत्रैव विज्ञायते, ततश्च भूतपूर्वग्रहणमपि तस्यैव विशेषणमित्याह–*षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधान इति।* हेतुगर्भं चेदमभिधानम्–यस्मात् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानं तस्मादिति। *सम्प्रतीति।* यद्यपि पूर्वं ङ्याप्प्रातिपदिकेनैव सम्बद्धमासीदिदानीं त्वेवमित्यर्थः। तत्र विधान इति सप्तम्यन्तस्य सम्प्रतीत्यस्य च पौनरुक्त्यं मन्यमाना विधानशब्दमधिकरणसाधनं सूत्रपरं व्याचक्षते॥

न्यासः

स चातिक्रान्तः कालोऽन्यतरोक्तौ नैव गृह्यते। तथा हि—भूतशब्दो वर्तमानेऽप्यर्थे वर्तते, यथा–भूतवानिति, पूर्वशब्दस्तु दिग्देशयोरपि। तस्मादन्यतरोक्तावतिक्रान्तकालो न प्रतीयते। अत एवाऽऽह—**भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचन इति।** अथ चकारस्य 'चुटू' इतीत्संज्ञा कस्मान्न भवति? अनित्यत्वात्तस्य विधेः। अनित्यत्वं तु तत्रैव प्रतिपादितम्॥

षष्ठ्या रूप्य च॥ इह षष्ठ्यन्तं यत् तद् विशेषणं परार्थत्वादप्रधानम्, इतरत् पुनस्तेनैवोपक्रियमाणत्वाद् विशेष्यं प्रधानम्। प्रधानेन च कार्यसम्प्रत्यय इति यथा षष्ठ्यन्तात् प्रत्ययविधाने सम्प्रति षष्ठ्यन्तप्रतियोगिनि प्रधाने प्रत्ययो विज्ञायते, न प्रकृत्यर्थे; तथा

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशायनम्=प्रकर्षः । निपातनाद्दीर्घत्वम् । प्रकृत्यर्थ-

पदमञ्जरी

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ *अतिशयनमतिशायनमिति* । भावे ल्युट् । यद्यप्यनन्तरमेव वक्ष्यति—निपातनाद्दीर्घत्वमिति, तथापि 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इत्यदीर्घेणाप्यर्थकथनमुपपद्यते । अन्ये तु—*अतिशयोऽतिशायनमिति* पठन्ति, *अतिशायनं प्रकर्ष* इत्येधान्ये । *प्रकर्ष इति* । यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्त्तते, तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षे वृत्तिः ॥

उपसर्गवशाद्धातुरर्थान्तरविलासकृत् ।
विहाराहारसंहारप्रहारपरिहारवत् ॥
प्रकर्षश्चात्र नाधिक्यं किं तर्ह्यतिशयो मतः ।
सकर्मको ह्ययं शुक्लमतिशेत इतीष्यते ॥

निपातनादिति । यदिदमस्मिन्सूत्रे दीर्घोच्चारणं तदेव निपातनम् । 'सौत्रो निर्देशः' इत्येष परिहारोऽत्र नोदितः; यस्मात्सूत्राद्बहिरपि प्रयोगोऽस्याभ्युपेयते । एतदर्थमेव च लघुरपि प्रकर्षशब्दो नोपात्तः । *प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतदिति* । न प्रकृत्यर्थः, अतिशायने वर्त्तमानादिति । तथा हि सति अतिशयप्रकर्षादिभ्य एव स्यात् । नापि प्रत्ययार्थः, तथा हि सति आढ्यस्यातिशयनमाढ्यतममिति स्यात् । आढ्यस्येति कर्मणि कर्त्तरि वा षष्ठी, उभयथाप्याढ्यतमो देवदत्त इति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रत्ययार्थविशेषणम्, अन्यस्य कस्यचित् प्रत्ययार्थस्यानिर्देशात् । नापि प्रकृतेरेव विशेषणम्, अतिशायनविशिष्टान्ङ्याप्प्रातिपदिकादिति । प्रत्ययद्योत्यमतिशायनं प्रकृत्यभिहितस्य प्रधानस्यैवार्थस्य विशेषणं युक्तम्, न त्वर्थाभिधानं प्रति व्यग्रस्य गुणभूतस्य शब्दस्य । यदा त्वसावगुणभूतः, तदा भवत्येव प्रकर्षयोगः—उच्चतरः शब्दः, नीचतरः शब्द इति । ननु शुक्लादिवदेतत्स्यात्, तद्यथा—शुक्लतरः पट इति गुणभूतस्यापि शौक्ल्यस्य प्रकर्षो द्रव्यप्रकर्षहेतुः, तथा शब्देऽप्यस्तु ? विषम उपन्यासः; शौक्ल्यादयो हि द्रव्यसमवेताः, युक्तं यत्स्वयं प्रकृष्टा द्रव्यं प्रकर्षयन्ति, शब्दस्तु

न्यासः

भूतपूर्वग्रहणं तस्यैव ज्ञायते, न प्रकृत्यर्थस्येत्येतदालोच्याऽऽह—षष्ठ्यन्तादित्यादि । प्रत्ययार्थस्तु षष्ठ्यन्तस्य यः प्रतियोगी स वेदितव्यः ॥

अतिशायने तमबिष्ठनौ ॥ अतिशायनमिति ल्युट् । यद्यपि शेतिः केवलः स्वप्ने वर्तते, तथाप्यतिपूर्वस्य प्रकर्षे वृत्तिः, अत एवाऽऽह—प्रकर्ष इति । ननु चातिशयनमिति भवितव्यम् ? इत्याह—निपातनाद्दीर्घत्वमिति । निपातनं त्वतिशायनशब्दस्य कथम् ?